

Лев Василевский

**ГРИГОРИЙ
ГРАНДЭ
ЖАСОРАТИ**

(Хотира-қисса)

Холбек Мухторов таржимаси

**ЎЗБЕКИСТОН ЛҚСМ МАРКАЗИН КОМПІТЕТИ
«ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1976**

Василевский Лев.

Григорий Грандэ жасорати.
(Хотира — қисса) Х. Мухторов тарж.
Т., «Ёш гвардия», 1976.
216 б.

Василевский Лев. Испанская хрошिका Григория Грандэ.

Р2

ҲУРМАТЛИ КИТОБХОН!

Сиз собиқ чекист Лев Василевскийнинг «Григорий Грандэ жасорати» деб номланган хотира-қиссаси орқали таниқли совет разведкачиси Григорий Сироежкийнинг мардонавор ҳаёти билан танишасиз.

Қиссада асосан Григорийнинг чет эл разведкаси агентларига қарши олиб борган кураши ва 1936—1939 йилларда испан халқининг миллий революцион урушида кўрсатган жасоратлари ҳақида қизиқarli ҳикоя қилинади.

В 70803—445 77—76
356 (06)—76

© «ЕШ ГВАРДИЯ», 1976.

Мен Сьерра-де-Гвадаррама тоғларида, «Улик хотин» деган ғалати номли чўққида туширилган суратни энг қимматбаҳо ёдгорлик сифатида сақлаб келмоқдаман. Бу бундан қирқ йил муқаддам Испанияда, испан халқининг 1936—1939 йиллардаги миллий революцион уруши даврида туширилган эди. Бу суратда тасвир этилган етти кишидан менга фақат учтасининг тақдирини маълум. Уларнинг ҳам иккаласи аллақачонлардан бери тириклар орасида йўқ: Испанияда Григорий Грандэ деб аташган менинг унутилмас дўстим Григорий Сироежкин ва 1952 йилда Мадриднинг Карабанчель қамоғи қийноқхонасида гаррота¹ билан бўғиб ўлдирилган отрядимиз комиссари испан Галарс Перес Перегрин ҳам ораимизда йўқ. Гарчи ўйиндан чиққан бўлсам-да, ҳозирча фақат мен тирикман.

Испанияда жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидан келган минглаб кўнгилли-антифашистлар каби биз жанг қилган республика армияси сафида тақдир мени Григорий Сироежкинга дуч қилди. У ерда унинг ҳаётининг охириги икки йили ўтганди. У ерда биз биргаликда испан халқи

¹ Гаррота — бўғиш йўли билан қатл қиладиган қурол.

Ўзининг бир миллион фарзандидан жудо бўлган урушнинг чўгдек йўлларини босиб ўтгандик.

Урушдаги киши ҳаёти хавф-хатар, таваккал ва шу каби нарсалар билан тўлиб-тошган бу икки йил хотиралар китоби учун истагандан ошиғича етиши мумкин эди.

Гарчи мен Григорий Сироежкийни шахсан танимаган, у билан учрашиш ҳаёлимга ҳам келмаган бўлса-да, унинг Испаниядаги урушгача қилган ишлари ҳақида авваллари кўп марталаб эшитгандим. Испанияда икки йил уруш даврида биргаликда кечирилган барча воқеалардан сўнг мен унинг, ҳатто разведкачи ҳаётида камдан-кам учрайдиган ўтмишини назардан четда қолдиришим мумкинмиди?

Шунинг учун ҳам мен бу ерда Григорий Сироежкийнинг ҳали Испаниядаги урушгача бўлган қаҳрамонона ҳаётида юз берган баъзи бир ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилмоқдаман. Чунки бу ҳодисалар — бир бутун нарсанинг бўлакларидир.

Ўтмиш ўлмайди, у доимо бизда яшайди. Менинг онгимда Испания чуқур из қолдирди. У ҳақдаги хотиралар ҳеч қачон эсдан чиқмас, ҳатто халқимиз ҳаётида шунчалик улкан воқеа ҳисобланган Улуғ Ватан уруши ҳам 1936—1938 йилларда юз берган барча нарсаларга унуттиш пардасини ёполмади. Вақт ўтиши билан хотиралар менинг ҳаёлимга янги куч билан сузиб чиқишади, оламдан кўз юмган дўстларим—сафдошларим сиймолари доимо мени чулғаб олади. Бу воқеаларни биргаликда бошдан кечирган кишилар, ўша давр ҳақида ёзиш истаги менга бу китобни ёзаётганимда улкан илҳом кашф этди.

ҲАММА НАРСА АВИАЦИЯДАН БОШЛАНДИ

Менда ҳамма нарса авиациядан бошланди. «Комсомол, самолётга!» деган қанотли шиор 30-йилларда биз ёшларнинг кўпчилигимизни мафтун этган ва энг эзгу истакларимизни ифодалар эди. Уша йиллари мен чегарада хизмат қилардим. Авиацияга нисбатан уйғонган қатъий интилиш мени ҳам бутунлай қамраб олганди: мен самолётлар ҳақида алаҳлардим, учиншлар эса ҳар кеча тушимга кириб чиқарди. Афтидан, «қидирган киши топади» деган сўзлар кўп ҳолларда амалга ошса керак. Шаронт ҳам менга қулай келди. Уша пайтда «Динамо» спорт жамияти мамлакатнинг йирик шаҳарларида дастлабки авиация мактабларини тузаётган эди. Ҳарбий учувчи бўлишга жиддий қарор қилиб мен ҳам ана шундай мактаблардан бирини тугатдим.

Мактаб бошлиғи ва мени учиншга ўргатган инструктор, кекса рус учувчиси Иван Иванович Егоров эди. У ҳаёлараст, ўз ишининг завқ-шавққа тўлган ташаббускори эди. Келиб чиқиши бурунги ҳарбий оиладан бўлган Егоров чор армияси командирларининг биринчи кунлариданоқ революцияга қатъий келиб қўшилганлар ҳамда граждандлар уруши йилларида кўп фронтларда жанг қи-

либ, унга сидқидиллик билан хизмат қилганлар қаторида бўлди.

«У—2» ўқув самолётида қилган биринчи училишимиз бир умр эсимда қолди. Биз 600 метрлик баландликка кўтарилганимизда Егоров менга гаплашиш канали орқали: «Азизим, ружани ушла ва самолётни тўппа-тўғридан ҳайдашга уриниб кўр. У билан сеvimли қиз каби одоб ва меҳрибонлик-ла «сиз» деб муомала қилгин!»— деди ва бу жумлани у, негадир, инглизча такрорлади.

Орадан қандайдир вақт ўтгач мен Москвага командировкага жўнатилдим. У ерда ҳарбий-ҳаво академиясининг оператив факультети ҳузуридаги бошланғич состав малака ошириш курсини тугатдим. Сўнгра, 1936 йилнинг босида Шарқий чегара округидаги махсус авиация қисмининг командир-комиссари қилиб тайинландим. Шундай қилиб, мен кенг хитой вилоятининг Синьцзян чегарасига келиб қолдим.

Бизнинг унча катта бўлмаган авиация шаҳарчамиз Олатовнинг Заилий тизмалари этагидаги қадимий чегарада жойлашган эди. У тоғнинг қорли чўққилари жануб қуёшининг нурлари остида деярли йил давомида ярқираб турарди. Шимолда улкан Балхаш кўлига қадар 100 километрларча масофада саҳро чўзилиб ётарди.

Биз доимо кучли шамол эсаяган Жунгар дарвозалари орқали шарққа тизмадек интилган баланд қорли тоғлар, баҳайбат музликлар ва катта кўллар устида учардик. У ернинг ҳавоси энг майда гранит гарди билан тўлиб-тошган ва кимнингдир улкан кўли бу шафқатсиз юртга худди юпқа, ялтироқ парда ёпиб қўйгандек туюларди. Жунгариянинг абадий шамоллари оша бу сўқмоқлардан кимлар юрмаган дейсиз! Мўғул истилочилари, венециялик довьорак Марко Поло, рус саёҳатчилари Пржевальский, Козлов... Босқинчиларнинг кўҳна йўллари бу ердан ўтар ва ҳар бир тош қадимий афсоналарни сақлаётганга ўхшарди.

Авиацияга хос бўлган саргузаштли ва хавф-хатарли ҳаёт қизиқарли ўтар эди.

Испанияда уруш бошланиши биланоқ енгиб бўлмас куч мени у ёққа тортди. Бу узоқ мамлакат ҳақидаги тушунча фақат ўқилган китоблар, жумладан, Сервантеснинг «Дон-Кихот» асаридан олинган таассуротлардан иборат эди. Шунинг учун ҳам у романтик донг билан қопланган эди. Лекин ҳақиқат устунлик қилди. Фашизмга қарши қурол билан курашиш истаги мени Испанияга жўнатиш ҳақидаги рапортимга тоқатсизлик билан жавоб кутишга қистарди. Бахтимга унчалик кўп кутмадим. Икка ҳафтадан сўнг Москвадан мени командировка қилиш ҳақида фармойиш келди.

Шундай қилиб, мен Испаниянинг озодлиги ва мустақиллиги учун жанг қилаётган курашувчилар қаторига қўшилиш ниятида жўнаётган совет кўнгиллилари сафидан жой олдим.

Испанияга жўнашдан олдин Москвада бўлган саноқли кунлар давомида кутубхоналарда ўқилган нарсалар ниҳоятда қизиқарли ва ўзинга жалб қилувчи тарихга эга бўлган бу мамлакатга менинг қизиқишим янада ошди. Энди бўлса биз мана шу ерда фашизм билан юзма-юз учрашишимиз керак эди.

ВАЛЕНСИЯДАГИ УЧРАШУВ

Биз Испанияга темир йўл билан гитлер германияси ва Франция орқали кетардик. Германиянинг ҳар хил топ-фа ва муассасаларига онд нацист амалдорларининг диққатини айланиб менинг испан ижозат белгиси бўлган қизил паспортим, Жануб қуёши таъсирида анча қорайган башарам ва гражданлик кийимини кийиб юришга ўрганмаган кўринишим жалб қилди. Бироқ ўша пайтда навбатдаги жаҳон виставкаси ўтказилаётган Францияда ва Парижда менга ва менинг ҳамроҳим—радиотга ҳеч ким эътибор ҳам бермади. Шунинг учун ҳам биз ўзимизни бу

шаҳарни доимо тўлдириб юрувчи сайёҳлар каби эркин ҳис этдик.

Мана, ниҳоят охирги француз станцияси — Сербер. Бу ерда Пиреней денгиздаги қояли бурун туфайли бўлиниб туради. Ундан кейин эса Испания. Унга борадиган йўл деярли станциядан бошланадиган қоронғи туннель орқали ўтади. Мен озодагина вокзалнинг перронига чиқдим. Уртаер денгизи қирғогида жойлашган кичкинагина шаҳарчани уч томондан тоғлар қуршаб турарди. Вокзал ресторанининг очиқ ойналаридан иштаҳани келтирадиган ҳид келарди.

Сокин француз ери беғам осойишталик билан нафас олса-да, ундан кейинги қояли тоғлар ортида уруш авжига чиққан.

Испанияга борадиган поездни яна бир неча киши кутарди. Биз каби бу одамлар ҳам фашизм билан жанг қилиш учун кетаётганлиги билиниб турарди. Хужжатларни текшираётган икки француз жандарми бизга совуқлик ва шубҳа билан қарарди. Хаёлимни чўзиқ ҳуштак овози бўлди. Секин ўтаётган паравознинг пишиллаши ва вагонларнинг тарақ-туруғи эшитилди. Кичик паровоз туннелдан анча эскирган вагонни тортиб чиқди ва платформа четига келиб тўхтади. Пассажирлар унчалик кўп эмасди. Поезд ортиқча ушланмасдан орқасига қайтди ва тезликда туннель қоронғилигига шўнғиб кетди. Бир неча дақиқалик зулматдан сўнг устимизда яна порлоқ қуёш кўринди. Ҳаво ҳужуми натижасида кучли жароҳатланган томи, ойнали станция биноси бўм-бўш эди. Бу ерда Серберрадагидек ёғли булка нонлар ҳиди таралмасди. Девогларда Испанияга поездлар лиқ тўлиб чет эл саёҳатчиларини олиб келган дамлардан қолган рангбаранг плакатлар осилиб турарди.

Вокзал тоғнинг қояли ёнбағрида кесилган майдончада эди. Ундан балиқчилар қишлоқчасига тош-тахталитик йўлакча орқали бориш мумкин. эди. Бизни Портбу станциясининг ифлос перрониде фақат бир киши, стаң-

ция навбатчиси кутиб олди. Биз ундан Барселонага поезд кечқурун соат еттиларда кетишини билиб олдик. Ҳозир эса соат эрталабки ўн, демак унгача ҳали анча вақт бор эди.

Менинг снимга камгап ҳамроҳлар келишди. Улар етти киши — инглиз Даниэль (у кейин Брунете ёнидаги жангда ҳалок бўлди), икки латиш — Вилли ва Герт (улар II-интернационал бригадага тушишди, мен уларни охириги марта Гвадалахара ёнидаги жангда кўрган эдим) ҳамда тўрт болгардан иборат эди. Гарчи биз бир-биримизни танимасак-да, ўртамизда дастлабки дўстлик туйғулари пайдо бўлганди. Биз ойна синиқларига тўла, сувоқ билан қопланган перрон орқали станциядан чиқиб, пастга томон йўл олдик. Деразалари эгилган панжаралардан иборат бўлган оддий уйлар юз йиллар давомида тургандек, сийқаси чиққан тош-тахталар эса босқинчи маврлар замонидан қолгандек туюларди.

Пастда эса тишлик қоялар билан ўралган кичкинагина қўлтиқча худди гардишли ойнадек ялтираб турарди. Фақат Жанубдан очиқ денгизга чиқадиган торгина жой кўриниб турарди. Қоядаги харсанг тошлардан кесилган кемалар тўхтайдиган жойда балиқчилар қайиқларини тикилиб туришарди. Кўча охирида, нишаб қиргоқ этагида кекса пиния¹ ўсаётган квадрат фонтанли кичкинагина майдонча бор эди. Япалоқ шохли пиния тагида эгри оёқли столлар қўйилганди. Гўёки танишга ўхшаган бу оддий теварак-атрофдан жозибали гўзаллик бўй уфуриб турарди.

Майхона хўжайинини, кекса испан бизни «Буэнос диас, сеньорес!»² деган хитоб билан қарши олди. Қора берет, кенг оқ кўйлак ва қора шарф билан ўралган балиқчиларнинг брезент нштони унга жуда ярашганди.

¹ Пиния — итальян қарагайи.

² Буэнос диас, сеньорес! — Хуш келибсиз, сеньорлар! (испанча).

Олдимизга иккита стол суриб қўйишди. У қўли билан столнинг тирналган тахталарини суртиб бизга вино, баллиқ ва мевалардан таклиф қилди.

Бизлардан кимдир биринчи марта ўзининг камтаргина испан сўзлари бойлигидан фойдаланиб «муй бьен!»¹ деб жавоб берди.

Овқат кутиш арафасида биз индамай атрофга қарардик. Биз деярли бир-биримизни тушунмас, ҳали биргалликда бошимиздан азоб ҳам, шодлик ҳам кечирмагандик. Ҳар ким ўз хаёли ва ҳаяжони билан банд эди. Бу ерда ҳар бир нарса бизга ғалати туюларди. Лекин айни бир пайтда бу нарсалар барчаси Испания халқининг бахт-саодати учун жанг қилгани келганлигимиз, агар тўғри келса бу ерда ҳалок бўлишимиз мумкинлиги тўғриси бизга яқин ва қадрдондек кўринарди.

Қўрфаз суви ҳаракатсиз турар, денгизнинг кучли ҳиди таралар, чинқироқ чайкалар учиб юришарди. Қояларнинг у ер-бу ерида пиниялар ўсар, уларнинг қора-кўк сояси булутсиз тунда аниқ кўриниб турарди. Бу нарсаларга қараш ва жимгина ўтириш кишига жуда ёқарди.

Майхона эшигининг қора қопқасидан хўжайин чиқди. У икки графин хира-қизил вино олиб келди ва қора синага чеккан ҳолда менинг ёнимдаги ўриндиққа ўтирди. Тиззасига шапатилаб «интернационалист?» деб сўради. Мен бошимни ирғадим. Испан дўстларча жилмайиб ва чўзиб «камарада!»²— деди. Орадан бир неча минут ўтгач, бир қиз ёғоч баркашда сабзавот ва қайнаётган зайтун ёғида вижиллаб турган қовурилган балиқ парчалари солинган това олиб келди. Ҳамма овқат ейишга киришди ва устидан тишни қамаштирадиган нордон вино ичиб туришди. Қуёш анча юқорига кўтарилганди. Соялар қоялар ортига ўтганлиги сабабли қўлтиқча жуда яхши кўриниб турарди. Овқат еб бўлгач, ҳамма роҳат қилиб чек-

¹ муй бьен — жуда яхши (испанча).

² Камарада — ўртоқ (испанча).

ди. Майдонга бурчакдан икки киши чиқиб келди. Ярқираган сочлари орқага таралган позиккина йигитнинг кўк-сида гитара осилганди. Унинг елкасидан баланд бўйли, юзи ҳаракатсиз кўр чол тутиб турарди.

— Буэнос диас, сеньеорес! — деди ёш йигитча. Чол эса акс садодек бу табрикни такрорлади. Гитарачи стулга ўтиргач, енгилгина ҳаракат билан торларни чертди. Гитара ичида сокин овозлар тугилди, созанда эса уни кафти билан босиб қўйди. Чол унинг орқасига ўтди. У биллинар-биллимас ҳаракат билан гитарачи елкасига туртиб қўйгач, машшоқ ўз ҳунарини кўрсата бошлади. Нозик, чаққон бармоқлар тезлик билан торларни чертар, атрофга эса оҳанг тараларди. Гитарачи кириш қисминини тугатаркан, торларни кафти билан босиб, охири садоларни узиб қўйди ва шундан сўнг чол ўз ашуласини бошлади. Унинг овози босиқ, лекин ёқимли эди. Ашула куйи гамгин, сўзларини тушунмаганлигимиз учун у бизга ғалатн туюларди.

Атрофга қишлоқ аҳолиси тўпланди. Танаффус пайтида улар нотаниш, оҳангдор «оле!» сўзини такрорлашарди. Бу эса ашулани тўлдирар ва уни маъқуллагандек туюларди. Чол ашуласини тугатгач, биз уларга вино келтирдик. Кўр киши секин ичиб яна гитарачига имо қилди. Энди у рақсга тушадиган ашулани ижро этарди. Гитара шўх жаранглар, созанда бармоқларининг учи билан декага¹ чертиб қўяр ва бизга раққослар пошнасининг тақиллаган овози эшитиларди.

Уша кунн биз балиқчилар қишлоғининг кичиккина майдончасида анча ашулаларни тингладик. Кечга яқин станцияга секин кўтарилаётганимизда, энди бутун мамлакат бизга таниш ва яқиндек сезиларди.

Барселонага биз тунда, вақт хийла кеч бўлганда келиб тушдик. Катта шаҳар қоронғи қилиб қўйилганди.

¹ Дека — торли музика асбобларининг овозини кучайтирадиган қопқоғи.

Чунки бу ерда уруш кетар ва яқиндагина ўчирилган ён-гинларнинг куюк ҳиди келиб турарди. Шаҳарни Балеар оролларида учиб келишаётган италия самолётлари бомбардимон қиларди.

Биз кунни Барселонада ўтказиб, кечаси яна йўлга тушдик. Бу сафар ажойиб йўлдан автомашинада кетардик. Олдинда Валенсия. Қадим ўтмишда соҳил бўйидаги бу йўл орқали готлар, оғир Рим легионлари ўтишган, маврлар тулпорлари чопишган. Мана Рим ҳукмронлиги — қандайдир император шарафига ўрнатилган зафар пештоқи изи, мана сув қувурининг улкан устунни. Чапда — илиқ Уртаер денгизи, ўнгда поёни йўқ хушбўй апельсин боғлари, ундан кейин эса унчалик баланд бўлмаган тоғлар тизмаси.

Валенсияга яқинлашгач биз шаҳар устида Италия бомбардимончи самолётларини кўрдик. Бўғиқ портлашлар, зенит қуроллариининг узлуксиз отишмалари эшитиларди. Снарядларнинг сон-саноксиз ёрилишлари натижасида осмонни оқ булутчалар қоплаганди. Қаердандир жанубдан республика қирувчи самолётлари пайдо бўлиб, итальянларни ҳайдаб юборишди. Бизлар эса уларнинг учишига қараб, ўз йўлимизда давом этдик. Валенсия кўчаларида аҳоли анча кўпайган, чинқириб санитар автомашиналари ўтарди. Хиёбоннинг дабдабали, баланд пальмалари тагида фронт йўлида бомбардимон устидан чиқиб қолган катта юк автомашиналари ухлаётган филдик туришарди.

Шофёр мени совет ҳарбий маслаҳатчилари жойлашган «Мажестик» меҳмонхонасига олиб келиб қўйди.

Григорий Сироежкин билан ҳам мен шу ерда танишдим.

Унинг кўзқарашлари тўхтовсиз ўзгариб туриши мени дарҳол ўзига жалб қилди. Гоҳо шўх, гоҳо ўйчан, баъзида болаларникидек содда бўлган бу қарашлар мени қизиқишга мажбур этди. Қуюқ малла сочи, худди гранитдан кесилгандек мардонавор юзли, баланд бўйли ва

кенг елкали бу киши овозини шамоллатиб қўйгандек бирмунча босиқ оҳангда гапирарди. У ўзини содда ва камтар тутар, ундаги қандайдир уятчанлик, уни янада жозибали қиларди.

Сироежкин испан республика армиясининг 14-партизан корпусида катта маслаҳатчи, мен эса унинг қарамоғига тушган эдим. Армиядаги тартиб-интизом кишига ҳарбий хизмат давомида сингиши туфайли мен Валенсиянинг «Мажестик» меҳмонхонасидаги ҳашаматли хонада янги бошлиғим билан гаплашганда ўзимни анча ноқулай сезардим. Чунки булдан илгарги худди шундай вазиятда бошлиқлар билан учрашиш тўғри келмаганди.

Менинг олдимда ўтирган киши кул ранг шим ва қўйлак кийган, ўзининг ҳарбийларга хос бўлмаган оддий кийимиши билан ажралиб турарди. Сироежкиннинг ташқи кўриниши эса унинг корпус маслаҳатчиси деган лавозимига ҳечам тўғри келмасди.

Испанлар уни Гриша Грандэ — Катта Гриша деб аташарди. Бу тахаллус унинг ватандош ўртоқлари орасида ҳам тарқалиб кетди.

Катта мансабга эга бўлган бу кишининг манманлик қилмаслиги, ташқи аломатларга мутлақо эътибор бермаслиги, ҳамма билан оддий гаплашиши ва биров ҳаракати билан ўзларининг бурунги қирол армиясидаги генералларга ўхшамаслиги испанлар учун ақл бовар қилмайдиган нарсა эди.

Сироежкин ўзининг ҳамишаги гражданча кийимида уйдан бир неча минутгагина чиққан одамга ўхшарди. Қалта камзули ва катта калибрли тўппончасини қўл гранаталари ётадиган автомашинада қолдирарди, уларнинг запалларини эса доимо портсигар ёки унча катта бўлмаган сафар қутисига солиб юрарди. «Валтер 7,6» номли бошқа бир тўппонча шимининг орқа чўнтагида турарди. Бу ўқ узадиган «уйинчоқни» жангда жиддий қурол, деб ҳисобланиши амримаҳол эди, албатта!

Кўрқмас разведкачи Григорий Сироежкинин биринчи марта Испанияда учратгунга қадар мен унинг шавкатли ишлари ҳақида эшитишга муяссар бўлгандим. Унинг поми атрофида афсоналар юрарди. Энди эса мен мутлақо «афсонавий» бўлмаган киши олдида турардим.

Сироежкин мен билан гапни бошлашдан олдин худди мўлжалга олаётгандек икки марта қараб қўйди. Кейин чўнтагидан анча ишлатилган ёзув дафтариини чиқариб варақлади ва қарамасдан:

— Демак, сен авиация қисмига командирлик қилгансан, шундайми? Бироқ бу ерда сенга учиш тўғри келмайди. Ҳа, тўғри келмайди... — Жим тургач, яна дафтариини варақлаб давом этди: — Испанияга кўнгилли учувчиларни юборишади ва ярим йил ўтгач алмаштиришади. Албатта, омади келган ва бу ерда қолишни истамаганларини... Шундай... Уруш! Сен фақат учувчи, чегарачи эмас, балки оператив ходимсан. Бу ерда шундай кишилар ҳам жуда керак.

Мен жим турардим. Аммо Испанияда учиш, жанговар учувчилик тажрибасига эга бўлиш, ҳавода фашистлар билан куч сынаб кўришни жуда хоҳлардим. Бу ҳақда Сироежкинга тўғридан-тўғри айта қолдим.

— Бу масала уйда ҳал қилинган ва ушш бу ерда ҳеч ким қайтадан қараб чиқолмайди. Сен тажрибали кишинсан, йигирма ёшда эмассан... Қалай, розимисан? — деди ва ўзининг саволига ўзи кулиб қўйди.

Менинг розилигим ҳақидаги масала, албатта, фақат ҳазил тариқасида бўлиши мумкин эди. Чунки фақат ҳавода жанг қилиш имкониятидан маҳрум бўлганлигим учун уйга қайтишим мумкин эмасди.

Сироежкин юзимдаги умидсизликни кўриб столдан пиво солинган кўзачани олди ва иккита стаканни тўлдириб:

— Пиводан ич, бугун кун жуда иссиқ бошланаяпти, — деди.

Кутилмаганда у менга болалардек кўз қисиб қўйди. Менда эса бирдан азалдан танишлик ва дўстлик ҳисси пайдо бўлди.

— Разведкачи-қўпоровчи интернационал отрядга командирлик қилиш учун Мадридга боришни истайсанми? — деб тўсатдан сўради Сироежкин. — Испанлар бу отрядларни «герильерос», бизнингча партизанлар деб юритишади, — деди. Охиригача чекилмаган сигаретни ўчириб, қўшиб қўйди: — Улар у ёқда, — унинг қўл ҳаракати гап душманининг орқа томони ҳақида бораётганлигидан шубҳа қолдирмасди. Сингапленги, сўнгра нотўғри битганлиги учун бўлса керак, унинг ўнг қўли охиригача букилмас эди.

Сирасини айтганда, Мадрид ҳамма жиҳатдан кўпчиллик боришни орзу қилган жой эди. Чунки испан пойтахтининг қаҳрамонона мудофааси ҳақида бутун дунё гапирарди.

— Бу энг хавфли жой, — давом эттирди у. — Кечаю кундуз бомбардимон қилишади, артиллериядан отишади. Мадридда ухлаш ҳам қийинроқ...

— Розиман, — дедим мен.

Григорий менга маъқул дегандек боқиб, яна пиводан қўйди ва худди эски танишлардек:

— Авиация билан хайрлашиш қийин, лекин бизнинг ишимиз ҳам ёмон эмас. Шундайми? Гражданлар уруши даврида мен бир учувчини билардим. Жуда эпчил учувчи эди. Айтмоқчи, ўзим чор армияси офицерларидан. Фамилияси Иван Егоров, кичкинагина оққували, сариқ сочли киши...

Ё худо, у Иван Егоровни билар экан!

— Бу ахир менинг инструкторим, ўқитувчим. У менни учишга ўргатган, — дедим тезлик билан ва ҳаяжондан бўғилиб.

Сироежкин менга қизиқиш билан қараётгандек кўринди.

— Ана бўлмаса! Демак, сен Иваннинг шогирдсан. У

мақтаса арзийдиган одам, революциянинг биринчи кунлариданоқ бизлар билан бўлди. 1920 йилда поляк фронтида, ўша даврдаги энг замонавий самолётларда учишган француз учувчилари билан курашган. Бизникилар қайта-қайта ямалган «тобутларда» учишарди. Ана шу француз учувчиларидан бири уни бир марта уриб туширган. Ёгоров гарчи тишларининг ярмидан ажралган ва башарасини дабдала қилган бўлса-да, тирик қолди.

Бунақа гапларни Иван Ивановичнинг ўзидан батафсил эшитган бўлсан ҳам Григорийнинг унинг ҳақидаги ҳар бир сўзига қўлоқ солардим.

Ўша кунни биз бутунлай биргаликда ўтказдик. Тушқи овқат пайтида Григорий Мадрид отрядининг аъзолари ҳақида гапириб берди. Чунки у улар билан бир неча марта «у томонга» борган экан.

— Энди улар билан сен юрасан, — деди ва билинар-билимас синовчан боқиш билан қараб қўйди. — У ерда сенинг ишончли ёрдамчинг — ватандошинг Александр Рабцевич бўлади. Уни Испанияда «Виктор» деб юритишди. Кекса белорус партизани отрядда жангчилар билан бирга яшайди. Сенга эса барча совет маслаҳатчилари яшаётган «Гэйлорд» меҳмонхонасидан жой беришди. У ерда ҳарбий алоқа йўли—телефон, радио бор. Мен сен билан доимо алоқада бўлишим мумкин. Албатта, зарурати келганда кечалари отрядда қолиб кетишингга ҳам тўғри келади. Мадриддаги аҳволни биласанми, сенга қандай деб айтсам бўларкан? Унчалик ишончли ҳам эмас. Чунки, у ерда «Бешикчи колонна» жосуслари, анархистлар, троцкистлар ва шу каби ифлослар кўп.

МАДРИД — ИСПАНИЯ ЮРАГИ

Мамлакатнинг бу географик марказига олиб борадиган етти йўлдан олтитаси шаҳар яқинида душман томонидан босиб олинган эди. Фақат Гвадалахара ва Сара-

гос орқали Францияга олиб борувчи француз шоссеси, аниқроғи унинг тўқсон километрча келадиган бир қисми республикачилар қўлида эди.

Ярим тунда «Дон Кихот» автори туғилган Алькала-де-Энарес шаҳарчаси орқали француз шоссесига чиқдик. Мадридгача йигирма беш километр қолганди. Текис йўл пастликка қараб кетарди. Ёрилаётган снарядлар ёнишидан Мадрид билиниб турарди. Онда-сонда чироқлари ўчирилган машиналар учарди. Биз шаҳарнинг жимжит, қоп-қоронғи кўчаларини ортда қолдириб, унинг марказига олиб борадиган Алькала кўчасига ўтдик. Ретиро боғидан ўтганимизда Григорий:

— Бу ерда зенит батареяси турибди, фашистлар ундан тез-тез ўт очиб туришади,— деди.

Худди унинг сўзини тасдиқлаётгандек боғнинг қайси бир ёнига бомба тушди. Бир минутдан сўнг биз Мустақиллик майдонидаги пештоқнинг ўнг томонидан айланиб ўтаётганимизда ундан чап томонда иккинчи снаряд портлади ва бир зум кичкинагина майдончани ёритиб юборди. Портлашнинг гулдураган товуши бўм-бўш кўчаларда ўз акс-садосини қолдирди.

— Мадрид сени қутлаяпти,— деди кулиб Сироежкин меннинг елкамга қоқиб, очиқ кўнгиллик билан, кейин шошмасдан: — Тезликда кўникиб кетасан,— деб қўшиб қўйди.

Ўрганиб кетишимга амин бўлсам-да, мени ҳамон безовталаниш ҳисси қўймас эди. Пештоқ кетида биз қирол Альфонс XI номидаги торғина кўчага бурилдик ва ҳарбий маслаҳатчилар учун ажратилган меҳмонхонага келдик. Ташқаридан у ҳеч ким яшамайдиган жойга ўхшаб кетарди. Унинг пардалар билан тўсилган ойналаридан ёруғлик кўринмасди. Унга кириш жойида, оғир мовутдан тикилган парда ортида ниқобланган зангори лампочка аранг ёритиб турган даҳлиз бор эди.

Ватандан йироқда юрган кишилар менга бирдан самимий кўришишлар ва ўз уй-ичлари ҳақидаги сон-саноқсиз саволлар билан ёпирилишди.

Ўшандаги биринчи оқшом ва тун бир умр хотирамда қолди. Кечки овқатдан сўнг столни йиғиштиришди, чи-роқни ўчириб, ойналарни очишди. Мадрид қамал қилин-ган шаҳарга хос ҳаёт билан яшарди. Чунки фронт унинг гарбидаги, ўша даврда бутун оламга донғи кетган Ка-рабанчель, Каса-де-Кампо ва университет шаҳарчаси каби жойларидан ўтарди. Вақт-вақти билан кварталлар-да снарядлар портлар, «Гэйлорд»дан бир километрча нарида, Мадрид фронтининг қирол саройига яқин жойида эса пулемёт отишмалари эшитилиб турарди.

Стол атрофида ўтирган ўртоқлар бу нарсаларга эъти-бор беришмай суҳбатни давом эттиришарди. Мен улардан Мадрид фронтдаги аҳволни сўрардим. Қўзғолончилар Мадридга қарши ўзларининг «регулярес» ёки марокко корпуси деб аталувчи энг жанговар асосий қисмларини ташлашганди. Ундаги командирлик лавозимларини мус-тамлакачилик қўшинларида хизмат ўтаган испан-офи-церлар эгаллашганди. Уларни «африканистлар» деб юритишарди ва улар испан армияси офицерларининг энг реакцион қисми ҳисобланарди. Ўша пайтда Мадрид ёни-да «регулярес» корпусидан ташқари Франконинг жаҳон-нинг кўп мамлакатларидан йиғиб олган, қўпоровчи ва жиноятчиларидан иборат бўлган чет эл легиони турарди. Ўз юртида энг огир жиноят қилиб, ҳақли жазодан қоч-ган ҳар бир қотил чет эл легионига қабул қилинарди. У ўзини ҳар хил ном билан аташи мумкин эди. Чунки ундан бирон бир ҳужжат талаб қилинмасди. Беш йиллик муд-датга хизмат қилиш ҳақидаги қоғозга имзо чекгач, у испан граждани ҳисобланар ва шундай қилиб ўзининг номаълум ўтмишини абадий, яшириб, янги ном билан очиқ яшашга ўтарди. Испаниядаги Франко бошқарган чет эл легиони ёки терсио Мароккодаги қўзғолонларни бос-тиришда қатнашган ва Бискайедаги испан шахтёрлари ҳа-ракатларига қарши курашганди. Легионерлар ўзининг бераҳмлиги билан ажралиб турар, нима учун жанг қи-лаётганликлари ва қимларининг маишаатини қўриқлаёт-

ганликларин ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмасди. Легиондаги саккиз бандеранинг¹ номлари қуйидагича эди: «Хабални» (ёввойи тўнғиз), «Бургутлар», «Йўлбарслар», «Христос ва гуноҳсиз қиз», Гонсальво де Кордоба² хотирасига бағишлаб «Улуғ капитан», «Герцог Альба», «Валенсуэла» ва «Христофор Колумб».

Уларнинг шiori: «Легионер, курашга! Легионер, ўлимга! Яшасин, ўлим!» каби сўзлардан иборат эди. Уруш уларнинг қўлини ечиб қўйган, дунё уларга зерикарли ва қашшоқ кўринарди.

Легионда қаттиқ иттизом ўрнатилганди. Алоҳида саралаб олинган испан офицерлари орасидаги оқсуякларга хос муносабат Испаниядаги бойлар ва камбағаллар ўртасида одат тусига кирган муносабатга ўхшарди. Легион католик черковининг қаттиқ назорати остида турарди.

Чет эл легионидаги қотиллар бизга бу урушда тўқнашишга тўғри келган энг мудҳиш душманлардан эди. Мадридда ўтган ўша биринчи тунда легионерлар ва марокколиклар шаҳарга кириши мумкинлиги ҳақида ўйлардим. Ушанда ҳар эҳтимолга қарши тўппончани ёстиғим тағига қўйганлигим ва ечинмасдан ухлашга қарор қилганлигимни тап олишим керак.

Григорий билан менга бўш хонани берилди. Мен ўзимнинг янги бошлиғимга яширинча қараб қўярдим. У эснаб, шошилмасдан ечинар, кийимларини эса тартиб билан тахларди. У менга ҳечам эътибор бермаётгандек туюларди. Ечиниб ётгач, девор томонга бурилиб кўрпани тортди. Шундан сўнг ҳам ечинмай ўтиришни номаъқуллик ҳисоблаб мен ҳам ечиндим ва ётдим. Мадриднинг тунги овозларига қулоқ солиб анча пайтгача ухлаёлмадим. Уйғонаётганда уйқу аралаш мен Григорийнинг ўғирилганини, бошини кўтариб менга қараганини кўрдим.

¹ Бандера — ҳарбий қисм (испанча).

² Гонсальво де Кордоба — испан лашкарбошиси.

У менга ўз чўчишларим уддасидан ўзим чиқиш имкониятини берди. Мен эса унинг бу хушмуомалалигини лозим даражада баҳоладим ва ундан сўнг ҳам унинг бу хусусиятига бир неча бор инондим.

...Эрталаб Гриша Грандэ мени шаҳар ёнидаги Лас-Вегасга эгалари ташлаб кетишган, кичкинагина боғлари ҳам бўлган иккита виллага¹ жойлашган отрядга олиб борди. Мен ундан отрядда қолишга рухсат сўрадим ва у ерда бир печа кун яшадим. Чунки одамлар билан танишиш керак эди. Уша пайтда улар бир юз элликтача эди. Жангчиларнинг ярми — испанлар, асосан андалузалик ёлланиб ишловчилар эди. Улар ажойиб, жасур кишилар бўлса-да, бебошлик руҳи билан анчагина заҳарланишганди. Қолганлар эса болгарлар, немислар, французлар, инглизлар, америкаликлар, канадалиқлар ва уч латишдан иборат интернационалистлар эди. Улар ҳаммаси коммунист бўлиб, ўз ватанида махфий иш билан шуғулланишган, баъзилари эса узоқ вақт қамоқларда ўтиришганди. Улар андалузалик батраклар учун ҳарбий интизом намунаси ҳисобланиб, уларни қурол билан муомала қилишга ва ҳатто бошланғич хат-саводга ўргатишарди.

Сироежкин ўзи билан бирга ишлаган кишиларни ўзинга жалб қила билиш қобилиятига эга эди. Чет элликлар ва испанлар, жангчилар уни жуда севишарди. Гриша Грандэ улар учун намунали жангчи-коммунист, бенуқсон, адолатли киши эди. Улар айтганидек, «тўғрилиқ» намунаси эди.

Мени, айниқса, у билан унинг шофёри, фронтларда бирга юрадиган ёш испан Пако ўртасидаги муносабат ҳайратда қолдирарди. Пако бошлиғи каби камгап одам эди. У фақатгина шофёр эмас, балки адъютант, жуда керакли ёрдамчи ҳам эди. Гарчи Григорий Испанияда бўлган даврида испан тилини ўрганишда унчалик ютуққа эриша олмаган ва доимо «пронто» яъни «тезроқ» сў-

¹ Вилла — шаҳар ташқарисидаги уй.

зини кўп ишлатган бўлса-да, русча гапирмайдиган озгин, уятчан Пако уни жуда яхши тушунарди. Мен Сироежкин Пакога русчалаб қандайдир топшириқлар берганда у бошини қимирлатиб диққат билан тинглаганини ва сўнг-ра ҳар бир ишни ўз бошлиғи истаганидек бажарганини кузатиб ҳайратда қолардим. Григорий Сироежкиннинг ўз шофёри билан бўлган муносабати Испанияда биринчи бор учрашишган чет элликларга ҳақиқий интернационал қардошлик намунаси эди.

СЬЕРРА-ДЕ-ГВАДАРРАМА ТОҒЛАРИДА

Бир ҳафтача отрядда, Лас-Вегас атрофида яшадим, одамлар билан танишдим, душмanning орқа томонига қилинган юришлар ҳақида ҳикоялар тингладим. Кеч-қурунлари биз боғда йиғилишардик. Мен уларга Совет Иттифоқи ҳақида гапириб берардим. Группа билан франкочиларнинг ички томонига ўтиш учун дастлабки сафарга тайёрланардим. Бу ҳақда, мен ҳам отряддагилардек Виктор деб атай бошлаган Александр Рабцевич билан гаплашдим. Виктор анча бурун, 1920 йилги Совет-поляк уруши давридаёқ кекса яширин партизанлардан эди. У жуда яхши дазмол қилинган костюм, галстуклик очиқ ранг кўйлак кийиб юрарди. У менинг ҳаммавақт шундай кийиниб юриш қулайми, деган саволимга: бунга ўрганганман, махфий иш билан шуғулланган пайтимда ҳам доимо шунақа кийинганман, деб жавоб берганди.

Виктор франкочиларнинг ички томонига қилинган юришлар ҳақида соддагина қилиб гапириб берар, хавф-хатарларни бўрттирмас ва камайтмасди ҳам. Бу энди мен ўзим нимада қатнашишим ҳақида яққол тасаввур берувчи батафсил, ишга оид гаплар эди.

Агар мен биринчи сафарга Григорий Сироежкин билан борганимда ўзимни жуда дадил сезган бўлардим. Лекин унда, афтидан, у раҳбарлик қиларди. Шунинг учун ҳам мен биринчи юришни бошидан охиригача мустақил бошқаришни муҳим деб ҳисоблар ва бу билан

унга, жангчиларга ҳамма парсани ўзим ташкил қилишга қодир эканлигимни кўрсатмоқчи эдим.

Уша пайтда Испанияда, республикачилар томонидаги вазият кўп жиҳатдан бизда 1918 йил бошларида юз берган вазиятга эслатарди. Доимий армия ташкил қилинарди. Тарқоқ отрядлар, колонналар ўрнига бригадалар, дивизиялар тузилганди. Лекин уларнинг командирлари қўмондонликка бўйсунмас ва, аввалгидек, сиёсий йўлбошчилар измидан боришарди. Бу ҳол анархистларнинг таъсири ҳали ҳам анча кучлилигидан далолат берарди. Тузилаётган доимий армияларнинг штаблари ўзининг состави жиҳатдан бўш ва ўз ҳуқуқидан тўла фойдалана олмас эдилар. Ана шундай вазиятда бизнинг Мадрид разведкачи-қўпоровчи отрядимиз Марказий ёки Мадрид фронтининг қўмондони генерал Мнахега фақат расмий равишда бўйсунарди. Генерал ҳам, унинг штаби ҳам бизнинг эсимамизга бирон-бир вазифа юкламаганди. ва душман тўғрисида етказган маълумотларимиз билан қаноатланарди. Хуллас, бизга душман ичкарасига группалар юбориш вақтини ва жўналишини танлашда тўлиқ эркинлик берилганди.

Биринчи сафар йўналишини мен ўзим мустақил ҳал қилишим керак эди. Унга тайёрланишда мен «Мариги томондаги» кишиларимиздан олинган охириги материалларни диққат билан ўрганиб чиқдим. Сьерра-де-Гвадараманинг шимолий ён бағри этагида жойлашган унча катта бўлмаган Сеговия шаҳрида душмanning танк ва автомобилларини ремонт қилувчи устaxonалари борлигини сўнгги маълумотлардан бири эди. Уша устaxonаларда отрядимиз жангчиси Хосе Гарсиянинг амакиваччаси бўёқчилик қилар ва бизга ёрдам беришга тайёр турарди. Сеговиядан унча узоқда бўлмаган ва тоғ ўрмонида жойлашган Ла-Гранхада фронкочиларнинг катта ўқ-дорн омбори бор эди. Бу иккала объект ўз-ўзидан қўпоровчилик қилишимизни сўраб турганлиги учун мен уша йўналишни танладим.

Григорий планимни маъқуллаб, мени олддаги чизиқ-қача кузатиб қўяжаклиги ва ўша ерда қайтишимизни кутажаклигини айтди.

Кастиль месетаси¹ устида унча баланд бўлмаган силсиладек қад кўтариб турган Сьерра-де-Гвадаррама тоғларида баланд қарағайлар ўсган торгина водийда, тизма этагига Раскафриа қишлоқчасининг уйлари ёпишиб турарди. Менинг группам қишлоқ майхонасининг пирамидида шаклидаги тутун мўриси бўлган ўчоғи атрофида жойлашди. Учоқ тўрида ёғоч кўмир ёнар, кучсиз аланганинг гунафша ранг тиллари қора кўмирлар орасидан эринчоқлик билан чиқиб турарди. Кишилар ўчоқнинг кенг тош деворига ўтириб олишиб, оёқларини оловга узатишарди. Соялар ғира-шира ёритилган хонанинг деворларида секин қимирларди.

Кофейник қайнагач, ҳаммамиз халталардан кружкаларни олдик. Сўнгра анчагача нон ботириб кофе ичдик. Уруш ҳақида, ярадор ва ҳалок бўлган ўртоқларимиз ҳақида ҳамда ўз уйидан, юртидан йироқлашган кишиларни қизиқтира оладиган бошқа кўп нарсалар ҳақида аскарчасига суҳбатлашдик.

Бу сафарга ўзим танлаган 12 кишининг ярмини испанлар ташкил қиларди. Улар орасида, калта бўйлиги учун Чико номини олган валенсиялик пакана Карлос Пинтадо ҳам бор эди. У ўзи билан доим бирга-олиб юрадиган эски, бир оз қорайган гитарада ҳамма севадиган арагон хотасининг² чала бошлади. Кекса йўл бошловчи испан Хораккин бобо дўриллаган овози билан қўшиқ айта бошлади. Унинг ашуласида сўзлар кам бўлиб, кўпроқ «Биринчи кун бу оламда. О-о, р-р. А-а, а-а. Э-э, э-э!» каби оҳанглар такрорланарди.

Ҳар сафар бу жумла янгича талаффуз қилинар ва учта чўзиқ овозининг оддий нақароти билан унинг таъсир-

¹ Месета — баландлик.

² Хота — испан халқ қўшиғининг бир тури.

чанлиги янада кучаярди. Чол тўхтаган дамларда Карлос чалишни давом эттирар, торларни худди эринаётгандек чертиб, синиқ гитарадан жуда ёқимли куй чиқарар, гўё уни тугунма-тугун, тўрдек тўқирди. Бу қадимги ва оддий халқ қўшиғи эди. Баъзида сокин куй синган ойнадан совуқ туннинг енгил нафаси билан бирга кираётган қарағайларнинг денгиз тўлқинига ўхшаш шовқини, гоҳида ариқларнинг жилдираш садоларига қўшилиб кетарди.

Бундан атиги бир неча ой бурун устидан учиб юрган ўз уйим, Қозоғистоннинг чексиз чўллари, Олатовнинг қорли чўқиларидан қанчалик узоқларда эдим мен!

Григорий кўзини узмай кўмир чўғига тикиларди. Унинг қараши ўйчан, хаёлчан эди, у бу гал камзул ва свитерда эди.

«Биринчи кун бу оламда. О-о. Э-э!» Қимирлаётган лаблари унинг бу жумлани ўзича, ашулачилардан сўнг такрорлаётганлигидан хабар берарди.

Карлос қиз ҳақида, севгига оид бошқа ашулани айта бошлади:

Кармен, Кармела,
Сен менинг кўрар кўзим,
Юрагимсан сен менинг.

Чико билан ёнма-ён сариқ сочлари учун испанлар Рубио¹ деб ном берган хушбичим Ян ўтирарди. У ҳам испан қўшиқларини тинглаётган ва ўз ҳаёти ҳақида ўйлаётган барчанинг эътиборини ўзига жалб қилган кўмир чўғларига жимгина қараб турарди. Яннинг шаффоф сочлари орқага ташланган, кул ранг кўзлари ўйчан боқарди. Ундаги ҳамма нарса бинойидек: чармлик калта камзул кенг елкаларини маҳкам қисиб турар, аскар мовутидан тикилган қалин, кенг чолвор почалари, тишлик оғир тоғ ботинкаси кўпжигида тикиб қўйилганди. Очиқ-ёруғ, чирой-

¹ Р у б и о — сариқ соч (испанча).

ли, жиддий юзи ўз ишининг ҳақлигига ишонган кишининг довураклиги ва олижаноблигидан дарак берарди.

Хоакин «Биринчи кун бу оламда. О-о. А-а. Э-э!» деб куйлагач, Карло Чико яна гитарада қадимий куйнинг мураккаб қисмини ижро этди.

Беш йил бурун қашшоқлик Янни она-Ватани—Польшани ташлаб кетиш ва мингларча бошқа ишсиз поляклар билан Францияга боришга мажбур қилди. У ерда у Паде-Кале кўмир конида ишлади. Испанияда фашистлар исёни бошлангач, у шахтани ташлаб интернационал бригадалар сафига қўшилди.

Карлос ва Хоакин жим бўлишди. Ян худди уйқудан тургандек бўлди. У ўчоғдан чўғ олиб тамаки трубкасини тутатиб олди.

— Оле! — деб қичқирди Карлос чаққонлик билан гитарасини иргитиб. Ҳамма жилмайди ва индамай тамакисини чекаверди. Тамаки тутуни пешайвон узра оқим бўлиб кўтариларди.

Ян билан кичкина ва жасур Карлос Пинтадони мустаҳкам дўстлик боғлаб турарди. Уни интернационал жангчилар билан испан халқи орасидаги қардошлик рамзи деса бўларди. Карлос зайтун ранг хира юзида порлаган кўзлари билан ярим ёритилган ҳолда девор ёнида турар ва муҳаббат билан Янга боқарди.

Ла-Гранхадаги ўқ-дори омборини портлатиш учун ҳам улар иккаласи боришади.

Ўчоқдаги кўмирдан ҳид чиқар, синиқ ойнадан тунги совуқ кирарди.

Григорий жойидан туриб керишгач, елкаларини ростлади.

— Дўстлар, келинглар, бир оз ухлайлик. Оёқларимиз кирак бўлади ҳали, — деди.

Ян Григорийнинг сўзларини испанчага таржима қилгач, ҳар ким иложи борича жойлашди ва ҳамма бирданига жим бўлди. Бу тушган жимлик пайтида яна фақат тоғ анҳорининг овози аниқ эшитила бошлади. Менинг

уйқум келмасди. Мен ҳали ўзимни, иложи бўлганда, ух-
лашга мажбур этишни ўргата олмагандим. Испанияда
душман ортига қилинажак биринчи сафар арафасида
ухлаш мумкин ҳам эмас эди-да! Соат стрелкалари сак-
кизга яқинлашарди. Ўнда туриш керак эди. Бу жойни
эгаллаб турган рота командири бизга халақит бермаслик
учун чиқиб, тургунимизгача кофе тайёрлаб қўйишни бую-
ражагини айтди. Григорий мени ҳар хил гаплар билан
безор қилмасди. Чунки, барча гап айтилган, план маъ-
қулланган ва энди ҳаммасини яна бир марта ўйлаб кў-
ришни ўзимга ҳавола қилганди. У жойидан туриб Пако
ёнида, ўзининг «паккарди» да ухлашга кетди.

Соат ўнда биз майхонани тарк этдик ва шу ерлик
рота аскарлари кузатувида тизма тоққа кўтарила бош-
ладик. Биз нишабликдан чўққигача икки километрча
масофани босишимиз керак эди. Тоғ шаронтида бу оз
масофа эмас. Олдинда бир текис қадам ташлаб Ян ке-
тарди. У халтачада портлатувчи модда ва гранаталар
олиб борарди. Елкасидаги халтада бешотар милтиқ ётар,
қайиш эса қисилган лаблар ости—иякдан ўтганди. Ян
кетидан изма-из Карлос борарди. У энди индамасди.
Ярим тунда тизма тоққа чиқиб олдик ва ротанинг олд-
даги постининг иссиқ блиндажида анча вақт дам олиб
ўтирдик.

Биз Григорий билан қарағайлар остидаги ертўлада
ўрнашиб, олдимиздаги жойни ўргана бошладик. Қарши-
мизда яна битта ўрмонлик дала турарди. У ёқдаги тиз-
ма тоғларда эса душмanning яширин постлари бўлиши
мумкин эди.

Олисдаги баланд тизма тоғлар ортида ой чиқарди.
Ҳали у кўринмаса-да, тизма тоғнинг ўрмон қоплаган қо-
ра чеккаси кўм-кўк осмон фонида яққот ажралиб турарди.

Юлдузлар ой ёруғида бўзариб борарди. Осмонда паст-
дан ой ёритаётган кичик булутлар сузарди. Атрофда ҳам-
ма нарса тоғ ирмоқларининг бетиним овози билан қоп-
ланганди.

Куйида, тизма тоғ ён бағрининг тескари томонида уз-
луксиз қора деворга ўхшаш мудҳиш, сирли ўрмон қэ-
райиб кўринарди.

Вақтни бой бермасдан олға юриш керак эди. Қайтиш-
даги сигналлар ҳақида келишиб олгач, мен ўз группам-
ни пастга, қорайиб кўринган ўрмонга томон бошладим.
Олдинда бизнинг доимий йўл бошловчимиз мўйсафид
Хоакни кетарди. У Эски Кастилияни ўзининг дағал
деҳқоний кафтидек биларди. Жаанчи Хосе Гарсия олди-
мизга ўтди ва биринчи бўлиб ўрмонга кириб кетди. Унинг
вазифаси Сеговияга ўтиш, у ерда амакиваччаси билан
учрашиш ва унга нинда термик ёндирувчи снаряд яши-
рилган юмалоқ тупука қутини беришдан иборат эди.
Бундай қутиларда ишчилар одатда ўз понушталарини
олиб юрганлиги учун ҳар хил гумонлар бўлмаслиги мум-
кин эди. Хосенинг акаси кечқурун ишдан кета туриб, уни
қопқоғи пастга қаратилган ҳолатда бўёқлар сўлинган
темир челака солиб қўйиши керак. Орадан икки соат
ўтгач, кислота таъсирида ниндаги тўсиғи куйган снаряд
алангаланиши, юксак даража натижасида челакини ёриб
юбориши ҳамда кучли ёнғин чиқишига сабаб бўлиши ке-
рак. Биз «ўйинчоқлар» деб атаган бу ёндирувчи ва порт-
латувчи снарядни рус муҳожирларидан кимёгар Андрэ
усталик билан ясарди. Унинг бу «ўйинчоқларини» биз
ҳар донм сафарга чиққанда олардик ва чўнтак фонари,
папирос қутиси, дала тўрвалари, ҳатто аккордион каби
беозор нарсалар шаклида душмanning орқа томонидаги
энг яқин фронт йўлларига ташлардик.

Хосе ўз вазифасини кўнгилдагидек бажариб, кечқу-
рун дастлабки пунктимизга, ротанинг олддаги постига
қайтиб келди. Қоронғи тушиши билан биз ҳам Сеговия
атрофидаги йўллар ва кўприкларга мина қўйиб, у ерга
етиб келдик. Фақат Ян ва Чико келишмаганди. Саҳар
пайтида Ла-Гранха томонида бўлган кучли портлашлар-
ни эшитдик. Бу улар ўз вазифасини муваффақиятли ба-
жарганидан хабар берарди. Бироқ бизни ҳозиргача улар-

нинг қайтмаганлиги ташвишга соларди. Уларни олддаги постда кутиш ўринсиз эди. Бундан ташқари, блиндажда ҳамма учун жой бўлмаганлиги сабабли мен Раскафриага тушиш ва у ерда кутиш кераклиги ҳақида буйруқ бердим. Кишилар чарчашган ва дам олиши зарур эди.

Қош қорайғунча мен тизма тоғда Ян ва Чикони кутдим ва улар келавермагач, Раскафриага кетдим. Уларнинг нима тутиб қолиши мумкин. Буни биз кейинроқ билдик.

* *

*

Воқеа бундай бўлган экан. Группа ўрмон ичига кириб олгач, Ян ва Чико биз билан хайрлашди ва Ла-Гранчи томон йўл олишди. Олдинда хавф-хатар, эҳтимол, душманлар билан тенгсиз олишувлар бўлиши мумкин эди. Душман қўлида бўлган ерларда юрганда Ян ҳар сафар тўқнашишни кутарди. У ўлимга ҳам тайёр эди ва жасорат кўрсатишни истарди. Ҳаёти ҳар кунин хавф остида бўлган киши бу ҳақда ўйламаслиги мумкин эмасди. Гарчи у бир неча бор жасорат кўрсатган бўлса-да, бундан кейин бўладиганини энг муҳим деб ҳисобларди.

Карлос ҳали ўспирин, деярли бола эди. Уруш бошлангунча у қандай тўғри келса, шундай яшаб келаверган. Муваффақиятсизликлар, ғам-ғусса унинг ёш қалбида чуқур из қолдирмасдан ўтаверарди. У эртадан кечгача ёнилғи билан таъминлайдиган станцияда елиб-югурар, Испанияни босиб кетган чет эл сайёҳларининг сирти ялтираган машиналари ойналарини артар, уларга бензин ва сув қуярди. Арзимаган чойчақа унинг маоши ҳисобланарди. Байрам кунлари у черковга борар ва ҳамма қатори тиззалаб ўтирар, муқаддас Мариянинг ясанган дабдабали ҳайкалига бефарқ боқарди. Халқ фронтининг ғалабасини Карлос тантанадек ҳис қилди. Уни воқеалар чулғади. Ёшлик қилиб, у ғалабанинг қисқа йўллари ҳақида орзу қиларди. Лекин кўп ўтмай муваффақиятсизлик аламини тортди, душманларнинг совуқ-

қон раҳмсизлигини, минглаб ўлим, шаҳар ва қишлоқлар харобаларини кўрди. Бу ойлар давомида Карлос камолотга етди. Фақат қисқа дам олиш пайтларида, жанговар дўстлари орасида у шўх болага айланар, ўқтамлик билан ўйинга тушар, баланд товуш билан андалузча ашулалар айтарди.

Улар тик қоялар орқали Мухер Муэрта тоғи этагида жойлашган торғина водийга тушишди. Тун осмонида тоғ чуққисининг улкан қораси кўришиб турарди. Қоялардан гоҳ баландга чиқиб, гоҳ пастга тушиб бири катта, бири кичик иккита ноаниқ соя келарди. Шундай қилиб, улар Ла-Гранха теварагидаги боғнинг ярми харобага айланган деворига етиб келишди. Ян қарағайнинг қалин танаши кетида тўхтади.

— Қачон юрамиз? — деб шивирлади Карлос.

— У ёқ-бу ёққа қарайлик, кутайлик. Ҳали эрта.

Вақт тез ўтарди. Ян ёнида Карлос ўзини ҳар дамгидек сезарди. Унинг кенг елкаларига ёпишиб дўстининг ҳароратини сезарди. Гарчи шамол бўлмаса-да, ўрмон қаерлардадир пайдо бўлган ҳар хил енгил овозлардан иборат махсус шовқин-сурон билан ғувилларди.

— Энди бўлди, — деди Ян ва девор тешигидан ўтиб кетди.

Ташландиқ боғ орқали қадимий уй олдидаги майдончага етиб боришди. У ерда кекса, қалин дарахтлар тагида юк ташийдиган машиналар узун қатор бўлиб туришарди. Улар олдида милтиғини елкасига осиб олган ягона қоровул беғам юрарди.

— Уни қўлга туширайлик, — деди Ян ва қоровул узоқдаги машиналар томон кетгач, иккаласи лип этиб ўқдорилар юкланган ёпиқ машинага ўтиб, унинг орқа гилдирак ўқиға ўттиз минутдан сўнг портлайдиган минани боғлаб қўйишди.

Карлос мамнуниятлик билан ярим соатдан сўнг портлаш бу машиналарни қандай титиб юборишини тасаввур қилиб кўрди. Минани қўйишгач, улар яна бирмунча ма-

шиналар ёнида юришди, сўнг яширинишди. Қоровул секин ҳуштак чалиб ва машиналар қанотларига қоқиб орқага қайтарди. У улар билан барабарлашганда Ян қатъийлик билан қоровулни ушлаб олди ва уни оғзини юмиб, йиқитди. Милтиқ секингина машина қанотига тегди.

— Бақирма, — деб шивирлаб дўқ урди Карлос ва бўйин рўмолчасини аскар оғзига тиқиб, тасма билан биллакларини боғлади.

— Қандай қилиб кетамиз? — сўради Карлос.

— Боғ орқасидан бир йўла ўрмонга кўтариламиз...

Кимнингдир сояси сассиз кўтарилиб, бошига оғир қўндоқ зарбаси текканда Ян катта ёпиқ машинанинг кет томонида орқаси билан ўтирилиб турганди. Яннинг йирик гавдаси овозсиз ерга қулаб тушди. Бу нарсалар шу даражада тез содир бўлдики, ҳатто Карлос бирдан тушунолмади ҳам. Кимдир кузовдан сакраб унинг ёнига тушди. Карлос тўппончасини олиб, тираб отилган икки ўқ билан ўз душманларини ер тишлатди. Сўнг у ерга энгашиб, Яннинг мажақланган бошини ушлаб кўрди.

— Ян, ми керидо¹, Ян! — деди у ғамгин пичирлаб, дўстининг ўлганлигига ишонч ҳосил қилгач.

Карлоснинг отишлари теваракни тўс-тўполон қилиб юборди. Эшиклар тарақлади, чопиб келаётган кишиларнинг овози ва дупур-дупури эшитилди. Карлос миясида ҳамма нарса — кулфат, ночорлик, қаҳр-ғазаб аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Нима қилиш керак? Ўч олиш Яннинг танасини душманларга қолдириб кетиш керакми? Уш у олиб кетолмайди, лекин шундоққина кетавермайди ҳам! Иккита гранатани ечиб олиб машиналар орасидан майдончада югуришаётган одамларга қаратиб отди. У боғнинг чакалакзор томонига ташланиб, девордаги ёриқдан ўтди ва деярли эмаклаган ҳолда чайир буталар ўсган тик қоя бўйлаб, тез кўтарила бошлади. Унинг чаккаларидан ачиқ кўз ёши оқарди. Шохчалар тимдалаган

¹ Ми керидо — азизим (испанча).

юзндаги огрикни ҳам сезмай, у тобора юқорига ва узоққа кетарди. Уни тоғ водийларида акс-садо берган жарангсиз, гумбурловчи портлаш тўхтатди. Яннинг охирги минаси ҳам портлади ва пастда, Ла-Гранхада ёнғин шуъласи кўтарилди. Ян ўз ўлиmidан кейин ҳам душманларини яксон қиларди. Карлос Мухер Муэрта ён бағрида қоя остидаги бута панасида яшириниб, тош устига чўзилди. Боши оғирлашган, чарчаш ипсиз боғлаб қўйганди. Кейинчалик эса у қоя остидаги бу соатларни ёслолмачи ҳатто. Ухлаганини ҳам, эсанкираганини ҳам тушунолмасди. Кечга яқин судралиб булоққа борди ва узоқ вақт совуқ сув ичгандан сўнг тўғри тизма тоққа қараб кетди. Унинг ортида эса Раскафрия жойлашганди. Тунда у биз кутаётган қовоқхонага етиб келди. Учоқда ўшандагидай кўмир хира ёниб турарди. Ялқов, бинафша ранг алангалар ўчоқ атрофида ўтирган кишиларнинг тебранаётган соясини деворда акслантирарди. Карлос эшикни очиши билан ҳамма унга ўгирилиб қаради.

— Ян Рубио ҳалок бўлди... — деди у секин ва черковдагидек тиззасига чўккалади.

Бу юриш муваффақияти эвазига Ян ҳаёти қурбон бўлганди. Гарчи мен уни фақат бир печа кун давомида кўрган бўлсам-да, у одамни узоқ вақтгача унута олмадим. Уруш менга бирданоқ ўзининг қонхўр юзини кўрсатди.

Карлос Чико меннинг шахсий қўриқчим бўлиб қолди. У бўм-бўш йўللарда ва қоронғи кўчаларда совет ва бошқа кўнгиллилар пайига тушиб юрган «бешинчи колоннага» қарашли франкочи қотиллар билан бўладиган олишувга тайёр ҳолда доимо мен билан бирга юрарди.

1939 йилнинг февралда сотқини Қасадо ва Мнахи республикачиларга қарши чиқиб, пойтахтни франкочилар қўлига топширган пайтда, Ла-Гранхага қилинган саваримизга ҳали икки йил ҳам тўлмаганида, Чико лақабини олган жасур испан комсомоли Карлос Пинтадо Мадрид кўчаларида бўлган жанглардан бирида ҳалок бўлди. Мен унинг оддий кўйлакда, жанговар тасмаларни

кўндаланг боғлаб, яланг бош тушган суратини ҳурмат билан сақлаб келмоқдаман.

Ундан сўнг ҳам кўп юришлар бўлди. Улар кетма-кет бўлиб турарди. Унчалик катта бўлмаган, лекин аҳоли зич жойлашган Испанияда кундуз кунни юриш хавфли бўлгани учун бир неча кунлик сафарга чиққан кезларимизда кундуз кунги дам олишларимизни тепаликлар ўраган яширин жойларда, тор пастқамликларда ёки гранит палахсалари ва буталар билан қопланган нишабликларда ўтказардик! Бизнинг кузатувчиларимиз хавф эҳтимоли бўлган баландликларда туришарди. Кунининг ёруғ пайтида биз бир-биримизга соатлаб ҳар хил воқеаларни айтиб берардик. Отряд жангчилари орасида чарчашни билмаган, ҳикоя тўқишга уста одамлар ҳам бор эди. Буталар соясидаги қуруқ ерда ётиб, оппоқ момиқ парчаларига ўхшаш булутлар сузаётган, бургутлар парвоз қилаётган осмонга боқардик. Ҳамма томонда чигирткалар чирилларди. Қушлар буталарга уя қўйган, уларнинг нозик сайраши ҳар тарафдан эшитилиб турарди. Улар буталар устида шиддат билан учинишар ва бизни кўриб қолиб бир дақиқа қанотларини қоқиб ҳайрон қолишар, сўнгра йироққа учишиб кўздан ғойиб бўлишарди. Атрофдаги манзара шундай оромбахш ҳолат бахш этганда, худди шу ерда шафқатсиз уруш бўлаётганлиги хаёлдан ҳам кўтарилиб кетарди.

БИЗ МАДРИД ФРОНТИДА КУРАШМОҚДАМИЗ

Сироежкин орқа томонда кўп ушланиб ўтирмасди (гарчи ўша пайтда Испанияда орқа томон деган тушунча анча нисбатан бўлсада). Республика ҳукумати қўли остида Испаниянинг душман авиацияси ҳужумига жуда қулай бўлган кичик қисми қолганди. Шаҳарларда душмanning «бешинчи колонна» деб аталувчи махфий группалари ҳар бир қулай фурсатда қўпоровчилик ва зараркунандалик ишлари билан шуғулланарди.

Григорий отрядга келганида группа билан тез-тез

топшириқларни бажариш учун жўнарни. Бундан олдин у ўзи бориладиган жойни ўрганар, бир кузатиш пунктидан бошқасига ўтарди. Фронтнинг хавф-хатарсиз ўтадиган линиясини кам-кўстсиз аниқлаб, кечаси группа билан «у томонга» кетарди. Бу сафарларда биз нималарга дуч келмаганмиз, дейсиз!

Ёмғирли ноябрь кечаларининг бирида биз Харама дарёсига қилинган сафардан қайтардик. Машинани матрос Игнасио бошқарар, унинг ёнида эса менинг доимий ҳамроҳим, интернационал бригададан бизга ўтган жасур болгар жангчиси, автоматчи Таба ўтирарди.

Биз Гриша билан бўм-бўш йўлдан мотор овозини пасайтирадиган асбоби очиқ қолган ҳолда физиллаб кетаётган «испано-сюнза» деб аталувчи катта қулай ли музиннинг орқа ўриндиғида ўтирардик. Чинчонга кета туриб Аранхуэсдан ўтдик.

Ёмғир кучаярди. Қоронғи водийга тушгач, Игнасио йўлни чалкаштириб машинани чапга бурди ва фашистлар эгаллаган Сесиньига қаратиб ҳайдади. Баландликдан ошгач, очиқ ясси тоққа чиқиб қолдик. Ҳамма томонда зимистон қоронғилик. Мотор шовқини туфайли биз соқчилиқ учун юборилган мавр отлиқ аскарларининг ўқ узганликларини эшитмадик. Фақат яқинимиздан учиб ўтаётган ўқларнинг шувиллаши Игнасиони лимузинни тўхтатишга мажбур қилди. Елиб келаётган отлар дупури эшитилди.

Нима бўлаётганини англаёлмай турганимда Гриша чўнтагига бир жуфт граната солиб, ўзининг катта калибрли тўппончасини олди ва машинадан сакраб тушиб, қоронғиликда кўринмай кетди.

— Машинани орқага бур! — деб қичқирди у менга.

Таба унинг кетидан югурди. Мен эса йўлга чиқиб, Игнасиога тор йўлда баҳайбат машинани орқага буришга кўмаклашдим. Бу унча ҳам осон иш эмасди. Биз сас бўлмаса икки марта машинани бегона кишилар ёрдамсиз чиқариш амримаҳол бўлган зовурга тушириб юбараёздик.

Яқин жойда Таба автоматининг шақир-шуқури, ундан сўнг эса икки марта Гриша улоқтирган гранаталарнинг ёрилиши эшитилди. Маврлар увиллаш ва тартибсиз отиш билан жавоб беришди. Ниҳоят Игнасио машинани буриб олишга муваффақ бўлди. Гриша ва Таба туманли ғубордан чиқиб, зинага сакрашди. Игнасио автомашинани энг баланд тезликда келган изимизга ҳайдади. Узоқ йўлда қизил чироқнинг шуъласи кўринарди. Тўхтаганимиздан сўнг бизни йўлнинг бу машъум айрилишини кўриқлаб турган қуроолланган аскарлар ўраб олишди. Бу ерда фронтнинг ялпи линияси йўқ эди. Соқчилар ёмғир ёғаётганлиги учун шундай бузуқ кечада йўлда тентираб юрадиган кимса бўлмаса керак деб, чайлада бекиниб ухлашни афзал кўришганди. Уларнинг ёнгинасидан машина гувиллаб ўтганда эса бу душман томонга қочиб ўтиш деб ўйлашди. Бундай ҳодисалар бўлиб турарди. Бироқ бу сафар кимдир франкочилар томонидан югуриб келарди. Қапрал йўлни тўсишга буйруқ берди. Аскарлар Игнасионинг хатога йўл қўйганини тан олувчи ғализ тушунтиришни ишонқирамай тинглашарди. Бироқ гапга Таба аралашиб, машинада икки рус ўртоқ — ҳарбий маслаҳатчилар ўтирганини қисқагина қилиб тушунтирди. Бу эса қоровулнинг шубҳаларини тарқатди. Қапрал бизга оқ йўл тилаб, ўз йўлимизда давом этишга ижозат берди. Қоровул билан бўлган гапга аралашмоқчи бўлганимда Григорий мени тутиб: «Қўй, улар ўзлари келишишаверишсин», — деди.

Ҳеч нарса Сироежкин тинчлигини буза олмайдиганга ўхшарди. Унинг барча муомала ва хатти-ҳаракатлари одатда хотиржамлик, баъзида суст ва эринчоқликдек туюларди. У ҳар хил вазиятда ҳам дарҳол йўл топиб, керакли қарорга келарди. Саводи ҳам ўзига яраша бўлса-да, (у пайтда бизлардан бирон киши ҳам ўзининг олимлиги билан мақтанолмасди) унинг гапириш усулида олимликдан нимадир бор эди: фикр юритишида эҳтиёт, хулоса қилишда шошилмаслик хусуситлари бўлиб, ҳар

бир даъватини чуқур ўйлаб кўрар, ҳатто торчишувларидан ҳам унда доимо ишончли асос ётарди.

1937 йилнинг июнида, 12-интернационал бригада командири—венгер ёзувчиси Матэ Залки—генерал Лукачининг Уэска ёнидаги фронтда ҳалок бўлганидан сўнг кўп ўтмай биз Григорий билан Гвадалахара фронтини тунда ўтиш учун группаларимиздан бирига жой танлардик. Биз Гаханехос қишлоқчасининг шарқроғида жойлашган икки водий орасидаги қирдан ўтувчи Француз шоссесига етиб боргунча бир кузатиш пунктидан бошқасига ўтардик.

Бу ниҳоятда очиқ жой бўлганлиги туфайли душман йироқдаги баландликдан шоссенинг олдинги қаторга туташган қисминини кўриб турарди. Игнасио машинани ярим хароба қилинган уй ортида қолдирди. Биз эса кузатув пунктига пиёда кетдик. Бизнинг қайтаётганлигимизни кўриб, у машинани шоссега ҳайдаб чиқди ва бизни кутиб турди. Шу пайт 88 миллиметрлик немис замбаригидан отилган снаряд товуши, сўнггра яқинлашаётган снаряднинг шувиллаши ва ниҳоят йўлдан сал нарида, тахминан йўл устаси уйининг бараварлигида унинг портлаши эшитилди. Биз ўз жойимиздан қимирлашимиз биланоқ, душман батареяси тез-тез ўт оча бошлади. Снарядлар шоссенинг иккала томонидан ҳам портларди. Менинг хаёлимда Матэ Залкининг яқинда ҳалок бўлиш вазияти аниқ гавдаланди. Мен Игнасиога «Пронто»¹—деб қичқирдим. Бироқ, афтидан, бу одатда вазмин, тепса-тебранмас киши ҳам ҳаяжонланган бўлса керак, баъзида бундай вазиятда бўлгани каби, тасодифан моторни ўчириб қўйди.

Мен ёнимда ўтирган Григорийга қарадим. У шошилмасдан папирос чекарди. Кейин тирсагинини кўксимга тираб, мени тўғри турдирмоқчи бўлди. Чунки учаётган снарядларнинг шувиллашини эшитиб мен беихтиёр эгилган эканман!

¹ Пронто — тез, тезроқ (испанча).

Хайрият, Игнасио яна моторни юритди ва биз жойимиздан қимирладик. Бироқ бир неча ўн метр юришга ҳам улгурмасданоқ олдинда, тўппа-тўғри йўлда галдаги снаряд ёрилди. Вишиллаб снаряд парчалари учиб ўтди ва улардан бири, эҳтимол, энг кичкинаси машинамининг олддаги ойнасини синдирди. Тезликни ўчириб Игнасио ташқарига сакради ва зовурга ташланди. Унинг кетидан мен ҳам отилдим. Иккала вазмин одам, Григорий ва Таба эса ўз жойларида қолишди. Мен ҳар дақиқада машинага снаряд тушишини кутар ва ўзимдаги тўйғунни енголмасдим. Чунки Лукач ҳам шундай ҳалок бўлган эди. Бизнинг машинани душман кузатувчиларидан йўл устаси уйи тўсиб турганлиги туфайли улар уни кўришмас ва у кетаётган бўлса керак деб ўйлаб ўтти олдинга, йўлга кўчиришганди.

Григорий имо билан мени машинага қайтишимни таклиф қиларди. Мен унинг ёнидан жой олгач, Игнасио оғир «испано-сиоизни» катта тезликда кетма-кет тушаётган бомбалар орасидан ҳайдаб кетди ва тезгина отишма эснасидан олиб чиқди.

— Чек, бу одамни юпатади, — деди у ва бир оз жим тургач, жилмайиб: — гарчи туғилган эканмиз ўламиз ҳам, — деб қўшиб қўйди. Ҳар сафар Григорий билан ана шундай мушкул аҳволга тушиб қолганимизда мен унинг хулқи ҳақида ўйланардим. Бу нима эди ўзи? Сохта ботирликми ёки бари бир юз берадиган нарсанинг олдини олиб бўлмайди деб тақдирга тан беришми? Йўқ! Чунки бу унинг юксак матонатидан, чидамлилигидан, ҳаяжонларга берилиб кетмаслик қобилияти борлигидан, балки бизга ўзини тута билиш ҳақида сабоқ бериш хоҳиши борлигидан дарак берарди.

Мен урушда баъзилар ўлим ҳақида гапиришни ёқтирмасалар, бошқалар аксинча, у ҳақда тез-тез гапиришишлари, лекин ҳар ким ўз ичида бу бало ундан юз ўгиришини истаганини кузатганман. Бизнинг Мадридаги отрядимизда кимёга қизиққан новча дилкаш йигит,

канадалик студент Фрэнк бор эди. Суҳбагларимиздан бирида: «Ўлим орқамиздан соядек эргашиб юради»,— деган эди.

Унинг сўзларини Григорийга таржима қилишганда у Фрэнкка қараб ҳар доимгидак шошилмасдан:

— Йўқ! Унинг турқи бошқача. У доимо яшиндек тўсатдан ярқирайди, — деди.

Бу сўзлар менга ёд бўлиб қолди. Гвадалахара ёнидаги жангда, Паласио де Ибаррага қатъий ҳужум қилаётганимизда Фрэнкни итальян мергани отиб ташлади. Мен уни сафда югуриб алланималар деб қичқирганини, отилган боши билан оёғидан чалингандек бирдан қулаганини кўрган эдим. Ўлим яшиндек ярқиради ва испан шоири Рафаэль Альберти айтганидек, «Улуғ зулмат кўрфази унинг устига ўз сувларини тўшади.»

Ўлим ҳар қадамда бизни кутар ва яқин орада ярқираб умрбод кўз юмдирадигандек туюларди. Григорий Сироежкин ҳар сафар вазмин ва допо ботирлик намунасини кўрсатарди.

Юқорида баён қилинган воқеадан сўнг юз берган яна бир нарса эсимда турибди. Григорийнинг таклифига биноан Барселонага боргандим. Орқага бирга қайтардик. Биз Валенсия йўлида жойлашган Тортосо ортида рим ҳокимияти даврида қандайдир император шарафига қурилган қадимий зафар дарвозасига яқинлашиб келардик. Санта-Барбара яқинида бу дарвоза йўлнинг ўртасида турарди шекилли, шоссе уни икки томондан айланиб ўтганди.

Бизнинг олдимизда яна бир неча машина кетар, йўл тўғри бўлганлиги учун улар узоқ масофада ҳам кўриниб туришарди. Кутилмаганда шофёр Пинент «олдимизда самолёт!», деб қичқирди. Биз йўл устидан жуда паст учиб келаётган итальян учувчи қайиғини¹ кўрдик.

Олдиндаги очиқ кабинада ўқчи аскар тик турарди.

¹ Учувчи қайиқ — танаси қайиқ шаклидаги гидросамолёт.

У қўш пулемёт қўндоқларини пастга қаратган ҳолда шосседан кўтараётган машиналарни ўққа тутарди. Улардан бири хандаққа келиб тиқилганда бошқалари тўхташди ва улардаги одамлар сакрашиб, ўзларини зовурларга, дарахтлар панасига ташлашди.

Мен Пинентга «тўхтат!» деб қичқирдим.

— Муй пронто аделанте! (Тез олдинга ҳайда!), — деб шошмасдан буйруқ берди Гриша ва менга томон ўтирилиб одатдаги овози билан: — Шундай қилсак, унга бизни мўлжалга олиш қийинроқ бўлади, — деди.

Пинент акселаторни босгач, машина юз километрдан ҳам ошиқ тезликда олға қараб югурди.

Шосседан ўқлар кўтараётган чанг фонтанига сеҳрлаб қўйилгандек боқардим. Елкам ортида енгил тақиллаш овози эшитилгач, мен лимузинимизнинг чап юқори бурчагидаги қопқоғи ва орқа девори қийғидан учиб ўтган ўқ қолдирган иккита тешикни кўрдим.

Гидросамолёт гувиллаб устимиздан ўтиб кетди. Орқа ойнадан унинг баландликка кўтарилиб, денгиз томонга бурилганлиги кўриниб турарди.

Гриша халтасидан апельсин олаётиб менга шундай деб тушунтирди:

— Бизга томон учганда бу қайиқнинг тезлиги икки юз километрдан ҳам ошмайди. Биз эса унга қарши соатига бир юз йигирма километр тезликда елмоқдамиз. Бу биз бир-биримиз билан фақат уч юз километрдан ошиқ тезликда учрашишимиз мумкин демакдир. Шунинг учун ҳам бизга тегиш қийин. Агар тўхтаганимизда, унга бизни нишонга олиш осонроқ бўларди. Бундан ташқари узоқ вақт отиш учун унинг ўқлар запаси ҳам унчалик катта эмас.

— Шунга қарамасдан, ўқ бошингни ёнгинасидан учиб ўтди, — дедим аччиғланиб.

— Бусиз бўлмайди, — деди Сироежкин ноаниқ тарзда ва ойнани тушириб апельсин пўчоғларини ташлади.

«Бу нима ўзи? — деб ўйлардим мен. — Қалбаки бо-

тирликми ёки тақдирга кўникишми?» Йўқ! Бу ниҳоятда ўргатилган ирода эди. Бу ҳар бир вазиятда ўзини тутати билиш ва шошмасдан фикр юритиш, ҳеч нарсага қарамасдан, ўз бурчини бажариш эди.

Ботирлик нима ўзи? Ҳаётга писанд қилмай қараш эмасми?! Йўқ! Ботирлик — маънавий гўзаллик кўринишларидан бири. У ҳақда афсоналар тўқийдилар, у узоқ вақт кишилар эсида қолади, уни ҳатто душманлар ҳам қадрлайди.

Кунлардан бирида бизда ботирлик ҳақида гап кетганди. Гўёки ҳар қандай вазиятда ҳам қўрқишни билмаган бир ўртоқ тўғрисида гаплашардик. Григорий анчагача жим тинглаб бизнинг суҳбатимизга аралашмади. Бироқ унинг юзида афсусланиш ва норозилик ифодаси сезилиб турарди. Ниҳоят, у шундай деди:

— Қўрқишни билмаган кишилар йўқ. Менимча, ҳамма гап шундаки, баъзи одамлар — ундайлар озмас — қўрқоқликни бурч ҳисси ниҳоятда ривожланганлигидан ёки бошқаларга уни кўрсатишни натамаганлигидан енга оладилар.

Биз ҳаммамиз у яна нима дейишни кутардик. Бир оз жим тургач, у шундай деб қўшиб қўйди:

— Баъзи хавфли ва қалтис вазиятда киши онгсиз равишда жасорат кўрсатади... — у нималарнидир ўйлаб жўлмайди: — Мен ҳам бундай дамларни бир неча бор кечирганман. Кечалари бу ҳақда ўйлаганимда бу мен эмас гўёки бошқа бир кишидек туюларди.

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтарди. Отрядимизда бир юз олтишидан ортиқ жангчи бўлганлиги учун биз Марказий фронтнинг ҳар хил участкаларида душман ортига бирданига бир неча группа юбориш имкониятига эга эдик. Группа душман ортидаги кўприкларни, электр линияларни портлатар, йўлларга мина қўяр, асирларни қўлга туширар, исёнчилар босиб олган жойларда қолган ишончли кишилар билан алоқа ўрнатарди. Бу юришлар тўқнашувсиз ўтмаганлиги туфайли биз баъзида

кишиларимиздан жудо бўлардик. Чунки уруш урушлигини қиларди.

Биз сафарларда ўзини кўрсатган ёшларни группа бошлиғи қилиб тайинлардик. Григорий Сироежкин ўз хотирасида барча фронтларда ҳаракат қилаётган отрядларнинг бутун составини ёд сақлаганлиги учун бўлса керак ҳар галда кимни группа командири қилиш лозимлигини адашмасдан айтиб берарди. Ана шундай ёш жангчилардан бири париждик оқ муҳожир ўғли, Совет Иттифоқига боришни орзу қилиб юрган ўн тўққиз ёшли Лёня эди. Унда командирга хос барча хусусиятлар бор эди: бу вазмин, мулоҳазали, эҳтиёткор ва жасур йигит кишиларга раҳмдиллик билан муомала қиларди. У доимо ўзи билан бирга юрганларга намуна кўрсатарди. Француз тилини мукамал билишига қарамай, у тезликда испан тилини ҳам ўрганиб олди. Шу сабабли у бизга фронтдаги испан қўмондонлиги билан фронт линиясини группавий кесиб ўтиш масаласини келишиб олишда зарур алоқаларни ўрнатиш учун керак киши эди. Бу ҳар доим ҳам осон бўлавермасди. Чунки баъзи командирлар ўз позицияси қаршисида турган душман жаҳлини чиқармасаликни устунроқ қўйишарди. Лёня бизнинг отрядимизга бирон нарса керак бўлганда қўшинларнинг таъминот ишларини бошқарувчи муассасалар билан гаплашишда ҳам зарур эди. Чунки испан армияси доимо ҳамма нарсадан етишмовчилик сезиб турарди.

Андалуз батраклари тоифасига онд ёш испан йигитлари — отрядда улардан йигирматача бор эди — ўзининг жанубга хос эҳтиросларини бошқаролмай арзимаган нарсаларга жанжаллашиб ва муштлашиб туришарди. Ҳеч ким уларни Лёнядек тинчлантира ва яраштиролмасди. Уни севишар ва у билан топшириқни бажариш учун астойдил боришарди.

1937 йилнинг июлида Лёня олти кишидан иборат группа билан Аранхуэсдаги фронт линиясини кесиб ўтди. Улар Торихо остидаги темир йўлга мина қўйишди, шос-

сега ҳам бир неча мина кўмишиб, қишлоқлардан бирида ўз кишини билан учрашишди ва баландликдаги чуқурликда кунни ўтказишди. Иккинчи кун кечасида ўз линияларига қараб жўнашди. Ёз тунлари қисқа бўлганлигидан эрта тонгданоқ Тахони кесиб ўтиш учун йўл олишди. Дарё ва зайтунзор устини хира туман қоплаганди. Олтиндек ярқираган осмонда, тоғ ортидан сўниқ кечки ой чиқиб турарди. Бу ниҳоятда тинч дам эди. Фақат қандайдир ботқоқ қуши баъзида хунук овоз чиқарар эди.

— Бунча чинқиради-я, — деди Лёня кетида келаётган Хоакинга бурилиб.

Худди шу пайтда группа душманнинг қирғоқдан ўтаётган назоратчиларига дуч келиб қолди: кутилмаган зарба икки жангчини қулатди. Лекин Лёня яраланган жангчиларни қирғоққа олиб боришга ва қамишзорда яшириб қўйилган солда ўз қирғоғига ўтказишга буйруқ берди. У ўзи қўл пулемёти билан кекса зайтун дарахти этагида ётиб олди. Дарёни сузиб ўтган жангчилар унинг пулемётдан отганини эшитиб туришарди. Сўнгра ҳамма нарсасим бўлиб қолди. Кишилар ўз командири кутишарди. Қуёш чиқар, туман кўтариларди. Кузатиш пунктидан душман чекинаётганлигини хабар қилишгач, шу жойни эгаллаб турган рота взводи бизнинг тўртта жангчимиз билан душман қирғоғига ўтди. Улар у ерда, зайтун дарахти олдида Лёняни топишди. Узоқдан у бошини пулемётга қўйиб ухлаётганга ўхшарди. Аслида фақат ягона ўқ тўппа-тўғри унинг юрагига текканди.

Григорий олтинта жангчи билан Лёнянинг жасади қўйилган тобутни кўтариб келарди. Улар кетидан Гарибальди номидаги итальян батальони ротаси ва испан шаҳарчасининг кўпчилик аҳолиси келишарди. Жазирама пешинда биз Лёняни Чинчон мазорига кўмдик. Хайрлашув салютининг залпи янграб, тобут қопқоғида қуруқ ер гувалалари титради. Гўр қад кўтаргач, испан қизлари уни гуллар билан безатишди. Григорий янги қабрга Лёнянинг қизил юлдузли яп-янги беретини қўйди.

МАДРИДНИНГ КУНДУЗ ВА КЕЧАЛАРИ

Испанияда деярли уч йил авж олган уруш давомида Мадрид энг қайноқ жой ҳисобланарди. Пойтахт испан халқининг фашизмга қаршилиқ кўрсатиш тимсоли эди. 1936 йилнинг октябридан фронт унинг жанубий чеккаларида, Куатро Каминос, Каробанчель, Каса-де-Кампо кўтараларида, Университет шаҳарчасида қотиб қолганди. Мен тез-тез ажойиб испан шоири Рафаэль Альбертининг мислсиз Мадрид қаҳрамонномасини акс эттирган қатраларини эслаб тураман:

Испания қалби — Мадрид безовтадир бу замон,
Қурашлардан дарак бериб кўпирмоқда унда қон.

Мадрид! Сенинг тик қақдингни тенгсиз жанглار эгмасин,
Оловлап, ёв томирингни қиров босди демасин!

Франко ўзининг пойтахт деворлари остидаги мағлубиятини сира унутолмасди. «Кондор» номидаги герман легионининг авиацияси ва хилма-хил калибри элликта артиллерия батареяси ҳар куни шаҳарга чексиз снаряд ва бомбалар ёғдирарди. Республикачиларнинг фронтдаги ҳар бир ташаббусига жавобан шаҳарга шафқатсиз ўт очиларди. Буни энг ёввойи, жоҳил ва мазмунсиз отишлар деса бўларди. Шундай кунларда снарядлар шаҳарнинг барча кўчаларида ёрилар ва биз Мадридда кўпдан бери яшаётганлигимиз туфайли уни бир соатдан сўнг руҳан сеза бошлардик. Чунки унча-мунчага этибор бермайдиган кишилар асаби ҳам бунга чидаш беролмасди. Галдаги снаряд қаерга тушаркан деган ҳаёл бизга доимо тинчлик бермасди. Мадрид дарҳақиқат, қайноқ жой эди. Гриша Грандэ буни билар ва шунинг учун ҳам бошқа қисмларга нисбатан бизнинг Мадриддаги отрядимизга тез-тез келиб турарди.

1937 йилнинг декабрида республика қўшинлари Левантеда муваффақиятли ҳужум бошлаб Теруэль шаҳрини қўлга киритишди. Франко одатдагидек Мадридга

тинимсиз бомба ташлаб ва отиб ундан ўчини оларди. Сироежкин шаҳарга шу кунларда келди.

У одати бўйича иккинчи сутка давом этаётган артиллерия ҳужуми энг авжига чиққан пайтда огоҳлантирмасдан кириб келди.

«Гэйлард» атрофидаги ҳамма нарса тарақларди. Кўчалардан ярадорларни териб олаётган санитар автомашиналари чинқириб ўтарди. Ун беш соатдан бери тўхтовсиз давом этаётган отишма Гриша келишигача бизнинг қаршилик кўрсатиш кучимизни анча сусайтирганди. Асабларимиз ҳаддан ташқари тортилган эди. Биз меҳмонхона тагидаги ертўлага тушмасдик. Чунки у авиация бомбаларидангина эмас, балки оғир артиллерия снарядларидан ҳам тўла сақлай олмасди. Биз учинчи қаватда жойлашган хоналаримизда турардик.

Нихоят эшикда Гриша кўринди. У дарҳол бизнинг руҳимизни тушунди ва шунинг учун иш ҳақида гапирмади.

— Келинглар, овқатланамиз. Хоҳлайсизларми? — деб таклиф қилди у, кетма-кет кирган Пако эшик олдида Валенсиядан олиб келинган озиқ-овқатлар солинган халтани қўйганда.

Ташқарида ҳамма нарса гумбурларди. Қоронғилик тушиш билан ёрилишлар уй тунукаси устидаги шуълага ўхшарди.

— Кеча дипкуррьерлар келишди, — деди Гриша дераза ортидаги гумбурлашларга эътибор бермай. — Мен сизларга уйдан хатлар, яхши консервалар, қоқланган колбасалар олиб келдим... Қани, нега бурунларингиз кўтариб қолдиларинг?

— Коньяк ҳам олиб келдингми? — деб сўради уйига қайтишга тайёрланаётган ва шунинг учун ҳам навбатдаги отишмадан кучлироқ таъсирланаётган Панчо Боярский.

— Келтирдим. Марфиль ҳам бор, — деди Гриша ва столга тўрвасида бор нарсаларни чиқариб қўйди.

У кишилар руҳини кўтариш ва маънос фикрлардан чалғитишни уйдасидан чиқа оларди. Шунинг учун ҳам

биз бу вазмин кишига боқиб, унинг бўғиқроқ овозини тинглаб руҳий осойишталик сезардик.

Столга ўтиришдан олдин Григорий шундай деди:

— Қираверишда Симонани учратдим. Уни ҳам таклиф қилайлик? — ва бизнинг жавобимизни кутмасданоқ хонадан чиқиб кетди.

Бир неча минутдан сўнг у москвалик комсомол, 11-испан дивизиясининг ҳарбий маслаҳатчиси Энрика Листер таржимони Симона Гринченко билан бирга кириб келди. Жуда гўзал ва ўйноқи кўзли бу қизни «Гэйлардагиларнинг» ҳаммаси севишарди. Испанияда жанг қилаётган барча ватандош ўртоқларимиз каби у ҳам онда-сонда дам олиш учун меҳмонхонага келиб турарди.

Худди шу 11- дивизия оғир жанглардан сўнг Теруэльни қўлга киритганди. 1937 йилнинг декабрида Теруэль тоғларида Испанияга хос бўлмаган совуқлар бўлиб, даража минус йигирмагача тушиб кетганди. Дивизиянинг ёш жангчилари одатланмаган совуқликдан қаттиқ азоб чекишар, улар орасида ўзини совуққа олдирганлар кўп эди. Ана шундай шаронда кишиларни ҳал қилувчи ҳужумга отлантириш осон эмасди. Шунинг учун ҳам Симона Гринченко қўлида тўппонча ва граната билан хийла совуққа қотган кишиларни олға бошлаб кетди. У биринчи бўлиб фашистларнинг Теруэльдаги масалани ҳал қилувчи позицияси Конкудга киришга муваффақ бўлди. Улуғ Ватан уруши даврида Симона Дмитрий Медведевнинг гитлерчилар ортидаги машҳур отряди сафида курашганди. Гулханда қиздирилган катта болта билан ўрмонда довурак совет разведкачиси Николай Кузнецовнинг душман қароргоҳига ўтганда кийилиб юрадиган немис офицер мундирини дазмоллаган ҳам шу эди. Урушдан кейин ҳаётининг сўнгги йилларида Симона Куба оролида ишлаганди. У ерда у оғир касалланиб уйига қайтгандан сўнг кўп ўтмай вафот қилди. Уни Москвадаги Новодевичье мазорига дафн этишди. Унинг қабри устида оқ мрамрдан ясалган ҳайкал мағрур бош кўта-

риб турибди... Ҳар йили Май ойида дўстлари ва сафдошлари унинг қабрига боришади.

Мадриддаги ўша кечада Симона ҳазиллашар, киши ҳавасини келтирадиган даражада куларди. Биз ундан Конкудга қилинган ҳужум тафсилотини сўраганимизда, у қисқа қилиб:

— Жуда ҳам совуқ эди. Исиш учун эса фашистлар хандагигача икки юз метр чопиш керак эди. Шу туфайли қисқа масофаларга югуриш бўйича соврин олиб юрган жойим Москвани эслашга тўғри келди.

Симонани тинглаб, унинг латофатли шўх юзларига боқиб биз алламаҳалгача отишма тўхташини кутиб ўтирдик.

* *
*

Мадридга, бизнинг олдимизга келганида Гриша бизни қитиқлаб: «Ўтган вақт ичида қанча фалангачи офицерларни қўлга туширдиларинг?» — деб сўрарди. Чунки фронт қўмондонлиги муҳтож бўлган разведка материалларини фақат асирга тушган офицерлардан олиш мумкин эди. Бироқ ундай офицерни тутиб олиш унчалик осон иш эмасди. Одатда улар фронт яқинидаги йўллардан юрмасликка интилишар, кундузи эса қоровулсиз йўлга чиқишга журъат қилишолмасди.

1937 йил кузининг бошларида, Мадридга қиладиган сафарларининг бирида Григорий бизнинг тоғдаги постларимиз кузатган қизғин ҳаракат бошланган Авила ва Вильякастин орасидаги йўлга чиқиш мақсадида отрядимиз группаси билан Авила шаҳри томон жўнашга қарор қилди. Бу энг хавфли (агар бизнинг йўлимизда умуман бундан тинчроқ ва хавфсиз жой бўлган бўлса) йўналиш ҳисобланарди. Бироқ фақат шу ерда офицерлар тушган машинани қўлга киритиш эҳтимоли бор эди. Шунинг учун ҳам Сироежкин у ерни танлаганди.

У келишидан бир неча кун бурун биз учувчилардан

ишдан чиққан самолётлардан олинган ШКАС номли иккита тезотар авиация пулемёти олдиқ. Булардан бир неча юз метрлик масофада маълум бир нуқтани нишонга олиш иложи бўлмаса-да, яқин масофада душманни супурги каби супуриб ташлаш мумкин эди. Отряддагилар ҳаммаси фақат шу пулемётлар ҳақида гапиришарди. Гарчи сафаргача улардан фақат бир марта ўқ узган бўлсак-да ва у биз учун унчалик фойдали бўлмаса-да, ҳеч ким улардан воз кечишни истамасди. Мен ШКАСдан бирини Авилага қилинадиган сафаримизга олишга қарор қилдим.

Амалда синаб кўришни жуда ҳам истаганлиги учун бу пулемётлар ҳаммадан кўпроқ Чико-Карлос Пинтадони қизиқтирарди. Унинг интилишини кўрган Таба: «Агар улар сенга жуда ҳам ёққан бўлса ўзинг таший қол»,— деди. «Мен ундан отаманми?»— ҳовлиқиб сўради йигитча. «Албатта, агар тўғри келса»,— кулиб жавоб берди Таба.

Кечаси биз Эксориаладаги ўрмонлик тизма тоғдан ўтиб Авила ва Вильякастина ўртасидаги йўлга чиқдик. Айтмоқчи, Григорий ўзи ўйлаб топган «машиналарни тўхтатиш асбобини» шу ерда синаб кўрмоқчи бўлган экан. У ўзи қанақа эди дерсиз? У одатда тўсиш аэростатларини кўтарувчи пўлат симдан ва электр линияларини тортишда монтерлар ишлатадиган иккита унчалик катта бўлмаган металл блокдан иборат эди. Уша «асбоб» сими йўлнинг икки четида ўсувчи дарахтлар орасида тахминан етмиш сантиметр баландликда таранг тортиб қўйиларди. Григорий кишиларни икки қисмга бўлиб уларни зовур ичида яширинишга буйруқ берди.

Бу ишларни охирига етазиш энди тамом бўлай деганда, Авила томондан мотоцикл тарақ-туруғи эшитилди ва чироғининг сакраётган нурлари кўринди. Мотоциклчи катта тезликда келарди. У тўғри келиб симга урилди ва ўн метрча отилиб кетиб асфальтга қулаб тушди. Мотоциклчи ўлганди. У штабнинг алоқачи сержанти бўл-

ганлиги туфайли унинг халтасидан кейинроқ аниқланишича анчагина муҳим аҳамиятга эга бўлган буйруқлар ва ҳар хил штаб ҳужжатларини топдик.

Группа шоссени тезгина тозалаб яна зовурда бекиниб турди.

Чорак соат ўтмай узоқдан тагин Авла томондан чиқроқ ёруғи кўринди. Бу сафар енгил машина келарди. У ҳам келиб симга қоқилди. Машина рулига урилиш натижасида кўкрак қафаси қаттиқ шикастланган шофёр ҳушини йўқотган, унинг ёнида ўтирган лейтенант эса боши билан олдидаги ойнани синдириб юборганлиги туфайли ўлиб ётарди. Соатига саксон километрча тезликда келаётган автомобиль кескин тўхташи натижасида бак ўз жойидан узилиб тушган ва машина капоти остидан аланга тиллари кўринарди. Григорий ҳаммага ўз жойида қолишни ишора қилиб автомобиль томон югуриб кетди. У орқадаги эшикни очгач, унинг кетида турган киши кабинадан қулаб тушди. Бу кучли мия чайқалниш натижасида ҳушини йўқотган майор эди. Унда бошқа оғир жароҳатланиш белгилари йўқ эди. Григорий унинг мундири ёқасини ечиб бир қултум сув ичиши учун сувдонни берди. Майор ингради. Йўлда уни ўзига келтириш учун вақтимиз бўлмаганлиги туфайли тўрт жангчи уни тоғ томон олиб кетди. Бу пайтда автомобиль ловиллаб ёнар ва ана-мана дегунча қишлоқдан ёнгинни кўриб қолишлари ҳамда ҳалокат юз берган жойга югуриб келишлари куттиш мумкин эди.

Биз шошилиб изимизга қайтардик. Орамизда ўзининг ШКАС пулемёти билан Чико келар ва Табага бексрга фашистлар тушган машинани ёнгинга келишини кутмадик деб жаврарди. Бу вазиятни у минутага бир минг беш юзтадан ўқ отувчи пулемётдан душманны қириш учун энг қулай пайт деб ҳисобларди. Таба анчагача индамай тинглади ва унинг дод-войи жонига теггач:

— Хўп, яхши, лекин сен бир минг беш юзта патронни қаердан оласан? Дискангда қанча қолганини биласанми ўзи? Шунча вайсаганинг ҳам етар, қадамингни тезлат, — деди.

Карлос оғир пулемётни у елкасидан бу елкасига ал-маштирди ва хўрсиниб жим бўлди. Баландлик тобора тиккалашарди.

Тоғ тизмасигача унча узоқ эмасди. Жадал юришдан бир соат сўнг группа тоғ ўрмонининг ичкарироғига кириб биринчи дам олишга тўхтади. Майор ҳам ўзига келди. Асирга тушганлигидан ранжиганлиги ва қўрққанлиги учун у ҳамма саволларга лаббай деб жавоб берарди.

Асирга бундай офицерлар, унинг устига штабчилар истаганда тушавермасди. Мадрид фронтининг қўмондонлиги ундан ғоятда қимматбаҳо маълумотлар олди.

Мадрида қайтганимизда Григорий ўзининг «асбоби-ни» ишлатиш ҳақида хаёл суриб уни йўлнинг текис жойларида эмас, балки машиналар секин юрадиган бурилишларда фойдаланиш мақсадга мувофиқлигини айтди. Чунки у ҳолда асирлар ҳаётини сақлаб қолиш мумкин эди.

* * *

Биз ўзига хос ютуқ ва мағлубиятларга эга бўлган шиддатли уруш шароитида яшаш натижасида бир-биримиз билан жанговар иш туфайли жуда қалин боғланган эдик. Муваффақиятсизликлар тобора кўпаяр, урушнинг республика учун машъум кетиши айниқса Мадридда сезиларди. «Гэйларднинг» иситилмаган хоналарида ўтган 1937—1938 йиллар кузи ва қиши кечаларини ҳечам унутиб бўлмайди.

Биз ёш, хушчақчақ, соғлом эдигу лекин эрка эмасдик. Бизнинг планларимиз ҳам улкан эди. Ҳар хил кишилар билан муомала қилишда бой тажрибага эга бўлган юксак ғояли коммунист Григорий Сироежкин бизларга нисбатан сабр-тоқатли, эътиборли ва ғамхўр эди. Унинг обрўйи шубҳасиз, айтган сўзи эса ҳал қилувчи эди.

Галдаги юришлар плани муҳокама қилинганда у хом-хаёлларни, қуруқ уйдирмаларни ёқтирмасди. Хаёлий планлар билан қизиққан ва уни тавсия қилган кишиларни Гришанинг совуқ, ўзига келтирувчи, баъзида шафқатсиз, баъзида аччиқ мантиқи кутарди.

Биз билан айтини бир пайтда ҳаракат қилган, лекин Григорий Сироежкиннинг қўл остига кирмовчи ўртоқлардан бири франкочилар ортига группа бошлаб борганда бу ҳақда Михаил Кольцов ва Илья Эренбург таништирган Хемингуэйга гапириб берган. Кейинроқ ўз хотираларида Илья Эренбург бу ватандош ўртоқ Хемингуэйнинг «Жом чалинган киши» романининг қаҳрамонларидан бири образини яратишда тимсол бўлганлиги ҳақида ёзганди.

Журналистлар билан бўладиган бундай гапларни Григорий фақатгина маъқуллаш эмас, балки бизнинг душман ортига қиладиган сафарларимиз ҳақида бирон нарса айтишни мутлақо тақиқларди. У бизнинг ишимиз ҳақида гапириш пайти кейинроқ келади, деб ҳисобларди.

— Менинг ўйлашимча, — дерди у, — ҳамма нарса ўз вақти келганда аниқланади. Ҳозир эса кўп нарса биз учун қоронғи ва нотўғри шаклда кўринмоқда. Яхшиси, шошмаслик, воқеаларнинг кетишини кўриш ва мулоҳаза қилиш афзалроқ. Шундагина ҳамма нарса ўз ҳолига келади. Испан ишларида ҳам таҳлил қилиш, кўп нарса-ни ўрганиш ва тушуниш зарур. Чунки биз бу мамлакат тарихини яхши билмаймиз. Мураккаб сиёсий вазиятни таҳлил қилиш, барча тафсилотларни ўрганиш учун эса бизнинг вақтимиз ҳам, имкониятимиз ҳам йўқ. Григорий жим туриб гапни бошлашдан олдин кўзини қисиб менга қаради.

— Агар ёзиш керак бўлса, — яна гапира бошлади у, — кексайганда, ҳамма ишларни бажариб бўлгач ёзиш керак. Ҳозир эса биз ёшмиз, лозим кўрилган йўлнинг ярмини ўтадик, холос, десак ҳам бўлади. Кўп нарса ҳали олдимизда.

КУРАШДОШ ЎРТОҚЛАРИМИЗ

Бизнинг орамизда ўз ҳаёти ва иши ёшларнинг янги авлодларига намуна бўлиб хизмат қилиши лозим бўлган ўртоқлар ҳам бор эди. Ана шулардан бири Испанияда Виктор номини олган Александр Рабцевич ҳақида мен қисқача эслатиб ўтдим. Иккинчиси, бизнинг отрядга кейинроқ келган, Испанияда «Стрик» лақабини олган Кирилл Орловский эди. Орловский ҳам Рабцевич каби 1920 йилда оқ полякларнинг ички томонида партизанлик қилган, Улуғ Ватан уруши йилларида эса иккаласи ҳам Белоруссияда гитлерчиларнинг ички томонидаги йирик партизан группаларига командирлик қилишган эди. Улар ўзларининг мардонавор ишлари билан шон-шуҳратга ва Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвонга сазовор бўлдилар.

Урушдан сўнг Александр Рабцевич 1956 йилгача, яъни, то ўзининг ўлимига қадар чегарачи қўшинларда хизмат қилди. Кирилл Орловский эса харобалардан тикланиб намунали хўжаликка айланган «Тонг» номли машҳур белорус колхозига раҳбарлик қилди. У партия Марказий Комитетининг аъзоси, СССР Олий Советининг депутаты эди.

Кирилл Орловский — «Стрик» Испанияда қисқа вақт ичида ботирлик ва жасурлик жиҳатдан ҳайратда қолдирадиган ишлар қилди. Ўзининг иккала ўртоғи, рус ва испан билан франкочилар ортида мисли кўрилмаган олти юз километрлик юриш қилиб деярли португал чегарасигача борди. Гвадиана дарёси қирғоғида жойлашган Мерида номли шаҳарчадан унча узоқ бўлмаган хавфли тоғ йўлидаги кескин бурилишда улар шу районда даҳшатли жазо операциялари ўтказаяётган жандармлар тушган автобусни тўхтатишди ва яксон қилишди. Орловскийнинг кичкина группасини тутиш учун франк очилартиш-тирноғигача қуролланган бир неча отрядни ташлашди. Лекин муғамбир белорус партизани уларни издан

чалғитишга, таъқиб қилувчиларнинг чиқиш иложи бўлмаган ҳалқасидан чиқишга ва душман территориясида ўтган бир ойлик сафардан сўнг республикачилар томонига қайтишга муваффақ бўлди. Бу юриш ҳақида бутун бир китоб ёзиш мумкин. Бу у ўз ҳаёти давомида қилган кўпгина қаҳрамонона ишлардан бир шингил, холос. Кирилл Прокофьевич Орловскийнинг ҳаёти ва кураш йўли ҳақидаги китоб ҳозирча ўз муаллифини кутмоқда.

Григорий Сироежкин ва Кирилл Орловский бир-бирини кўпдан бери билишар, улар граждандар уруши давридан бери сафдош эдилар.

Испанлар «Николас» номини берган Николай Прокопюк ўз отряди билан Испаниянинг жанубида, Андалуз фронтида жанг қиларди. Мадридга онда-сонда келиб турадиган бу хушчақчақ одам бизнинг эъзозли меҳмонимиз эди. У ўз отрядининг ишлари ҳақида фақат кези келганда доимо қисқача ва аскарчасига лўнда қилиб гапириб берарди. Шу билан биргаликда унда жуда беп маталлар ва ўткир латифалар ҳам доимо топилиб турарди. У ҳолатда ҳозиржавоб бўлиб бадиҳаларни тизиб ташлар ва ким билан гаплашишдан қатъи назар ўзининг кинояли одатини бузмасди.

Ҳозиргача у билан Москвада учрашиб, забардаст қўлнинг сиққанлиги билан фахрланаман. Иккинчи ўртоғим Станислав Ваупшасов ҳақида ҳам шундай дейишим мумкин. Испанияда уни «Альфред» дейишарди. У Николай Прокопюкка нисбатан тамоман бошқача одам эди. Бир оз қовоғи солиқ, ориқ бу киши гўёки нимжонга ўхшарди. Ҳақиқатда эса у эмандек бақувват, чидамли ва ҳормас-толмас эди. Ўзининг партизанлик соҳасидаги катта тажрибасини у 1920 йилда, оқ поляклар ортида партизанлик қилган даврида йиққан эди. Бу камтарин ва ўзини тутта биладиган, вазмин ва ботир, ҳаяжонлари ва ички кечинмаларини сездирмайдиган киши ўзига тобе одамларга намуна бўлиб хизмат қиларди. 1938 йилда Ваупшасовга, Каталония исёнчилар томонидан босиб

олинганлиги туфайли ташқи дунёдан бутунлай ажралиб қолган Марказ — Жануб зонасига боришини таклиф қилишди. Топшириқ шундан иборат эди: агар ўз ичига ўнлаб республика дивизияларини бирлаштирган Мадрид, Гвадалахара, Левантия, Эстремадура, Андалуз фронтларини олган, душман томонидан қуршов қилинган Марказ — Жануб зонасида тартиб ва қаршилик кўрсатиш жанговар руҳи сақланиб қоладиган бўлса, у ерда 14-партизан корпусида катта маслаҳатчи сифатида қолиши керак. Агар у ерда тубанлик, саросима ва сотқинлик бошланадиган бўлса, кетиш йўлини топиш зарур.

Каталония мағлубиятга учрагандан сўнг ҳам Ваупшасов қуршалган зонада актив ҳаракат қилишни давом эттирди, ҳатто у ерда партизан командирлар мактабини ҳам тузди. Генераллар Мнаха, Касадо, ўзбошимча Мера ва ўнг социалист Бестейро республика ҳукуматига қарши бош кўтариб бутун зонани Франкога топширгунча аҳвол бир неча ой ана шу тарзда давом этди. Ўнларча жангга тайёр турган дивизиялар, минглаб соф виждонли ватанпарварлар фашистларга хойнона топширилган ва отиб ташланганди.

Сотқинлар фашистларга лаганбардорлик қилиш мақсадида коммунистларни ва зонада қолган Совет кўнгилчиларини қонундан ташқари деб эълон қилдилар. Ваупшасов ва бошқа қолган Совет кўнгилчиларини энди очиқдан-очиқ кўчаларга чиқишган «бешинчи колонна» агентлари қидиришарди. Усталик билан яшириниб ва ҳаракат қилиб Ваупшасов Ўрта ер денгизининг қирғоқларигача етиб борди. У ерда у самолёт ва ишончли испан учувчисини топди ҳамда ўзининг бир неча ўртоқлари билан фашистлар тайёрлаб қўйган ҳалокатдан қутулиб, Шимолий Африкага, Француз Мароккасидаги Оран шаҳрига учиб борди ва у ёқдан ўз уйига етиб олди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Николай Прокопюк ва Станислав Ваупшасов гитлерчи қўшинлар томонидан вақтинча босиб олинган территорияда йирик партизан

қўшилмаларини бошқариб боришди. Урушнинг иккинчи қисмида эса уларнинг қўшилмалари Польша ва Словакия территориясида жанг қилган эди. Улар иккаласи ҳам ҳақли равишда Совет Иттифоқи Қаҳрамони Олтин Юлдузлари билан тақдирландилар. Испан халқининг миллий-революцион уруши йилларида тақдир мени ана шундай кишилар билан учраштирганидан мағрурланаман.

УЗОҚ ЎТМИШГА ҚАЙТИШ

Совет давлатининг ашаддий душмани Борис Савинков номи билан боғланган «Синдикат» иши адабиётдан маълум. Мен буни икки сабаб туфайли эслатмоқдаман. Биринчидан, Григорий бу ишда асосий роллардан бирини бажариш шарафига муяссар бўлган бўлса, иккинчидан, Мадрид интернационал разведкачи-қўпоровчи отрядида ўз ихтиёри билан Испанияда жанг қилиш учун келган рус оқ муҳожирларининг унчалик катта бўлмаган группаси составида Борис Савинковнинг ягона ўғли — Лев Савинков ҳам бор эди. Бироқ у ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамиз. «Синдикат» ишининг қисқача тафсилоти шундай. Уни иккита қисқа ҳужжат якунлайди. Биринчи ҳужжат газета хабари:

«Шу йил (1924) август ойининг 20-кунларида Совет Россияси территориясида ОГПУ ишчи-деҳқон Россиясининг энг ашаддий ва актив душманларидан бири гражданин Савинков Борис Викторовични қўлга туширди. (Савинков В. И. Степанов номига ёзилган сохта паспорт билан тutilган)».

Иккинчи ҳужжат анча кейин эълон қилинганди.

«СССР Марказий Ижроия Қомитети Президиуми қароридан 5 сентябрь 1924 йил.

§ 17. ОГПУ ходимларидан бир группасини Қизил Байрсқ ордени билан мукофотлаш тўғрисида

(СССР МИК секретари томонидан киритилган).

Менжинский В. Р., Федоров А. П., Сироежкин Г. С., Демиденко Н. И., Пузицкий С. В., Артузов А. Х., Пиляр Р. А., Гендин С. Г., Крикман Я. П., Сосновский И. И. ўртоқларга ОГПУ юклаган топшириқларни муваффақиятли якунлашиши, матонатли хизмати, ишга чинакам содиқлик кўрсатганлигини эътиборга олиб, оғир ва мураккаб вазифаларни бажариши муносабати билан СССР МИК қарор қилади:

Менжинский В. Р., Федоров А. П., Сироежкин Г. С., Демиденко Н. И., Пузицкий С. В. ва Пиляр Р. А. ўртоқлар Қизил Байроқ ордени билан мукофотлансиз.

Артузов А. Х., Сосновский И. И., Гендин С. Г. ва Крикман Я. П. ўртоқларга кўрсатган хизмати учун СССР ишчи-деҳқон ҳукуматининг ташаккури эълон қилинсин.

СССР Президиумининг Раиси
М. И. КАЛИНИН.
Секретари А. ЕНУКИДЗЕ»

В. Ардаматскийнинг «Қасос», Т. Гладков ва М. Смирновларнинг «Менжинский» каби китобларида ёритилганлиги туфайли мен бу ишни батафсил такрорлаб ўтирмайман. Фақат Григорий Сироежкинга бевосита алоқаси бўлган асосий воқеаларни эслатиб ўтаман, холос.

Ўз ишида гоётда шуҳратпараст ва кучли киши бўлган Борис Савишков чор ҳукумати даврида махфий иш олиб бориш, хилма-хил қаллоблик ва террорлик ҳаракатларини ташкил қилиш соҳасида катта тажрибага эга эди. У махфий иш олиб боришда муғамбир ва уста бўлиш билан бирга унинг кетидан қайёққа деса кетишга ва унинг ҳар қандай топшириғини бажаришга тайёр турган сафдошларга эга эди. У англия, америка, француз, поляк разведкаси билан алоқа боғлаганди. Унга ишоншар ва пул беришарди.

Савинков чет элда тураркан, у ўзининг бизнинг давлатимизга қарши қаратилган душманчилик фаолиятини ҳар қандай вазиятда ҳам тўхтатмаслигини Ф. Э. Дзержинский биларди. Демак, уни тутиб олиш ва бу билан фақат савинковчилар ташкилотига эмас, балки унга ишониб юрганларнинг ҳаммасига қақшатғич зарба бериш керак эди.

Савинков қанчалик уста бўлишига қарамай кенг тарқалган яширин контрреволюцион ташкилот туза олмади. Дарвоқе, бунинг учун бизнинг мамлакатимизда шароит ҳам йўқ эди. Унинг яширин ташкилотлари қотиллик ва талончилик қилувчи босмачилар тўдасидан иборат эди. Шунга қарамасдан, Савинков кенг контрреволюцион ҳаракат ҳақида орзу қиларди.

ОГПУ қўйган мақсадни муваффақият билан амалга ошириш учун бу одамнинг асосий томонни чексиз шўхратпарастликдан иборат бўлган характерининг хусусиятларини ҳисобга олиш керак эди. Ниҳоят Дзержинский ва Менжинскийнинг раҳбарлигида «Синдикат» номини олган доно ва жуда нозик режа тузилганди. Мамлакатимизда гўёки кўпгина обрўли ва таниқли кишилардан ташкил топган кенг тармоқли советларга қарши яширин ташкилот бор деган сохта тушунча ҳосил қилишга қарор қилишганди. Савинковни эса унинг шахсий раҳбарлигисиз бу яширин ташкилот иш олиб боролмаслигига инонтириш зарур эди.

ОГПУда ўзини қатор мураккаб ишларда, жумладан, «Трест» операциясида жуда яхши кўрсатган ақлли-заковатли кишилар озмунча эмасди. Бироқ, чет элга, Савинков ёнига фақат нодир шахсий хусусиятларга эга бўлган кишиларни юбориш кифоя қилмасди. Уларнинг органлардаги мавқе А. Артузов, В. Стирне, Р. Пиляр, С. Пузицкий каби кишилар ва бошқа раҳбар ходимларнинг мавқеига нисбатан камроқ сезиларли бўлиши керак эди. Дзержинский ва Менжинский икки киши — Андрей Павлович Федоров ҳамда Григорий Сергеевич Сироежкинни

танлашди. Шунинг учун ҳам улар ўз ўйинини бошлашди уларнинг мақсади яширин иш олиб боришда катта тажрибага эга бўлган Савинковдек кишини раҳбарликни у ўз қўлига олишни орзиқиб кутаётган йирик, советларга қарши ташкилот борлигига ишонтиришдан иборат эди. Андрей Федоров ва Григорий Сироежкин бу махфий ташкилот аъзолари сифатида чет элга ҳам бориб келишди.

Бу серташвиш, жуда мураккаб ишга ҳафталар, ойлар кетарди. Улар ўзларининг ҳар бир қадамини эҳтиётлик билан назорат қилишлари керак эди. Федоров ва Сироежкин яширин ҳолатга ўтишган десак тўғрироқ бўларди. «Синдикат» ишидан хабарсиз бўлган кишилар билан учрашиш ман қилинганлиги учун улар ОГПУ биносидан кўринишмас, ўз уйларида яшашмас, бошқа фамилия ва исмли ҳужжатлар олишганди.

Йиллар ўтиши ва бу иш ҳақида ўтган замонда гапириш кези келганда Федоров ва Сироежкин ҳақидаги ҳикоялар афсонага айлана бошлади. Бунини ушбу сатрлар муаллифи ҳам биларди. Тақдир тақозоси-ла Испанияда Григорий Сироежкин билан учрашганда мен бу иш ҳақида унинг асосий қатнашчилари оғзидан эшитишни истардим. Бироқ, ўзи ҳақида гапириш бу одамга одат бўлмаганлиги туфайли қандайдир қулай фурсат, вазият келишига сабр-тоқат билан ишондим ва кутдим. Ниҳоят шундай имконият ҳам бўлди.

Григорий менга ёзувчилар В. Ардаматский, Т. Гладков ва М. Смирновлар китобида ҳар хил ифодаланган бир ҳодисани гапириб берди. Ҳозир бу ривоятлардан қайси бири тўғрироқ эканлигини аниқлаш қийин, албатта. Бу ҳодисани мен бу ерда Григорийнинг ўз оғзидан қандай эшитган бўлсам шундайлигича баён қилмоқчиман. Шу нарсани айтиш керакки, бунини орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг Сироежкиннинг Хитойда бирга ишлашган сафдоши полковник Александр Тимошков ҳам тасдиқлади.

Бир куни кечқурун биз навбатдаги хавфли операциядан Мадридга қайтиб келдик. Бизнинг меҳмонхонамиз «Гейлордга» иссиқ сув берилган фавқулудда кунлардан бири эди. Чарчаш ва иссиқ ванна туфайли ҳолдан кетганлигимиз учун анча барвақт ётиб олдик. Григорий ўзининг бақувват кўкрагини уқалаб ҳузур-ҳаловатдан томоғини қирарди. У ярим ёпиқ қовоқлари орқали менга қараб тамаки чекди ва маза қилиб кўрпа тагига чўзилди.

— Гриша, сен Андрей Федоров билан биргаликда қандай қилиб Савинковни олиб келганлигингни айтиб бергин, — дедим мен қўққисдан сўрашга журъат қилиб.

У менга ҳайрон ва норози бўлиб қарагандек туюлди.

— Нимани ҳам айттай... Шундай иш бўлганди. Бундай ишлар кўп бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади... Бу узоқ тарих. Яхшиси, ухлайлик! Хўпми? — деди у ва деворга томон ўгирилиб эндигина тутатган сигаретини ташлади. Бироқ, бир мишутдан сўнг тўсатдан менга томон бурилиб, тўшакка ўтириб олди.

Кўринишим хижолатли бўлганлиги учун бўлса керак, Григорий кулиб шундай деди:

— Ҳа, майли. Айтсам айтиб бера қолай, бўлмаса сендан қутулиб бўлмайди... Мен бунга кўриб турибман. Лекин шуни очик-ойдин айтايки, ҳамма нарсга ҳақида гапириш учун узоқ вақт керак. Бундан ташқари, ҳамма нарсани билмайман ҳам. Андрей менга ҳамма нарсани айтиб бергани ҳам йўқ, унинг бошлиқларга тайёрлаган докладларини кўрмаганман ҳам. Худо ҳақи, бу жуда узун тарих. Бошқа вақт айтиб берсам-чи?

Бироқ мен қатъий бўлишга қарор қилдим:

— Йўқ, Гриша, розилик берган экансан, энди айтиб бера қол!

— Ёпишқоқлигингни қара-я сени, — деб жилмайди у мингиллаб.

Ўз ҳикоясини у худди мен кўп нарсани билгандек кириш қисмисиз ва тушунтирмасдан бошлади:

— Поляк чегарасидан мен «яшил» қиёфасида ўтдим. Уша пайтда Украина Белоруссияда босмачи қисмларини шундай деб аташарди. Поляк қоровулхонасига келиб эсерлар билан алоқа қилмоқчи эканлигимни айтдим. Разведка офицери менинг сўзимга бирдан ишона қолмади, албатта. Поляк разведкачилари аслида муғамбир ва тажрибали бўлишди. Мени Вильнога жўнатишди ва меҳмонхонага жойлаштиришди. Мен поляклар менга ишонмаётганлигини, шунинг учун текшириб кўришаётганликларини сездим. Разведкачи офицерлар ҳар куни базм уюштиришарди. Улар мени маст ҳолда ўз сирини ошкор қилиб қўяди деб ўйлашарди. Кўринишидан гўёки мастга ўхшаб, «қизиллар» қандай қилиб менинг қулоқ оиламни бутунлай йўқ қилганлиги ҳақидаги даҳшатли тарихни сўзлаб бердим. Ишонасанми, йўқми ҳақиқий кўз ёши қилиб йиғладим ҳам. — Шундай дейиш билан Гриша овозсиз кулиб қўйди. — Қандай қилиб кўз ёши келдийкин-а? Чунки мен ҳаётимда ҳеч йиғламагандим! Офицерлар менга эсерлар билан алоқа ўрнатишга ёрдам беришни ваъда қилишди.

Алоқа ўрнатишни кутиб улар ҳисобига овқат еярдим, ичардим ва шаҳарни томоша қилардим. Бир куни шундай келаётсам қандайдир кимса менга қараб отилди. Бундай қарасам, 1918 йилда трибуналдаги хизматдошим поляк Стржелкевский экан. Аблах, ўғри, пианиста ва душман томонга ўтган одам. 1922 йилдан бери у Польшада ўрнашиб олганди. У менинг ЧКда ишлашимни биларди. Албатта, мен ҳам учрашганимизга «хурсанд» бўлдим. Ўтган кунларни эсладик. Мен унга Совет ҳукумати билан алоқани узганлигим, ҳафсалам пир бўлганлиги учун «яшиллар» томонига ўтиб кетишга аҳд қилганлигим ҳақида тезликда тўқилган уйдирмани айтиб бердим. Бироқ, у мени полицияга сотмайди деган хомхаёлга бормагандим.

Эртаси куни эрталаб мен меҳмонхона ресторанида ўтириб овқатланаётгандим. Қарасам, қандайдир кимса

эшикнинг хира ойнасидаги ёруғлик орқали мени кузатиб турибди. «Бу нима балоси тагин,— деб ўйладим.— Гап нимада эканлигини билиш керак». Ўрнимдан туриб эшикка томон бордим, уни очиб айғоқчининг кўкрагидан тутдим: «Нега сен менинг кетимдан жосуслик қиласан?» Унинг титраганини кўрсанг эди! «Мен жосус эмасман, шу ердаги сартарошман,— дейди у.— Ҳозиргина иккита миршабни сочини олдим ва уларнинг чекист большевикни қамамоқчи эканлиги ҳақида гаплашишганини эшитдим. Шунинг учун мен у чекистга қарамоқчи эдим!»

Нима қилиш керак? Мен ресторандан кўчага чиқдим ва шу заҳотиёқ полиция мени қамоққа олди. Миршабхонага олиб келишди. Кўрсам, стол атрофида менинг «хизматдошим» ўтирибди. Унинг олдидан ўта туриб: «Қалай, хурсандмисан?»— деб сўрадим. «Ҳа, хурсандман», — деди у.

Мен миршабларга жавоб беришдан бош тортдим ва менга таниш разведка офицерини чақиришини талаб қилдим. У келгач мен, «хизматдошим» пияниста, банги, мен билан шахсий адоватларини ҳисоб-китоб қилмоқчи, деб айтдим. Айни нуқтани кўзлаган эканман. Чунки бу кимса ўзини ёмон томондан кўрсатишга улгурган экан. Шунинг учун менга ишониша қолишди. Яна меҳмонхонага олиб келишди. Бироқ кузатишни тўхтатишмади. Жосуслар ҳар қадамда менинг кетимдан соядек эргашиб юришарди. Шу сабабли мен офицер билан қаттиқ жанжаллашиб: «Агар ишонмасангиз турмага тикинг. Мен бундай шаронтда ишлашни истамайман!»— дедим. Қараки, бу унга таъсир қилди!

Гриша бирдам жим қолиб чекди ва соатига қараб, тамомила бошқача оҳангда деди:

— Хавф-хатар кунма-кун ошаётганлигини сезардим. Ҳамма нарсадан воз кечиб орқага қарамай қочгим келарди... — Сироежкин бир нарсани эслаётгандек бир оз жим турди. — Бир неча кундан сўнг мени Варшавага юборишди. У ерда мен Савинковнинг ишончли кишила-

ри билан учрашдим ва уларга «ташкилотдан» «маълумот» етказдим. Улар мени сўрашар, текширишарди. Унинг одамларининг муғамбирлигини кўрсанг эди! Қанчалик эҳтиёткор бўлишса-да, уларга нимадир ёқди ва улар менга ишонишди. Мендан Совет Иттифоқига уларнинг эмиссарини ўтказишни сўрашди. Мен уларга ўтказишим мумкин деб жавоб бердим. Мен ҳақ гапни айтаётганимга ишониш учун менга одамингизни қўшинг, у мен билан бориб мени текшириб кўрсин, дедим. Поляк разведкаси мен билан келишиб олишни истарди. Хўп деб улар билан ҳам гаплашдим, «қимматли маълумот» бериб бўлгач, эмиссар билан бирга кетдим. Москвада унга «ташкилотни» кўрсатишди. У унинг мажлисларида қатнашиб ҳар хил баҳслар ва фикрларни тинглади. Ҳамма нарсга кўнгилдагидек бўлди. Бақувваг ташкилот борлигига ишонган «эмиссар» Варвашага қайтди... Бундан сўнг Савинков иккиланиб ўтирмади ва Москвага ўзи боришга қарор қилди.

15-чегарачи отряд участкасида унга чегарадан ўтиш имкониятини яратиб беришди. Андрей Федорович ҳам у билан бирга ўтди. Борис Викторович ўзи билан бирга энг яқин сафдоши Деренталь ва унинг хотинини (ўзининг ўйнаши) ҳам дадил бошлади. Уни Минскка ташкилотнинг «махфий» уйига олиб келишди. Улар нонушта қилишиб, ичишиб туришганда эшик очилиб қизил жангчилар ҳамда ОГПУ коллегиясининг Белоруссия бўйича мухтор вакили ўртоқ Пиляр югуриб киришди.

«Сиз, Савинков Борис Викторович, Совет Социалистик Республикалари номидан қамоққа олиндингиз!»

Мен ҳар эҳтимолга қарши унинг стули кетида турардим. Агар у қаршилиқ кўрсатишни истаса, мен унинг қўлларидан ушлаб олардим... У нимжон эркак эди. Аввало, у қамоққа ишонмай бу ҳаммаси жасоратни синаб кўриш мақсадида уюштирилган бўлса керак, деб ўйлади... Бироқ уни Минск вокзалига олиб келишгач, ишониб: «ГПУ қўлини сезаяпман, қойил ГПУ!» — деди у.

Гриша жилмайиб:

— Мана шу холос... Лекин бу ишни мен айтиб бергандек шунчалик содда ва осон деб ўйламагин. Бундай ишлар осонликча бўлавермайди. Кўп меҳнатимиз ва асабимиз сингган! Қанчалик вақт кетганлигини айтсанг-чи! Ҳамма иш чипакка чиқадиганга ўхшаган пайтлар ҳам бўлган. Шундай хавотирларни текшириб кўриш учун мен Польшага боргандим. Кетардим-у, лекин қайтиш-қайтмаслигимни билмасдим. Буни мени юборганлар ҳам билмасди...

Узоқ сукунатдан сўнг Григорий давом этди:

— Агар бизнинг хавфсирашларимиз тасдиқланса ва Савинков ҳамма нарса қасддан уюштирилганлигига ишонса, улар ўзинг тушунганингдек, мендан тортиниб ўтиришмасди. Стржелковский билан бўлган учрашув кўнгилсиз ва кутилмаган ҳодиса эди, албатта. Бироқ менинг бахтимга вазият ҳам топшириқни барбод қилмайдиган йўсинда бўлди.

Григорий бир оз жим туриб яна битта сигаретни олди ва чекиш фикридан қайтиб, уни ёқмасдан қайтариб жойига қўйгач, давом этди:

— Ўша пайтда, иш ниҳоясига етгунча аҳволимиз тангроқ бўлганди... Бироқ ҳамма нарса ҳақида гапириб ҳам бўлармиди? Бундай ишларни батафсил гапириш ҳам, тасвирлаш ҳам мумкин эмас. Бу ерда шунчалик нозик нарсалар борки, оҳанг ҳам, қараш ҳам, вазият ҳам, айтиқса, ҳис-ҳаяжон, фаҳм-фаросат ва яна қандайдир нарсалар роль ўйнайди... Бунинг барча тафсилотларини тушунтириб беришнинг асло иложи йўқ. Кераги ҳам йўқ, шекилли?

— Унчалик тажрибага эга бўлмаган бизлар нима қилишимиз керак? Ким бизларни ўргатиши керак? — дедим мен.

— Биз бу ерда биргамиз... Ўрган... Мен ҳам бу ерда билмаган нарсаларимни ўрганаёпман... — Бир оз ўйланиб қолиб, сўнг бирдан эслагандек Григорий шошилинич ра-

вишда шундай қўшимча қилди: — Бу ишда асосий ролни мен эмас, балки Андрей Федоров бажарган. Парижга ҳам у борган ва Савинков олдида ўзини шундай қилиб кўрсатишни уддалай олганки, у қари, муғамбир ва жуда эҳтиёткор шахс унга ишона қолди. — Гриша кулиб бошини ирғади ва бармоғини кўтариб, жуда ишонтирарли даражада: — Бунинг учун катта қобилият талаб этиларди. Андрей ҳақиқий артист эди. Ўз ролини яхши ўйнарди. Мен бўлсам, унга фақат ёрдам берардим... Сенга яна нима дейин? Кел, яхшиси ухлай қолайлик! — деб тўсатдан сўзини тугатди ва деворга ўгирилиб устига кўрпани тортди.

Ҳа, бу сафар Григорий сергап эди. Одатда ундан бирон-бир иш тўғрисида гапириб беришни сўрашганда, у: «Билмайман...Сиз нималарнидир чалкаштираяпсиз, у мен эмасдим», — деб жавоб берарди ёки «унутганман» деб осонликча қутулиб қўя қоларди. У бунининг бевосита, такрорлаб бўлмайдиган услубида шу даражада ишончли қилиб айтардики, сўраган киши ишонмаса-да, ишдамай қолар, лекин қаттиқ туриб олишга интиларди. Унинг машқини олган иродасига мен доимо ҳавас қилардим.

* * *

Григорий Сироежкин ҳаётидан яна бир саҳифа хотирамда. Бунини мен усиз билиб олдим.

Инглиз разведкасининг доимий ходими, хавфли ва ашаддий душман қўпурувчилик ва террорчилик ҳаракатларининг жиддий ва саботли ташкилотчиси Сидней Рейли бир неча бор бизнинг мамлакатимизга яширин тарзда келган ва ўзининг ярамас ишларини бажариб омон-эсон қутулиб кетганди.

Ниҳоят, унинг ҳам навбати келди. У ҳам Савинковдек ОГПУ томонидан ҳар томонлама пухта ишлаб чиқилган афсонага учиб, 1927 йилда махфий равишда яна Совет Иттифоқига қараб жўнади.

СССР — Финляндия чегарасидаги дарёдан уни миллати фин бўлган, бу ишда гўёки фин ҳамда инглиз разведкасига хизмат қилаётган совет чегарачисининг мураккаб ролини ижро этган чегара соқчиси ўртоқ Петров — Тайво Вяхя ўз елкасида олиб ўтади. Тайво Вяхя чегарадаги темир йўл станцияларини айланиб ўтиш мақсадида Рейлини узоқ вақт ўрмонлар ичида олиб юрди. Шу йўсинда у уни Ленинград яқинидаги Парголоно станциясигача олиб бориб, поезд вагонидан у ерда уларни кутиб турган икки чекист қўлига топширди. Ана шу чекистлардан бири, инглиз жосусини Ленинградга олиб борган киши Григорий Сироежкин эди.

Кунлардан бирида мен Григорийдан Рейли билан бўлган учрашуви ҳақида сўрадим. Ушанда унинг юзида нафратланиш пайдо бўлди ва у одам сифатида бир тийинга ҳам арзимайдиган кимса эканлигини жирканиб гапирди. У бу «машҳур» инглиз разведкачиси ўтакетган даражада қўрқоқ зот эканлигини, чекистлар қўлига тушгач, Рейли дарҳол ўз хўжайинларини сотиб — ОГПУга ўз хизматини тавсия қилиб инглиз разведкасининг бизнинг мамлакатимизга қарши олиб бораётган фаолияти тўғрисида нимани билса ўшани айтганини гапириб берганди.

Ф. Э. Дзержинский революциянинг дастлабки йилларида, ВЧК га раҳбарлик қилаётган пайтда: «Мен курашнинг энг қизғин жойида турибман. Бу дам олиш имконига эга бўлмаган аскар ҳаёти. Чунки биз ўз ишмизни қутқаришимиз лозим. Ўзинг ва яқинларинг ҳақида ўйлашга вақт мутлақо йўқ. Бу иш ва кураш ниҳоятда азоб-уқубатли...» — деб ёзган эди.

«Синдикат» операцияси ва Григорий Сироежкиннинг ундаги иштироки ҳақида ўйлаганимда доимо шу сўзлар эсимга тушади.

Федоров ва Сироежкин ўз ҳаётларини гаровга қўйган қаҳрамонона иш натижаси қисқагина ҳужжатда — СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиясининг 1924 йил 29 август-

да чиқарган ҳукмида ифодаланган. Ҳукмда шундай дейилган:

«Савинков гувоҳлик бериш пайтида ва охириги сўзида ўзининг Совет ҳокимиятига қарши қаратилган сиёсий фаолияти хато ва янглишишдан иборатлигини тан олди. Совет ҳокимиятига қарши қаратилган фаолиятидан мутлақо воз кечиб, чет эл интервентларининг фаолиятини фош қилди ва уни Совет ҳокимиятига қарши курашга мажбур қилган барча моддалар бўйича Октябрь революцияси бутунлай ҳақ эканлигини тан олди».

Савинков ўзининг суддаги сўнгги сўзини Совет ҳокимиятини сўзсиз тан олганлиги ва унга иттифоқ қилажаклиги билан тамомлади. Унинг жиноятлари оғир эди. Шунга қарамасдан, Совет ҳокимияти бу одамнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин, деб топди.

Лекин чексиз ва идора қилиб бўлмайдиган интилишларга эга бўлган бу одам ўз ҳаётини кунларнинг бирида унга яшаш учун ажратилган олтинчи қаватдаги хона ойнасида ташлаб ўлдирish билан тамомлади. Унинг ўртоғи Деренталь ҳозир ҳам тирик ва мамлакатимизнинг жанубий шаҳарларининг бирида яшамоқда.

«БЕШИНЧИ КАЛОННА» БИЛАН УЧРАШУВ

Испанияда менинг ҳаммадан кўпроқ учувчиларга интиланлигим ва тез-тез аэродромларда бўлиб турганлигимни тушунтириб ўтирмаса ҳам бўлади. Кўп ўтмай, у ерга деярли мен билан тенгдош бўлган ўртоғим Евгений Саввич Птухин ҳам келди. У авиация бўйича катта маслаҳатчи ҳисобланса-да, Совет кўнгилли учувчилар қисмларига раҳбарлик қиларди. Чунки республикачилар авиацияси учувчилар составининг 90 фоизини совет кўнгиллилари ташкил қиларди.

Евгений Птухин жанговар училарда тез-тез қатнашиб турар ва унинг ҳисобида бирмунча ҳаво жанглари бор эди. Авиацияга бўлган муҳаббат бизни бир-бири-

миз билан яқинлаштирилганлиги туфайли биз дўст бўлиб олдик.

Григорий Сироежкин Мадридга келган кезларида Евгений Птухин билан учрашарди. Бир печа бор учаламиз биргаликда вақт ўтказганмиз. Ўзининг ёшлигини гражданлар урушининг жанговар йилларида бошлаган бу икки довиорак ипсон бир-бири билан иноқлашишди. Биргаликда хотирласа арзийдиган нарсалар бўлганлиги учун улар бир-бирига томон шитилишарди.

Бахтли дамларимизда биз учаламиз «Гэйларддаги» қоронги хонанинг очик ойналари олдида вақт аллама-ҳал бўлгунича ўтириб, Мадриднинг туинги садоларининг тинглар ва дилкашлик қилардик. Биз учун фожиали ту-гашига сал қолган бир оқшом ҳақида гапириб беришдан олдин мен қўмондон дўстимга ҳақиқий баҳо беришни истайман.

Евгений Птухин сўзсиз, машҳур авиация командири ва бўлажак урушда жанговар авиациянинг ролини ижодий равишда тушунган кишилардан бири эди.

Академик кафедраларда ишлаб чиқилган эски тактика ҳаётда ўзини ҳар доим ҳам оқлай олмасди. Авияцияни ишлатишни янги жанговар йўлларини топиш зарур эди. Бироқ, авиация техникасининг тез тараққиёти кетидан улгуролмаган уставларнинг муҳрланган сўзлари: кўпчилик командирларнинг ижодий фикрлашишига ҳалақит берарди. Уруш шароитида, Ватандан йироқда жанговар тажрибалар ўтказиш учун жиддий ботириллик, ўзинга ишонч ва маълум даражада таваккал қилиб кўриш зарур бўларди. Птухин ана шундай таваккалга шайланган ягона кишилардан бири эди. У муваффақиятсизлик унга нисбатан кўнгилсиз воқеалар хавфини тугдириши мумкинлиги ҳақида ўйлаиб ҳам ўтирмасди.

Евгений Птухиннинг қобилияти Испанияда қанчалик номоён бўлганлиги, унинг учувчиларга ўз кучига ишонишлари зарурлигини уқтира олганлиги ҳақида кўп нарсаларни айтиб бериш мумкин. Қобилиятли ёш учувчи

Николай Остряков билан бўлган суҳбатларда у уни герман линкори «Дойчландга» қарши мардонавор ҳужумга отланишга ва унда ютиб чиқишга руҳий жиҳатдан тайёрлаган эди. Птухин Александр Гусевнинг қирувчи самолётлар эскадрилиясини исёнчилар корабллари устидаги ғалаба билан якунланган мислсиз ва мардонавор ҳужумини ҳам маъқуллаган эди. Душманнинг Гарапинильясдаги махфий аэродромига ҳужум қилиш плани улар томонидан ишлаб чиқилган ва амалга оширилганди.

Қунларнинг бирида кечки овқатдан сўнг қоронғи хонанинг оқич ойнаси олдида Птухин билан биргаликда ўтирганимизда Сироежкни келди. У бўш шиша ва ҳали йиғиштирилмаган тарелкаларга қараб:

— Бирон-бир кафега ёки майхонага бораёйлик. Фақат у узоқроқда, бомбалар тушмайдиган жойда бўлсин, — деб таклиф қилди.

Биз Мадриднинг фронт линиясидан энг йироқ ҳисобланган шарқий қисмидаги Пласса де Тороснинг баҳайбат, қоронғи биноси қаршисидаги Тореадорлар кўчасида ҳали ишлаб турган бир кафе олдида тўхтаб шофёрга жавоб бердик.

Паст шипли залда столчалар атрофида ўтирган кишиларни аранг ёритаётган бир неча кўк чироқ хира ёниб турарди. Фақат улкан қалпоқ остига ўрнатилган ягона оқ чироқ бармен турадиган жойда оз ерга, лекин ёрқин нур сочиб турарди. Тамакни тутуни шипда паға булутдек сузиб, қоронғиликни янада қуюқлаштирарди. Ширакайф эркак ва хотинларнинг бўғиқ овозлари умумий ғовур-ғувурга қўшилиб тамакни, вино ва арзон атир-упалар ҳиди анқиган зални тўлдирарди.

Биз жой олиб бир шиша ажойиб оқ каталон виноси — марфил келтиришни буюрдик. Григорий тезликда атрофга назар ташлади. Бизнинг яқинимизда касса ёнида хотин киши, кейин билишимизча, майхона хўжайини ўтирарди. Унинг ёши сўзсиз қирқлардан ҳам ошганди.

Сочлари силлиқ таралган, ва йирик тароқ қадалган елкасига эса калта камзул ташлаб олганди. Қўлларида узуклар ялтирар, қўлини ҳар сафар кассага узатганида билагузуклари жарангларди. Унинг юзида шундай нарса бор эдики, диққат-этиборимизни ўзига тортарди. Тўғрироғи, биз унинг қарашларини сезиб турардик.

Биз майхонага келувчиларнинг диққатини жалб қилишни истамасдик. Чунки, Мадридда қулай фурсат келганда ёритилмаган кўчада елкага пичоқ уриш ёки чет эллик кўнгилли бўйишга қаратиб ўқ узишга тайёр турган Франко «бешинчи колонна» сининг кўпгина махфий агентлари яшириниб юарди.

Биз жимгина вино ичиб ўтирар ва атрофимизга қараб қўярдик. Икки йигит гитарага жўр бўлиб унчалик одобга тўғри келмайдиган ашулаларни айтишарди. Яқиндаги стол атрофида ўтиришган, бўйинларига қорақизил рангли рўмолчалар ўрашган анархистлар маъқуллаб, «ола!» дея қичқиришарди. Кўчада кириш ёнида тормозларини гичирлатиб комендант қоровул машинаси тўхтади. Майхонага қуролланган кишилар киришди. Уларнинг қўлидаги электр фонуслар нури залга урилиб мовий ғира-ширада жим ўтирган кишиларнинг юзини ёритди.

— Диққат! Ҳеч ким жойидан қимирламасин. Хужжатлар кўрсатилсин! — деди қатъий овоз. Ёритилган жойга тезликда қўлида катта калибрли тўппонча ушлаган офицер, қоровуллар бошлиғи келди. У яқинда ўтирган кишиларга боқди. Евгенийга томон жуда яқин келиб:

— Хужжатларни кўрсатинг! — деди.

Птухин индамай ўзининг штаб гувоҳномасини узатди.

— Меннинг генералим! Афв этишингизни сўрайман! — деб кучли хитоб қилди офицер ва эҳтиром билан хужжатларни қайтариб бераётди: — Бу кишилар сизнинг ўртоқларингизми? — деди бизни кўрсатиб ва жавобини ҳам кутмай, тўсатдан: — Сизлар билан рус учувчиларининг соғлиғи учун ичмишга ижозат этинг! — деди.

Офицер ўзининг «стайерини» камарига тиқиб бармендан имо билан бокал беришни талаб қилди. Биз у билан тўқиштиргач, атрофимизда йиғилган одамлар ўзларининг стаканлари билан ёнимизга келишди.

— Машинани чақир, — деб тўнғиллади Григорий.

Лекин майхонадаги телефон аллақачонлар олиб қўйилган эди.

— Ундай бўлса пиёда кетамиз, бўлмаса ҳамма билан ичишга тўғри келади, — деди Евгений ва чиқиш томонга қараб йўналди.

Биз қоронги кенг кўчага чиққач, бурчаккача бориб Алькала кўчасига бурилдик.

«Гэйлардгача» узоқ, ўн даҳача юриш керак эди. Бизнинг кетимизда — бўм-бўш кўчанинг қарама-қарши томонида шошилиш қадамлар эшитилди. Қоронгида кишилар кўринмасди.

— Арриба, Эспанья! — деб кимдир кўчанинг нариги томонида қичқириб фашистча шиор ташлади. Унинг кетидан ўқ овозлари қарсиллади. Ўқлар бизнинг ёнимиздаги уй деворига тегарди. Синган ойна жаранглади. Евгений тўппончасини олиб йўлка четидаги дарахт орқасига ўтди ва бир неча бор ўқ узди. Григорий партизанчасига фашистларга қарата граната иргитди ва русчалаб сўкиниб қўйди. Портлаш натижасида юзага келган гумбурлаш садоси тор кўчаларда акс этди. Еруғлик таъқибидан қочиб кетаётган икки киши кўринди.

— Кимлигимизни яшириб қололмадик-да, — деди Сироежкин тўппончасини ғилофига соларкан. — Энди нима қиламиз?

Григорий кўчанинг нариги томонига, гранатаси портлаган жойни кўриш учун ўтди. Биз томонга қайтиб келгач, тўнғиллаб:

— Осонгина қутулдик! — деди ва Евгений Птухинга

¹ Арриба, Эспанья! — Испания, кўксининг кўтари (испанча.)

муружаат қилиб: — Бекорга ўқ уздинг, ўз жойининг билдириб қўйдинг, холос, — деб қўшиб қўйди.

Франконинг Мадридда яширинган «бешинчи колонна» агентлари қулай пайти келганда пўписали хатлар ёзишар, пана жойлардан совет кўнгиллиларига қарата ўқ узишарди.

Зарур бўлган эҳтиёткорлик чораларини кўриб бўлгач, қоровул келишини кутиб биз ўз жойимизда тўхтаб турдик. Чунки бирон жойда фашистларнинг иккинчи группаси ҳам яшириниб турган бўлиши мумкин эди. Орадан кўп ўтмай катта тезликда келаётган автомобиль овози эшитилди. Мен тош йўлга чиқиб чўнтак фонусчам билан сигнал бердим. «Испано-союз» деб аталувчи катта очиқ машина тормозини гижирлатиб тўхтагач, ундан тўртта қуролланган киши чиқиб келди. Ҳамма нарсга бахайр тамомланганлиги ва орамизда ҳеч ким ярадор бўлмаганлигини билиб улар бизга ўз машинасига ўтиришни таклиф қилишди. Бир неча минутдан сўнг биз «Гэйлардга» етиб келдик.

Эрта наҳорда бизни СИМ¹ офицери уйғотди. У бизга нисбатан бўлган тунги ҳужум ҳақида батафсил гапириб беришни илтимос қилди ва бу воқеа майхонадан Торедорлар кўчасига кетишдаги йўлда бўлганлигини билиб СИМ кўндан бери бу даргоҳга келувчиларни кузатаётганлиги, бу даргоҳ хўжайинининг эри исёнчилар томонига қочиб кетганлигини айтди.

— Ана холос, — деди Григорий ўйланиб, СИМ офицери олдимиздан кетгач. — Назаримда, майхонадаги у хотин бизга фалангачиларни тўғрилаб қўйган бўлса керак.

Қамал қилинган шаҳарда ҳанузгача кун кечириб келаётган Мадрид майхоналаридан бирига бориш биз учун ана шундай тугади. Бундай жойларда Хемингуэй ҳам

¹ СИМ — испан республика армиясининг ҳарбий контрразведкаси.

тез-тез бўлиб турар ва уларни ўзининг Мадридга бағишланган ҳикояларида тасвирлаган.

Кези келганда, Хемингуэй ҳақида ҳам бирон нарса дейиш керак. Бу америкалик истеъдодли ёзувчининг исми ва асарлари бизнинг мамлакатимизда катта шуҳрат ва ҳурматга сазовар бўлган. Испан халқининг 1936—1939 йиллардаги миллий революцион уруши йилларида Хемингуэй Испанияга бир неча марта келган, ҳатто республикачиларга моддий ёрдам ҳам кўрсатганди.

Мен уни Испанияда тез-тез кўриб турардим. Бирок, бизнинг учрашувларимиз тасодикий ва дақиқалик бўларди, холос. Бундан ўттиз беш йил муқаддам Хемингуэйнинг кейинчалик катта шуҳрат қозонган ҳаммаин қойил қилган кўпгина асарлари, жумладан, унинг машҳур «Жом чалинган киши» номли романи ҳали ёзилмаган эди. У пайтда унинг номи ҳозиргидек жарангламас ҳам эди. Испаниядаги совет кўнгиллилари, биз ёшларнинг кўпчилигимиз учун у чет эл журналистларидан бири эди, холос. Капиталистик матбуот вакиллари орасида чет эл разведкасининг журналист ниқоби остида юрган агентлари кўп бўлганлиги учун биз улар билан узоқ суҳбатлашишдан чўчирдик. Хемингуэйга нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлардик.

МЕҲМОНХОНАДАГИ СУҲБАТ

Мен яна Григорий Грандэннинг ўтмиши, унинг 1927 йилдаги фаолиятини тикламоқдаман. Унинг шахсий делосидаги ўша пайтга тааллуқли ёзувлар фикр юритиш учун бой озуқа бўла олади.

«Партия раҳбарларига қарши террорчилик ҳаракатлари уюштирган офицерлар Аксютис ва Шиповларнинг террорчи ва фитначи ташкилотларини тугатиш бўйича тергов ишлари олиб борди. Герман разведкаси томонидан тузилган фашистлар террорчи фитначи ташкилотини йўқ қилди... Ғайратли ходим Ленинграддаги террор-

чилик ташкилотлар ва группаларни тугатиш соҳасида мураккаб ишларни бажарган. Қизил Байроқ ордени, олтин соат ва иккита маузер билан мукофотланган. Алоҳида хизматлари ва жанговар қаҳрамонлиги учун муддатидан олдин давлат хавфсизлиги майори унвони берилган». Ўша пайтда у юксак унвон бўлиб кейинчалик генерал-майор унвонига тенглаштирилган. Бу лўнда сатрлар Григорий Сироежкиннинг Ленинградда Испанияга кетгунча олиб борган қаҳрамонона ишидан яққол дарак беради.

Бу ҳужжат баъзи бир тушунтиришларга муҳтож. «Террорчи ташкилотларни тугатиш» деган ибора айтилганда, РОВС бўйича бўлган жуда йирик иш назарда тутилади.

Чет элда кун кўраётган оқ муҳожирлар ташкилоти — Россия умумҳарбий иттифоқи (РОВС) 1924 йилда Совет Иттифоқи территориясида бир неча махфий группалар ташкил қилганди. Улар, аynиқса, Москва ва Ленинградда актив ҳаракат қиларди.

РОВСни тугатиш иши «Трест» операцияси деган ном олган. Буни китобхон Л. Никулиннинг «Жонсиз титроқ» телефильми ва романидан яхши билади.

Григорий Сироежкин у ҳақда қисқача эслашдан ташқари бошқа гапирмаганлиги учун биз унинг баъзи саҳифаларини тиклаб ўтирмаймиз. Бироқ, куиларнинг бирида меҳмонхонада бу иш ҳақида беихтиёр гапириб қўйгани хотирамда яхши сақланганлиги учун ўша нарса ҳақда сўзлаб бермоқчиман.

1937 йили Мадрид сотқинлар билан тўлиб-тошганди. У ерда Франко яширин ташкилотларидан ташқари капиталистик разведканинг сон-саноқсиз агентлари ишлашарди. Фронт шаҳарининг ўзидан ва унинг атрофларидан ўтарди.

— Бу ҳол Юденич армияси шаҳарга ташланганда яширин контрреволюция гарденимизда ўтирганидаги Ленинградни эслатади, — деди Сироежкин.

Мадридда душман шпионларига қарши Мадрид фронтининг СИМи (испан армиясининг ҳарбий контр-разведкаси) кураш олиб борарди. Бу органининг аппарати унчалик катта тажрибага эга эмас, очигини айтганда, ҳамма вақт ҳам ишончли эмасди. 1937 йилнинг ёзида Мадрид fronti СИМининг бошлиғи қилиб 69-испан дивизиясига қўмондонлик қилиб келган Густав Дуран тайинланганди. Бу ўттизлардан ошмаган йигит Испанияда таниқли бастакор ҳамда революцион кураш романтикаси ва баланд руҳи билан тўлиб-тошган инсон эди. Гарчи унинг сиёсий қарашлари чуқур ва аниқ бўлмаса-да, у, шубҳасиз, антифашист эди. Коммунистларда фашизмга қарши ишончли, фидокор курашчиларни кўрганлиги сабабли у уларга нисбатан дўстона муносабатда бўлар, бизларга, республика армияси сафида жанг қилиш учун келган совет кўнгиллиларига ҳам хайрихоҳлик кўрсатар, тўғри тушунча билан қарарди. Лекин Дуран революцион уруш таъсирида қобилиятли ҳарбий қўмондонларга айланган кишилар сафига кирмасди. СИМ бошлиғи деган вазифа Дурандан ҳарбий билим ва тажриба бўлмаса-да, ўша пайтдаги мураккаб вазиятда катта уddaбурунлик талаб қиларди. Асосий қийинчилик шунда эдики, ўша пайтда ўнг социалист Индалесио Прието раҳбарлик қилган республика ҳукумати, ҳаммадан кўпроқ ғарб буржуа демократияси уни Испанияда Совет ҳокимияти ўрнатиш нияти бор деб гумон қилишидан чўчирди. Шу туфайли ташқи шпионаж ва ички контрреволюцияга қарши кураш Ғарбга эҳтиёткорлик билан қаралган, қатъиятсизлик кўрсатилган ҳамда шафқатсиз уруш шароитлари талаб қилган кескин чоралар қўлланмаган ҳолда олиб бориладди. Бироқ, Густав Дуран бошқаларга нисбатан қатъий чоралар кўриш тарафдори эди. Унинг аҳволи унчалик осон эмасди. У бир томондан контрреволюционерлар ва жосуслар билан ҳақиқий курашини йотаган бўлса, иккинчи томондан, унга Мадрид fronti-

нинг қўмондони, ўзининг бевосита бошлиғи, кескин чораларга қарши бўлган генерал Мшаха тўсиқлик қиларди.

Дуран Григорий Спирожкин билан қандай вазиятда танишганини ҳозир эслолмайман. Лекин шу нарса шубҳасизки, Гриша биринчи марта учрашгандаёқ унда катта таассурот қолдирган ва унинг фикри Дуран учун мўътабар бўлган.

Бир куни тун ярмида у бизнинг меҳмонхонага келиб, одамлари Мадриддаги франкочилар разведкаси жосусининг турар жойини аниқлаганини айтиб берди. Франкочини жосус чет эл элчихоналаридан бирининг биносига ўрнашиб олганлиги ва у ўз иши учун бу уйнинг дипломатик дахлсизлигидан кенг фойдаланаётганлигини билиш биз учун кутилмаган нарса эмасди. Чунки Мадриддаги дипломатик миссияларнинг уйларида кўпгина контрреволюционерлар яшириниб юрганлиги аввалдан маълум эди. Бироқ, ҳукумат уларнинг дипломатик дахлсизлигини бузишни қаттиқ тақиқлаб қўйганлиги учун СИМ ҳам, республика полицияси ҳам бу уйлардан бирон кишини қамоққа олишга журъат қилолмасдилар.

— Нима чора кўрайлик? Қандай қилиб?— деб таомлади Дуран ўзининг разведка ҳақидаги ҳикоясини.

Григорий ҳамишадагидек жавоб беришга шошилмади. У эшитган нарсаси ҳақида ўйлаб маъноли боқиш билан менга, шошилмаслик зарурлигини англатди.

— Айтинг-чи, бу мамлакат элчиси Мадридда ўзининг уйидами? — деб сўради у Дурандан.

— У Мадриддан аллақачонлар кетган. Республика ҳукумати ҳузуридаги бошқа барча элчилар каби у ҳам ҳозир бизнинг ҳукуматимиз жойлашиб олган Барселонага кетди. Бинода эса мол-мулкни қўриқлаш учун бир неча хизматкор қолган...

— Ундай бўлса, менимча, сизнинг мушкулларингиз осонлашади. Тўғри, агар сиз элчихона уйига кириб, у ерда жосусни тополмасангиз дипломатик жанжал бўли-

ши турган гап... Фақат генерал Миаха эмас, балки бош министр Индалесно Прието ҳам таъзирингизни беради.

— Унда нима қилиш керак?

— Аввало жосус ҳақиқатдан уйда эканлигини синчиклаб текшириш, тўлиқ ишонч ҳосил қилиш ва фақат шундагина ҳаракат қилиш зарур. Сиз шундай шароит яратишингиз лозимки, худди кишиларингиз элчixonа уйига тасодифан киргандек бўлсин. Қасддан эмас, балки тасодифан, тушунасизми? Сизга яна қандай тушунтирсам бўлади?..

— Мен тушундим, тушундим, — деб жавоб беришга шошилди Дуран.

— Мен ўйлаб кўришга вақт бўлмаган вазиятни кўзда тутмоқдаман... — давом этди Григорий. — Мадридга ўхшаб қамал қилинган шаҳарда бундай вазият ҳар пайтда юз бериши мумкин. Лекин, такрорлаб айтаманки, сиз у ерда жосусни топишингизга тўлиқ ишонч ҳосил қилишингиз зарур.

Дуран Сироежкинга бир оз қизиқиш билан қараб пешанасини артди. Унинг юзи гоҳида жилмаяр, гоҳида эса жиддийлашарди. Охири севиниб:

— Вазиятни яратамиз, албатта, яратамиз. Мен сизни тушундим, амиго!¹

— Жуда яхши. Агар сиз бу тadbирни моҳирлик билан ва муваффақият билан амалга оширсангиз, испан ҳукумати эмас, элчининг кечирим сўрашига тўғри келади. Бу эса ўзининг уйларини республика душманларига бераётган бошқа кишилар учун яхши сабоқ бўлади.

Бу суҳбатни тинглаб, мен Григорий Сироежкинда дипломатик қобилият борлигига ишондим.

Орадан бир неча кун ўтгач, биз Дуран, гарчи олдиқсчди фильмдаги саҳнага ўхшаган бўлса-да, ўзи ўйлаган найрангни муваффақият билан амалга оширганлигини эшитдик. Ўша кун элчixonа жойлашган кўчадан кўминш

¹ Амиго — дўстим (испанча).

маросими ўтарди. Мадридди ҳимоя қилаётган батальонлардан бирининг командирини дафн этмоқда эдилар. Тобут кетидан орасида йигирмадан ортиқ СИМ ходимлари ҳам бўлган аскарлар ротаси ва ҳалойиқ қатор тизилишиб кетарди. Улар элчихона уйи билан баробарлашганда томининг қасридандир ўқ овози эшитилди, ўқ одамлар устидан учиб ўтиб, қарама-қарши девордаги уй ойналарини синдирди. Ҳарбий оркестрнинг овози туйфайли ўқ қайси уйнинг тоmidан отилганлигини аниқ биллиш мумкин бўлмаган бўлса-да, СИМ ходимлари элчихона тоmidан отишганга амин эдилар. Улар уйга ёпирилиб киришиб тинтув ўтказишди ва жосусни радиостанцияси ҳамда унинг республикага қарши душманлик фаолиятини инкор қилиб бўлмайдиган ҳужжат билан тутиб олишди.

Дуран ҳукуматга бўлиб ўтган воқеа ҳақида батафсил ҳисобот жўнатди. Ҳукуматнинг бу мамлакат элчисига порозилик билдиришдан бошқа чораси қолмаганди. Элчи эса содир бўлган воқеа учун кечирим сўрашга мажбур бўлди.

АНАРХИСТЛАРНИНГ ФРОНТ ОЧИШИ

1937 йилнинг июлида республика армияси Мадриднинг шимоли-ғарбида йирик ҳужум операцияси ўтказиш чораларини кўрди. Тарихга Брунете остоналаридаги жанглар номи билан кирган узоқ ва талафотли уруш бошланди. Дастлабки кунларда бизнинг Франко қўшинларини пойтахтдан улоқтириб ташлашга мўлжалланган ҳужумимиз муваффақиятли ривожланиб борди. Бироқ душман қаршилиги кунма-кун тобора кучайиб бориш натижасида республика қўшинларининг ҳужуми тўхтади. Уша пайтда Григорий ва мен генерал Вальтернинг Брунетедаги қўмондонлик пунктига етиб бордик. Вальтер фамилияси билан Испанияда Брунете оғонасидаги жангда 35-аралаш дивизияга қўмондонлик қилган

кекса поляк коммунисти Кароль Сверчевский курашарди.

Силлиқ гранит харсанг тошлардан, куйган ўтлардан ва бухўрзорнинг қуруқ буталаридан чидаб бўлмайдиган ҳарорат тараларди. Ана шундай ҳарорат худди тунука том каби қизиган булутли оқ-зангори осмондан ҳам келиб турарди. Жазирама иссиқ, ҳаво қимирламас, чанг-тўзон тўдаси ҳавода осилиб турар ва секин ўрнашиб, кишиларнинг терлаган баданини яхлит кир пўстлоғи қопларди.

Марокашлик мерганлар узган ўқлар тошларга тегиб қарсиллар ва сачраб ҳар томонга учарди. Исёнчилар артиллерияси тез-тез қишлоқни ўққа тутарди. Немис «юнкерслари» ва итальян «фиатлари» бомба ёғдириб испан жазирамасининг ҳароратини янада оширарди.

Генерал Вальтер бир неча кун бурун бўлган қаттиқ жаנגдан сўнг, биз ишғол қилган қишлоқнинг жанубий теварагида шошилиш равишида қазилган хандақда турарди. У белигача яланғоч бўлганлиги учун уни бу тош зевурда у билан бирга тиқилишиб турган бошқа ярим яланғоч, кир босган аскар ва офицерлардан генераллик фуражкаси фарқларди. Генералнинг чуқур ажинлар босган юпка лаблари устида бурни сал осилиб турар, гўштдор ияги ва ўткир кул ранг кўзли юзидя доимо қоши учиб турарди. Ифлос рўмолча билан сочи олинган бошини артиб у менга қаради ва поляк, испан тилларининг дудмал аралаш-қуралашчасига фашистларни яна бир марта сўкиб шундай деди:

— Ҳозир сен Мера¹ олдига боришинг зарур. Улардан фронт штабининг ҳужум ҳақидаги буйруғини бажарилишига эришиш зарур. Уларни ўз жойидан қимирлатиш

¹ Сиприано Мера — Иберия анархистлар Федерацияси (ФАИ) доҳиларидан бири; дивизияга, кейинчалик корпусга қўмондонлик қилган.

учун ҳеч нарсадан қайтма! Фақат дипломат бўлгин. Улар томонда тутилиб ҳам қолма...

Шу бугун кечаси группа билан душман томонга ўтиб олиш, унинг орқа томонида бўлиш, қандай резерв кучлар яқинлашаётганлигини аниқлаш жуда зарур... Агар бирор офицер тутиб келинса жуда ҳам яхши бўларди.

Ростини айтганда, биз шунинг учун ҳам фронтга келганмиз. Григорий, бу муҳим топшириқни бажаришда кичкинагина группамиз тунлаб фронт линиясидан ўтиладиган йўналишни белгилаш учун дурбиндан атрофга қарарди.

Вальтернинг илтимосини тинглаб бўлгач, мен савол ишораси билан Григорийга қарадим. У менга розилигини билдириш маъносида бошини қимирлатиб:

— Сен у баттолнинг олдига боргин. Мен уни биламан. Эҳтиёт бўлгин. Ундан ҳар нарсани кутиш мумкин. Мен ҳар эҳтимолга қарши Мадриддан сенинг отрядингни чақираман. Бизнинг кишиларимиз бу ерда керак бўлади. Агар сен тутилиб қолмасанг, кечасиёқ у томонга бориб келишга улгурамиз. Мени воқеалардан хабардор қилиб тур. Хўп, бор бўлмаса! — дея елкамга қоқиб қўйди.

Зовурдан юз метрлар нарида душманга ярим ўғирилганча бизнинг ғилдираги синган танкимиз турарди. Унинг тагида иккита танкчиларимиз ётишар ва шатакка олувчиларни кутишарди. Атрофда снарядлар ёрилар, уларнинг парчалари танк зирҳига тегиб жарангларди. Ўқчи аскар танк башнясида қолиб снарядларни зое кетказмаслик учун тўпдан отарди. Танкнинг душман батареяси билан бўлган бу тенгсиз кураши ҳамманинг эътиборини жалб қилганди.

Генерал нимадир айтиш учун мен томонга яна бурилганда танкка снаряд келиб тегди. Башня люкидан сариқ-бешафша ранг аланга кўтарилди.

— Яна битта, — деди гижиниб Сверчевский ва менга қараб жаҳл билан: — Яна нимани кутаяпсан?! — деб бақариб берди.

Мен кийим ва қуролларимни қучоқлаб хандақдан сакраб чиқдим ва яқиндаги ҳовлининг пастқам девори бўйлаб эмаклаб кетдим. Менинг кетимдан изма-из доимий йўлдошим, барча каби қорайиб ва кир босиб кетган, яланғоч баданга ўралган одатдаги кийимида разведкачи Таба ўрмалаб келарди. Брунетенинг чиқиндилар тўкилган қўчаларида шиддатли ўт очишлар остидан йиғиштириб олиш иложи бўлмаган мурдалар иссиқ қуёш таъсирида бузилганлигидан кўнгилни айнитадиган сассиқ ҳид аңқирди. Харобалар ичида эгри-бугри юриб, яқинимизда бўлаётган ҳар бир портлаш пайтида иссиқ ерга ташланиб биз қишлоқнинг шимолий чеккасига яқинлашиб келдик ва орқа томонга олиб борадиган йўлга чиқиб, зовур бўйлаб пастликка томон эмаклаб кетдик. У ерда қалин буталар ва паст бўйли дарахтлар орасида дивизиянинг энг яқин қисмлари яшириниб турарди.

Менинг шофёрим матрос Пинент бизнинг «шевроле» машинамизни қийинчилик билан тошлардан иборат адашадиган айланма жойдан ҳайдаб келгунича кичкинагина булоқдан қийналиб бўлса-да, сув ичиб олдик. Таба ўзиндаги кирларни сал-пал ювмоқчи бўлганда иссиқдан гангиб қолган аскарлар уни сўкиб ва ҳуштак чалишиб ҳайдаб юборишди. У эпчиллик билан гавдалар тўдасига урилиб, тирсак, оёқларини ишга солиб, нима бўлса ҳам булоққа ўтмоқчи бўлганда кучли тепки еб юмалаб кетди.

— Ҳа, майли ичаверишсин, — деди у изза бўлиб.

Бошқа пайт мен ажойиб йиғит Табанинг навбатдаги бу саргузашти устидан чин юракдан маза қилиб кулган бўлардим. Лекин ҳозир пайти эмасди. Бизнинг Брунетадаги аҳволимиз соат сайин оғирлашар, республикачилар катта умид боғлаган ва муваффақиятли бошланган ҳужумнинг охири хавф остида қолганди.

Ниҳоят Пинент машинани чиқариб олиб биз томонга келди. «Шевроле»да бошлари боғланган икки ярадор ўтирарди.

— Камарада хафе¹, бу ййигитларни Тореладонесдаги ҳарбий касалхонагача олиб борсам майлими? — деб сўради Пинент мендан.

Ярадор испанлар матрослар ва Пинентнинг қуролдош биродарлари эди.

— Албатта, — дедим мен. — Фақат тезроқ ҳайда, шошилиншимиз керак...

Қуриб қолган ирмоқ йўналиши бўйлаб пастликдан чиққач, биз йўлга чиқиб олиш учун қулай фурсатни пойлаб буталар олдида тўхтадик. Чунки йўл душманлар томошидан тинимсиз равишда ўққа тутилар ва уларга аниқ кўришиб турарди. Гоҳо у ер, гоҳо бу ердаги портлашлар тошлоқ тупроқни тўзгитарди. Порлоқ қуёш ёритган йўл бўм-бўш эди.

— Ҳайда, — дедим мен Пинентга кутиш фойдасизлигига ишонгач.

Биз катта тезликда асфальт йўлга чиқиб, шимолга қараб елдик. Биз пайдо бўлишимиз биланоқ отиш сезиларли даражада кучайди. Портлашлар яқинда бўлганда Пинент машинани кескини бурар, бу эса бизни у ёқдан-бу ёққа урилишимизга сабаб бўларди.

Ярадор матрослардан бири боши билан машина бортига урилганда додлаб юборди. Унинг боғланган бинтидан қон оқиб чиқа бошлади. Иккинчиси тиришиб менинг оғим олдида ётарди. Иккаласи ҳам қийналар, оғриқ уларнинг қоронғилашган қора кўзларида акс этарди. Бир неча минутлик ақлга сиғмайдиган пойгадан сўнг биз отиш доирасидан қутулиб чиқдик.

Биз фронт ортидаги йўллардан эллик километрча юриб, анархистлар дивизияси жойлашган участкада яна фронтга борншимиз керак эди.

Биз эгри-бугри йўлдан елардик. Энди қаршимиздан қурол-яроғ ва одамлар ташиб юк машиналари келмоқда

¹ Камарада хафе — ўртоқ бошлиқ (испанча).

эди. Абжир испан шофёрлари ўзларипнинг жанубий мижозига эрк бериб юборишганди.

Тез юришимизга қарамай шабада сезилмасди. Қуруқ иссиқ ҳаво терини қуритар ва иссиқ оқим бўлиб бурун-га ҳам томоққа ўтарди. Ярим соатлик пойгадан сўнг биз югуриб Тореладонесга кирдик ва ярадорларни касалхонага топшириб қишлоқ марказидаги катта тўрт бурчак ҳовузга етиб келдик. Унда аскарлар чўмилишар ва шу ерда ғўлалар устида кир ювишаётган хотинлар билан гаплашишарди.

Пинент машинани бензинга тўлатиб келгунча биз чала-чулпа ювиниб олдик.

— Бир минут, — деди Таба ва устига бурнус ёпиб, уйлар орасида ғойиб бўлди. Пинент етиб келганда қўлларида икки шиша арпабодисн ароғини кўтариб яна Таба пайдо бўлди. Матрос мамнуният билан кўзларини шишага сузди ва ҳали лентасида унинг корабли «Хайме I» номини билиб олса бўладиган ёғ доғлари босган фураж-касини пешанасига қаттиқроқ бостириб қўйди.

Биз йўлимизда давом этдик. Фронт линиясидан узоқлашган сари жанг гумбур-гумбури пасаяр, Кольменар-де-ла Вьехада эса унинг бўғиқ овози эшитиларди. Биз шу ерда жапуби-шарққа қараб бурилдик, ўн беш километрча юргач, йўлни тўсиб олган ғовга дуч келдик. Йўл ўртасида осилиб турган «Альто» деган лўнда ёзув тўхташ кераклигини билдирарди. Бироқ атрофда ҳеч ким кўринмасди.

— Мана уларнинг подшолиги бошланди, — деди жаҳл билан Пинент ва сигнал тугмасини босди. Биз иссиқдан ва тоқатсизликдан зориқиб кетсак-да, бу тўсиқ олдига ҳеч ким яқинлашмасди.

— Нимани кутамиз! Мен ғовни олиб ташлайман ва яна йўлимизда давом этамиз, — деб таклиф қилди Таба.

— Омбре!¹ Ақлингни емадингми? — деб хитоб қилди

¹ Омбре — йиғит (испанча).

Пинент. — Сен ҳали уларни билмайсан: бирдан елкангдан ўқ еб ўтирма.

Хайрият, навбатдаги чўзиқ сигналга қайси бир томондан жавоб овози эшитилди ва буталар устида аскар пилоткалик бош кўринди.

— Эсперо покито!¹— дея қичқириб аскар биз томонга кела бошлади. Афтидан, у буталар соясида ётган бўлса керак. Йўлга чиқиб у милликни қўлига олди. Бўйнидаги қора-қизил рўмолчаси унинг анархистлардан эканлигини билдирарди.

— Қимсизлар ва қаерга кетаяпсизлар?

— Дивизия қўмондони Мера ёнига кетаяпмиз. Биз Брунетеданмиз,— деб жавоб берди Таба.

— Уҳў! Брунетедан! Бойнос диас, сеньорес!² — деди ҳасилиқиб аскар ва тўсиқни очди: — Марҳамат, ўтинглар. Оқ йўл!

— Бу анархист сен айтгандек даҳшатли эмас,— дедим мен Пинентга.

— Қарамба!³ — деб жавоб берди у жаҳл билан.

Чорак соатдан сўнг биз 14- анархистлар дивизиясининг баланд девор билан ўралган, унчалик катта бўлмаган мевазор боғли хўжаликда жойлашган штабига етиб келдик. Боғ дарвозалари йўлга қараган бўлиб, ундан уйгача кенг асфальт йўл тушган эди. Кириш жойида бўйнига қора-қизил рўмол ўраган, катта калибрли тўппончалар, белларида ханжар ва қўл гранаталар билан қуролланган аскарлар қоровуллик қилишарди.

— Альто! — деб буйруқ берди улардан бири.

Мен уларга Брунетедан дивизия командири Мера олдига бораётганлигимизни такрорладим. Брунетени эслатиш бу ерда ҳам иш берди. Сурбетларча муносабат ҳайрон қоладиган эҳтиромга айланди.

¹ Эсперо покито — бир оз кутинг (испанча).

² Бойнос диас — хайрли кун (испанча).

³ Қарамба — жин урсин (испанча).

— Марҳамат, ўтинлар, — дейишди улар бир овоздан ва олдимиздаги дарвозалар очилди.

Уйга кириш жойда ҳам тўппончалар билан қуролланган аскарлар туришарди. Фуражкани олифталарча қийшайтириб олган лейтенант формасидаги болага ўхшаган ёш йигит оёғини олға чўзиб кумуш занжирли ҳуштакни ўйнаб бир оз индамай бизга қаради. Бироқ қаердан келганлигимизни билгач, у ҳурмат билан кутишимизни сўради ва эшиклар ортида ғойиб бўлди.

Кириш жойда турган бир печа аскар ўзаро фикр алмашиб қизиқиш билан бизни кузатарди. Бизнинг юлқиланган ва ифлос кийимimiz биз яқиндагина урушдан чиққанmиздан ва довруғи кенг тарқалган Брунетедан келганлигимиздан яққол гашириб турарди.

— Қалай, Брунетада? Маврлар ва легонерлар боплаб курашишаяптиларми? — деб сўрашди улар Табага мурожаат қилишиб.

Аввало Таба уларнинг саволига жавоб бера бошлади. Бироқ, унинг кўзларида ҳам айёрлик учқунлари порлагач, ўз навбатида у ҳам уларга савол бера бошладди:

— Сизларда қалай? Негадир сизларнинг ерларингизда осойишталик ҳукм сурмоқда?

Анархистлар бир-бирига қарашгач, улардан бири қисқа танаффусдан сўнг: — Биласизми, амиго, улар ўзларини бу ерда осойишга тутишаяпти, — деди.

Бундай жавоб франкочилар анархистлардан қўрқишади деган маънони англатиши керак эди, шекилли. Таба ошкора истеҳзо билан: — Улар сизлардан қўрқишади, — деди.

— Кларо¹, — деб ғурур билан тасдиқлади кенг елкали йигит кафтида қўл гранатасини беписанд отиб ўйнаб. Таба ачинарли бадбашара билан хавfli суҳбатни давом эттирарди:

— Улар биздан қўрқишмайди. Улар бизлар билан

¹ К л а р о — тушунарли (испанча),

жанг қилишяпти. Биз уларни оз бўлса-да, савалаб турибмиз!

Унчалик яширинмаган кинояни англаб қолишлари мумкинлигидан хавфсираб мен Табани биллинар-билли-мас туртдим. Шу пайтда бахтимизга уй эшигидан лейтенант, унинг кетидан капитан формасидаги баланд бўйли киши чиқди. Капитан Табанинг ғалати қад-қоматига қараб менга мурожаат этди ва унинг кетидан боришим кераклигини таклиф қилди.

— Шу ерда бўлинглар, — дедим мен ўз қуроaldoшларимга ва капитан кетидан кетдим.

Бу дивизия кишилари билан бўлган биринчи учрашувлардан олинган бир лаҳзалик таассуротлар — уларнинг ясама шилқимлиги, пардоз бериши, сохта жанговарлиги, анархистлар ҳақида эшитган ва билган нарсаларимни тўлдиргандек эди. «Бу штабда мени нима кутиши мумкин?» деб ўйладим мен уй эшигидан кира туриб.

Даҳлиз орқали ўтаётиб деворларда бой испан уйларига хос ўрта аср рицарлик яроғ-аслаҳаларини кўздан кечириб, биз оч ранг кемабон қарағай ёғочидан ишланган кенг ошхонага кирдик. Бу хонанинг одатдан ташқари ёритилиши кўзни оларди. Стол ўртасида унча катта бўлмаган электр чироқлари ёниб турган биллур шилдироқли улкан қандил осилиб турарди. Деворлардан бирини рицарларнинг турнирдаги жангини ифодаловчи витраж эгаллаган, бошқа деворларда эса кетма-кет қимматбаҳо рамкада дидсиз сураатлар ва қадимий қурол-яроғ осиб қўйилганди.

Капитан мени стол тўрида ўтирган одам ёнига бошлаб келди.

— Команданте Мера! — деди у қаттиқ.

Испан ҳарбий адаб қоидаларига кўра мен ўзимни дивизия қўмондонига таништирдим. Мера столдан туриб индамай менга қўлини чўзди ва стол атрофида ўтирган кишиларни кўрсатиб чийилдоқ овоз билан:

— Менинг штаб офицерларим, — деди.

Ярим бурилиб мен уларга ҳарбийчасига салом бердим.

Мера баланд бўйли, бир оз букчайган, кенг елкали, баджаҳл, тўнг юзли одам эди. Унинг туташ қошлари ичкарисида жойлашган кўзлар дағал боқиб турарди.

— Аввало овқатланайлик, сўнгра ишлар ҳақида гаплашамиз, — деди у ва ўз креслосига ўрнашиб олгач, қўшиб қўйди: — Урушда тўқ бўлиш керак. Қўпроқ егин...

У жилмайиб ўзи қодир бўлган даражада мулойимлик ва ҳазил қилишга уришиб кўрди.

Столда қимматбаҳо чинни идишлар ярақларди. Бироқ, овқат оддий ва мўл — катта товоқда қовурилган қўй гўшти парчаси турарди; қайсидир кўрғон ертўласидан анархистлар талон-тарож қилган қадимий вишнунинг чапг босган шишалари; сабзавот, пишлоқ, испан оқ нонлари уюми... Бундай овқатларни кўришдан оқ иштаҳам очилиб кетди. Чунки жанг бўлган кунларда биз наридан-Бери овқатланиб юргандик. Шунга қарамасдан, мен Меранинг таклифидан сўнг дарҳол столга ўтириш истагини енгдим. Брунете ёнида муваффақиятсизликка учраш муқаррарлиги кўнгилга келганидан, у ерда қурбон бўлаётган кишиларга дил оғриганлигидан ва ниҳоят очлик, жанг қилаётган қисмларга кўмаклашаётган анархистларга нисбатан ғазабим ошганлигидан қичқиргим келарди. Бироқ, мен ўзимни жилмайишга мажбур қилдим. Генерал Вальтернинг дипломат бўлиш кераклиги ҳақидаги насиҳатини эслаб мен қўлимдан келганича юзимда илтифотли жилмайиш акс эттиришга уриниб:

— Миннатдорчилик билдираман. Балким сиз, аввало, менга генерал Вальтер юклаган топшириқни эшитишни истарсиз? — дедим.

Мера ҳайратда эканлигини яшира олмай менга савол назари билан қаради.

— Ярим соат ҳеч нарсани ўзгартиролмайди! Сен қандай қарайсан? — деб тўнғиллади у сочиқни ёзиб ёқасига тикқаркан.

Генерал топшириғини бажариш унчалик енгил эмаслиғини сезиб Гриша Сироевкин мен билан бирга бормаганлиғига афсусландим.

Ночор ахволда қолганлиғимдан мен ҳамма нарсага боришга: илтимос қилишга, ялғишга, ҳатто таҳқирланишга, агар керак бўлса дўқ қилишга қарор қилдим. Чунки Брунете учун бўлган шафқатсиз жанг воқеалари — қизиган тошлардаги қонлар, ярадорларнинг жазирама иссиқ остида кўрган азоб-уқубатлари ва юзлаб испан, интернационалист жангчиларнинг ҳалокати кўз олдимга келди. Бу ерда эса тўқ анархистлар... Уларнинг столига граната ташланса эди!..

— Ўртоқ Мера, мен, аввало генерал топшириғини бажармоқчиман, шунинг учун мени ҳозир тинглашингизни истайман, — дедим мен энди жилмаймай.

— У ерда сизларда яна нима балолар бўлаяпти ўзи? — деди Мера тиши орасидан нафрат билан тўнғиллаб.

— Айтишга ижозат берасизми? — деб сўрадим мен ва худди унга йўл бўшатаётгандек эшик томонга қараб юрдим.

Мера ўрнидан туриб, ғазабини яширмасдан сочиқни юлқиб олди ва столга ташлади. Лекин тағил бирданига ўз фикридан қайтиб яна креслога ўтирди ва тажанг юзини менга қаратиб:

— Шу ерда гапир. Менинг ўз кишиларимдан яширадиган сирларим йўқ, — деди.

Стол атрофида ўтирган барча киши бу сўзларни тўлиқ маъқуллаш билан кутиб олди. Улардан ёшроқлари мени тинглашга тайёрланишиб, сипо қиёфалари билан уларнинг фикри ҳам анча-мунча роль ўйнашини билдириш ниятида атайлаб бепарво кўринишда бўлишди. Бу кишиларнинг хулқ-атворида, уларнинг қилиқларида ҳамма соҳада эски қирол армиясининг писмиқ, қўл етмайдиган, деярли бутунлай исёнчи генераллар томонига ўтиб кетган оқ суяк офицерлар тоифасига тақлид қилиш нияти борлиғи билиниб турарди. Улар ҳаммасининг соч-

лари ялтирагунга қадар бўялганди. Юпқа, қирилган мўйлов ва чакка соч-соқоллар уларнинг юзига ғурурли, олифта кўриниш бахш этар, олтин безаклар, тақинчоқларга ўчлиги эса улар ҳақиқатда ким бўлганлигидан яққол далолат бериб турарди.

Уларнинг ҳар бирини келиб чиқиши шубҳали бўлган ўйжалар — узуклар, билагузуклар безаб турарди. Улар ҳаммаси яқиндагина Мадрид, Барселона, Валенсия ва бошқа катта шаҳарлардаги тубанлик уялари билан боғлиқ эканлигига иккиланиб ўтирмаса ҳам бўларди. Бу кишилар революцияга қабиҳлар макони зулматидан келишган, анархизм уларнинг жинойтли ўтмишини яшириб турарди. Бу ерда бирон-бир ғоявийлик ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Улар ўзларида яшаётган қора кучлардан бошқа бирон нарсага ишонишмасди. Бу тўлқинли революцион воқеаларнинг эртами-кеч улоқтириб ташланиши лозим бўлган ифлос қуйқаси эди.

— Биз сени эшитамиз, — деди Мера каттакон сигарани чека туриб.

— Қаттиқ жангдан сўнг биз Брунетени қўлга киритдик, — дедим мен ҳаяжонимни босиб.

— Бу ҳақда эшитганмиз, — деди у қистириб.

— Биз кўп нарсани қўлдан бой бермоқдамиз...

— Душман ёрдамчи кучларини ташламоқда ва анамана деганда бизга қарши ҳужумга ўтмоқчи...

— Буни сиз аниқ биласизми?

— Аниқ биламан. Шунинг учун ҳам сизнинг ёрдамингиз керак. — Мадрид fronti қўмондонининг ҳужум қилиш ҳақидаги буйруғини олишига қарамасдан Мера ҳатто уни бажариш ҳақида ўйламаётганлигига, бизга эса уни жангга киришга кўндириш тўғри келаётганлигига яна бир марта ажабланиб ўзимни тўхтатдим.

— Шундай қилиб... — ноаниқ тўнгиллади Мера менинг сўзларимга жавобан. — Ҳм! Демак биз ютуқни қўллаб-қўлтиқлашимиз керак, шундайми?

— Сизнинг дивизиянгиз жанг қилишга қобил, у яхши қўролланган, — деб давом эттирдим мен 14- дивизия яқиндагина Совет Иттифоқидан келтирилган қўрол-яроғни олганлигига ишора қилиб.

— Янги қўрол олдингиз дейсанми? Уни фақат биз олганимиз йўқ... Бунинг устига биринчи навбатда эмас. Қўролсиз жанг қилмайдилар. Мен тўғри гапираяпманми? — деди Мера стол атрофида ўтирганларининг маъқулловчи имолари остида.

Мен қандай қилиб гапни керакли томонга буришни, бу маккордан ўзимга керакли нарсга эришни билмасдим. Бундай ҳолатда Сироежкин нима қилиши, анархистлар билан қандай гаплашиши мумкинлигини кўз олдимга келтиришга уриниб кўрдим. Афтидан, у овқатланиш ҳақидаги таклифни қабул қилар, хотиржамлик билан столга ўтириб, ўзининг жозибали гапириш хусусияти, соддадиллиги ва ҳар бир кишида ўз сўзларига ҳурмат ва ишонч ҳосил қилувчи қиёфаси билан бу анархистлар бошлиғидан керакли нарсани олишга эришарди.

Афсуски, ёнимда Сироежкин йўқ эди.

— Генерал Вальтерга қандай хабар берайлик? — деб сўрадим мен бўғиқ овоз билан.

— Бу сиз ўйлагандек унчалик осон эмас, — деб мингиллади Мера.

— Сизга қарши ҳаммаси бўлиб иккита марокашликлар тўдаси ва битта чет эл легиони турибди...

— Қим билади? Эҳтимол, кўпроқдир, — деди Мера бепарволик билан.

— Ундай ҳолда асирларни қўлга тушириш учун зудлик билан разведка ташкил қилиш зарур, — дедим мен давом этдириб.

— Асирга тушган маврлар унчалик сергап эмаслар...

— Сизда асирга тушган маврлар ҳам бўлдимми?

Бу саволга мен жавоб олмадим. Борган сари мени алам ўртарди. Ҳаяжон, чарчаш ва очликдан бўлса керак, аста-секин бошим айлапаятганлигини сездим. Бу

нарсалар менга бу қалтис одам билан хотиржам гаплашишга тўсқинлик қиларди. Бир неча дақиқа ўтгач:

— Фронт қўмондонлигининг буйруғига асосан сизнинг дивизиянгиз ҳужумни бундан уч кун илгари бошлаши керак эди, — дедим мен ўринсиз гапириб.

— Бу маълумотни сен қаердан олдинг?

— Генерал Миахиннинг буйруғидан хабардорман.

— Сен кимсан ўзи, бу ерга келиб биз буйруқни қандай бажараётганимизни текширасан!— деб даҳшат ила ўқирди Мера. — Сен бизга буйруқ бергани келдингми? Адашибсан. Биз эркин анархистлармиз ва ҳеч кимнинг бизга буйруқ беришига ижозат этмаймиз!

Нима қилиш керак эди? Мен ночор аҳволда қолгандим.

Тўсатдан у столдан турди. Унинг кетидан менга жаҳл билан қарашиб бошқалар ҳам туришди. Эшикка томон бир неча қадам ташлаб Мера шунчалик кескин бурилдики, унинг кетидан кетаётган одам унга тўқнашишига сал қолди. Менга қаҳр билан қараб у бўғиқ овозда шундай деди:

— Жанговар дивизия, жанговар руҳ дейсан-а! Валдираяпсан! Фақат вайсаяпсан! Сизларда анархистлар фронтда ғалаба қилишгани йўқ дейишини мен биламан. Бироқ сен бизларсиз Испанияда революция ғалаба қилиши мумкин эмаслигини биласанми?

Уни ғазаб бўғарди. Кўтарилган масала анархистлар учун энг қалтис нарсаси эди.

— Ғалабалар бўлади! Бўлади ғалабалар! Сиз ҳали бунга амин бўласиз!— деб бақирди у.— Биз ҳукумат сафида қатнашмасак-да, доимий армия тузишга розилик бердик. Гарчи менинг анархистик қарашларимга зид бўлса-да, мен ҳам доимий армия тарафдориман... Мен, мен Дуруттининг энг яқин дўсти эдим!¹— яна бақирди у бўғилиб.

¹ Буэнавентура Дурутти — Иберия анархистлар федерацияси йўлбошчиларидан бири бўлиб, коммунистларга ён босган ва анархистлар томонидан ўлдирилган.

— Мен бунн биламан. Биз Дуруттини ҳурмат қиламиз,— деб гап қотдим мен уни тинчитиш учун.

— Биласанми? Балони ҳам билмайсан! — деди у яна тутатиб.— Биз орамиздаги сиёсий қарама-қаршиликларибизга қарамасдан коммунистлар, социалистлар ва бошқа партиялар билан биргаликда Франкога қарши курашмоқдамиз. Биз ҳамма нарса ҳақида кейин, ғалабадан сўнг гаплашамиз!..

Бу анча дангал ва кўп маъноли мазмунда айтилган гап эди. Анархистлар ана шу кўп маъноли «кэйин» учун, қулай фурсат келганда исёнчилар устидан ғалаба қилинганча, мамлакатда ҳокимиятни қўлга киритиш учун ўз қисмлари ва олинган қуролни асрашарди.

Мера аранг нафас олиб, менга ғазаб билан қарашда давом этарди. Бундан фойдаланиб мен унинг эътиборини нима мақсадда келганлигимга тортишга уриниб кўрдим.

— Хавф бутун Мадрид фронтига таҳлика солмоқда, — деб бошладим мен. — Бу — сизнинг дивизиянгиз учун ҳам хавф бор демакдир. Шунинг учун тезликда ҳаракат қилиш керак. Акс ҳолда кеч бўлади. Тушунсангиз-чи, ахир, ўртоқ Мера! — дедим мен сал бўлмаса ялинаёзиб.

Билмадим, менинг сўзларим унга таъсир қилдими ёки у тинчланиб жавоб бериш зарурлигини тушундими, ҳуллас, мендан ўгирилиб у атрофга: — Бугун мен бирон нарса деёлмайман. Ҳозир олддаги қаторга бораман... Мен қайтгунча сен бизда қолишинг мумкин, — деди.

— Мен сизни кузатишим мумкин эмасми?

— Йўқ!.. Менинг машинамда жой йўқ.

— Мен ўз машинамда сизнинг кетингиздан боришим мумкин.

— Жуда соз, машинанг билан шу ерда қолавер! Тамом, бор гапни айтдим! — Айни пайтда у менга нафрат билан қараб тезда чиқиб кетди. Унинг кетидан менга жаҳл қилишиб ва совиб қолган қўй гўштига афеус билан қарашиб бошқалар ҳам чиқиб кетишди. Орқага қайрилиб қарасам, мендан бир неча метр нарида мени кутиб

олган капитан турарди. У совуққина жилмайиб столни кўрсатди ва тантанавор оҳангда.

— Сеньор майор, биз сиз билан овқатланармиз балки? Бу, менимча, ҳеч нарсани ўзгартира олмайди,— деди.

Мен индамай стол атрофидан жой олиб тезгина овқатлангач, боғда машина билан қолган кишиларимни кўрмоқчи эканлигимни айтдим.

— Улар овқатланиб бўлишган. Аллақачон уларнинг гамини еганман.

— Каттакон раҳмат сизга! — дедим мен самимий. Оз бўлса-да, менинг қийналган ўртоқларим ҳақида ғамхўрлик қилгани учун бу анархистга кўп нарсани кечирिशга тайёр эдим.

Биз боққа чиқдик. Бу ҳаракатсиз дивизия оғишмай амал қилиб келаётган тушлик овқатдан кейинги сиеста¹ пайти экан. Ҳамма жойда дарахтлар остида аскарлар ухлашарди. Мен хат ёзиб Таба ва Пиннетга уни тезликда Гриша Грандэга етказишни ва иложи борича тезроқ орқага қайтиб келишларини топширдим. Машинам жўнаб кетгач, капитан мендан, тактика бўйича бўладиган машғулотларни кузатишни истамайсизми, деб сўради.

— Машғулотлар қайси тема бўйича? — сўрадим мен.

— Махно тактикаси ҳақида.

— Қайси бир Махно? — дедим мен бирданига гап нимада эканлигини фаҳмлай олмай.

— Бу сизларнинг таниқли анархистларингиз-ку. Унинг ўз армияси бўлган. Бир пайтлар у Қизил Армия билан ҳамкорликда рус генералларига қарши жанг қилганди.

— Кейин-чи? — деб мен унга савол бердим.

— Кейинми?

— Сиз бир пайтлар у Қизил Армия билан биргаликда жанг қилган эди, дедингиз. Шунинг учун мен ундан кейин

¹ Сиеста — Испанияда тушлик овқатдан кейинги дам олиш.

ят-ни, у иттифоқ бузилгандан сўнг пима бўлганди, деб сў-
раяпман.

— Кейин... кейин Махно ўзи мустақил жанг қилганди...

— Кимга қарши?

Капитан уялиб қолди. Афтидан, бу гапни бошлаганга афсусланарди. Бир оз кутиб мен Махно тактикасини ҳозирги урушда қўллаб бўлмайди, дедим.

— Йўқ, нега энди, — деди капитан унчалик ишонқирамай.

Бу гапга мен чек қўйиш мақсадида Махно ҳеч қачон революционер бўлмаганлигини у фақат қирғин қилувчилар ва қотиллар тўдабошиси сифатида маълум эканлигини очиқдан-очиқ айтдим.

— Сиз коммунистлар анархист партиянинг ҳамма йўлбошчилари ҳақида гапирган нарсаларни такрорлаяпсиз, — деб жавоб берди менинг суҳбатдошим асабийлашганлигини яширмасдан.

Мен кечирим сўраб чарчаганлигимни ва бу фойдасиз тортишувлардан кўра дивизия қўмондони келгунинча дам олмоқчи эканлигимни айтдим.

Капитан мени вилланинг иккинчи қаватидаги унча катта бўлмаган хонага кузатиб қўйиб тезда кетди. Мен диванга чўзилмоқчи бўлганимда кимдир эшикни тақиллатди ва сўнгра ошхонада бир лаҳза кўзим тушган киши кириб келди.

— Амиго-о-о-о, ке тал?¹ — деди у чўзиб ва хиринглаб кулиб. — Айт-чи, сизлар Брунетода қалай жанг қилаяпсизлар?

Келган киши таклифни ҳам кутмасданоқ стол атрофидан жой олди. Мени саволомуз қарашимни сезгач, у Бакунинг номидаги батальон командири, Горки эканлигини танитди. «Горки», шубҳасиз, негандир анархистлар ўзларининг сиёсий тарафдорлари қаторига қўшиб олган

¹ Ке тал? — ишлар қалай? (испанча).

Максим Горький шарафига қўйилган тахаллус эди. Бу уйда ҳеч нарсага ажабланмаслик кераклигини билиб мен Горкига Брунете операциясининг кетиши ҳақида гапира бошладим. Бироқ кўп ўтмай у мени унчалик қизиқмай тинглаётганлигига ишонч ҳосил қилдим.

Унинг пала-партиш шунчаки саволларидан уни ҳаммадан кўпроқ нима қизиқтираётганлигини, агар Брунетенинг жануброғида силжиш имкони бўлмаса бизга резерв келиш-келмаслигини ва қўмондонликнинг келажак планлари қандайлигини билмоқчи эканлиги маълум бўлди. Албатта, бу саволларга мен аниқ жавоб бермагандим.

Менинг ҳамсуҳбатим ўттиздан салгина ошганди. Унинг кўзлари ўйнаб турган қорачадан келган юзида ясама хушфеъллик ва соддалик изи, аслида хос бўлмаган камтарин бўлиб кўриниш одати унга сингиб кетганлиги сезилиб турарди. Айтмоқчи, унинг юзи кишида унчалик таассурот қолдирмасди ҳам. Лекин унинг учлари яссиланган узун бармоқли ҳаракатчан қўллари эътиборни тортарди. Улар тинмай ҳаракат қилар, столда сирғанар ва унда ётган нарсаларни пайпаслаб турарди. У буни жуда тез ва чаққон қиларди. «Афтидан, бундай бармоқлар фирромчи ўйинчиларда — белгили карталарни пайпаслаб билиш учун бўлса керак», — деб ўйладим мен.

— Бойнь амиго! Граснас!¹ Аднос², — деди у тўсатдан сўзининг ярмида суҳбатимизни узиб ва шу заҳотиёқ йўқолди. Мен бу визитнинг боиси ҳақида ўйлаб ҳеч бир хулосага келолмагач, дурбўнни олиб вилланинг ясси томига чиқдим. Жанубда, душман томонга қиялаб тушган жойда кичиккина ярим хароба қишлоқча кўриниб турарди. У ердан анархистлар дивизиясининг ўнг чекка линияси ўтарди. Ундан сўнг, Брунетегача бўлган бир неча километрлик масофада кета-кетгунча душман то-

¹ Г р а с н а с — раҳмат (испанча).

² А д н о с — кўришгунча хайр (испанча).

монда ҳам, бизда ҳам фақат онда-сонда постлар тизмаси чўзилиб турган, ўтиш қийин бўлган тошлоқ жой ёйилиб ётарди.

Пастда яқинлашиб келаётган машиналарнинг овози эшитилди. Мен том панжарасидан Мера ўтирган катта лимузинни кўрдим. Унинг кетидаги иккинчи машинада Горки ўтирарди. Иккала машина ҳам шоссега чиқиб олдинги позиция томонга қараб жўнади. Лекин бир километрча юриб тўхтади. Бирон гап айтиш учун бўлса керак, Горки Мера машинасига чиқди. Чунки беш минутлардан сўнг у ўз машинасига қайтиб, олдинга қараб кетди. Меранинг унинг кетидан кетмай шимолга, ичкари томонга қараб жўналгани эса... менн ҳайратга солди.

Мен хонага қайтиб, ечинмасдан диванга ётдим ва сўнгги кунлардаги чарчаш туфайли уйқуга кетдим. Кечгача, Таба жазаваси тутиб тортқиламагунча ухладим.

— Анархистлар қочишмоқда!

— Нега қочишадилар? — деб сўрадим мен уйқу аралаш тушунмай уни.

— Улар, афтидан, фронт очишиб ичкарига қочишмоқда. Сен тургин-да, ўзинг қарагин!

Қўлимда Таба менга Гришадан олиб келган пакетни ушлаб биринчи қаватга тушдим.

— Комдив қаерда? — деб сўрадим мен югуриб юрган офицерларнинг биридан.

— У аллақачон кетган...

Кеч тез кирар, ғира-ширада кишилар уйда елиб югуришиб мол-мулкни олиб чиқишар, машиналарга юклашарди. Улар бирин-кетин йўлга отланишиб катта тезликда шимолга, ичкарига елишарди. Мен ҳалиги таниш капитанни топиб, нима учун бунақа бўляпти, деб сўрадим.

— Марокашликлар фронтни ёриб ўтишди... бизни қуршашмоқда... биз чекинаёпмиз... кеч бўлмасдан ўзларингизни қутқаринглар,— деди у чопишда давом этаркан.

Мен ваҳима билан марокашликлар тўдаси анархистлар очган раҳнага ташланишларини, Вальтер дивизияси

ва барча Брунет группаси қўшинлари орқа томонига ўтиб уни қуршашлари ҳамда қирғин бошланишини кўз олдига келтирдим. Бу муқаррар вазият ҳақида ўйлаш даҳшатли эди.

Ҳаёлимга келган фикрлардан сесканиб мен уй даҳлизида турарканман, кўзим шаҳар телефонига тушмагунча атрофга аланглаб қарадим. Трубкани кўтаришим биланоқ телефончи қизнинг овозини эшитдим. Менга отрядимиз навбатчиси жавоб берди. У бутун отряд Виктор билан бирга «оғир қурол-яроғни» олиб, бундан икки соатча бурун Гриша Грандэ буйруғига асосан фронтга кетганлигини айтди. «Демак ҳамма нарсa ўз жойида бўлади, — деб ўйладим мен енгил тортиб. — Григорий керакли чораларни кўради».

Герильерос номи Мадрид отрядида «оғир қурол-яроғ» — учта кичик «Фиат» бронсаавтомобили ва икки пулемётлик итальян танкеткаси бор эди. Бу аслаҳани отряд 1937 йил мартда Гвадалахара ёнида итальян экспедиция корпуси тор-мор қилинганда қўлга киритганди. «Отрядимизнинг бир юз олтимишта жангчиси ҳар қандай шароитда ҳам ўз бурчини оқлайди», — деб ўйладим мен.

Анархистларга бўлган ишончсизлик сингиб кетганлиги менга уларнинг марокашликлар ҳужуми ҳақидаги ривоятини сўзсиз қабул қилишга тўсқинлик қилганлиги учун бу маълумотларни ўзим текшириб кўришга қарор қилдим.

Биз дивизия штабидан тўрт километр нарида жойлашган қишлоқчага қараб жўнадик. Унинг жанубдаги чеккасидан 14- дивизия батальонларидан бирининг олдинги линияси ўтарди. Йўлимизда аскарлар ва офицерлар тушган автомашиналар ҳамда пнеда аскарлар группалари дуч келарди. Улар ҳаммаси ичкарига қараб қочишар ва бизнинг саволларимизга «Морос! Морос!»¹ деган битта сўз билан жавоб беришарди.

¹ Морос — марокашликлар (испанча).

Бироқ ҳеч нарсa марокaшликлар ҳужумидан дарaк бермасди. Фронт томондан oтишмa ҳам, снарядлар ёрилиши ҳам эшитилмасди. Қишлоқдан икки километрча наридаги йўллар чорраҳасига келганимизда қочқинларнинг охирги группалари бизни орқада қолдирганди. Бу чорраҳага шарқ томондан биз билан бир вақтда анархистларнинг қора-қизил байроқчали енгил машинаси келиб тўхтади. Ундан капитан чиқди.

— Тўхтанглар! — деб бақирди у бизга. — Нега чекинаяпмиз?

— Бунн сиздан сўрамоқчи эдик, — деб жавоб бердим мен. — Сиз чекиниш ҳақида буйруқ олдингизми?

— Биз унақа буйруқ олганимиз йўқ, — деди капитан ва қўли билан биз кетаётган қишлоқни кўрсатиб, — бироқ, бизга қўшин батальондан телефон қилишиб марокaшликлар ҳужумга ўтишганини ва бизни айланиб ўтаётганлигини айтишди. Лекин менинг батальоним участкасида ҳамма нарсa тинч, ўзининг актив ҳаракати ҳақида душман бирон белги кўрсатгани йўқ... Бу ерда ҳам жанг овози эшитилмайди, лекин ҳамма қочаяпти. Нима воқеа юз берди ўзи? — сўради капитан ҳайратланиб.

— Бу «бешинчи колонна» фитнаси, — дедим мен унга ишонч билан. — Жойингизга қайтиб ўзингизнинг аввалги позицияларингизни эгалланг. Бу ерга эса пулемётлари билан битта взвод юборинг. Чунки сизнинг қўшинларингиз фронтни ташлаб кетишди. Уларнинг қочишидан фойдаланган марокaшликлар чиндан ҳам ҳужумга ўтиши ажабмас, — деб жавоб бердим мен унга.

— Улар ҳозирча ҳужумга ўтишмаяпти-ку...

— Улар ҳали нима бўлаётганлигини англагани йўқ, англаганда эса кеч бўлади, — дедим мен қатъий.

Менинг қатъий гапим капитанда катта таассурот қолдирган бўлса керак, у ҳатто менинг кимлигимни ҳам сўрамай, қисқача:

— Эшитаман! — деб жавоб берди ва аскар шофёрига орқага қайтишни буюрди.

Анархистларнинг навбатдаги сотқинлиги! Улар энг хавфли жойда — Мадрид ва Брунете орасида фронт очишмоқчи! Мен чекинаётган группаларни қувиб етишга ва уларни ўз позицияларига қайтаришга уриниб кўришга қарор қилдим. Йўлнинг яқинидаги Мера дивизиясининг биринчи аскари билан учрашган айрилиш жойига етиб келганимизда у ерда отрядим кишилари тушган бир неча юк машинаси турарди. Улар олдида чекинаётган анархистлар тўдалашиб туришарди.

Отряд комиссари Галарса Перес Перегрин аскарларга нималарнидир айтаётганди. Пинент чўзиқ сигнал бериб тезликни пасайтирди ва ўзимизникилар деб ўйлашиб бизни ўтказиб юборган тўдага қаратиб ҳайдади. Перегрин сакраб машинамининг зинапоячасига чиқди.

— Гриша Грандэ броневиклар ва танкеткалар билан орқада қолди, унинг олдида бораёлик, — деди у менга.

Мен Гришага анархистлар дивизиясида бўлган давримизда юз берган барча воқеаларни сўзлаб бердим. У тинглаб шундай деди:

— Биз ҳали уларни ташлаб кетган позицияларига қайтаришга уриниб кўрамиз. Ҳозирча эса бу батальон ташлаб чиққан қишлоққа кириш иложини топ. Чунки фашистлар қандай чора кўраётганлигини билиш жуда зарур. Броневиклардан бирини олгин.

Уч кишилик броневик экипажидан ташқари биз ўз машинамизга яна икки жангчи, қўл пулемёти олдик ва имкони бўлган тезликда бўм-бўш йўлдан орқага қайтдик.

Қишлоққа бир километрча қолганда дарахтлар олдида тўхтадик. Броневик ва машинани у ерда қолдириб, сигналлар ҳақида келишиб олгач, пиёда секин ихотага қараб жўнадик.

Анархистлар қочгунга қадар эгаллаб турган позициялар олдида, икки катта йўлнинг кенг ажралиш ерида деярли Мадрид ёнгинида бўш жой ётарди. Тепалар ва гранит харсанг тошлар оралигидан ташландиқ ёлғиз оёқ йўллар ўтарди. Ярим хароба қишлоқнинг пастқам

дарахтларни ва қуруқ, баргсиз бутазори бу ғамгин ман-
зарага бирон-бир чирой бахш этолмасди.

* * *

Бу ерда, Мадриддан Португалия чегарасига олиб бо-
рувчи йўлда фронтни исёнчилар томонидан бўлган маро-
кашликлар эгаллаб туришарди. Уларнинг тўдаларида
француз ва испан Марокашининг бир-бирига яқин риф
ва кабила қабилаларига онд кишилар бор эди. Тўда-
ларда бир неча африка урушлари ва қўзғолонларида
қатнашган кекса аскарлар билан бир қаторда қўлига
фақат биринчи марта қурул ушлаган ёшгина йигитлар
ҳам бор эди. Марокашликлар уришқоқ қабилалардан
териб олинган колониал аскарларнинг кўпчилиги қатори
ўзларининг доҳийлари томонидан алданган ва мутаассиб
кайфиятда эдилар. Улар ҳали кимнинг манфаати ва
кимга қарши жанг қилишаётганлиги ҳақида ўйлаб кў-
ришмаганди. Франконинг кўр-кўрона қуроли сифатида
уларнинг кўпдан бери таҳқирлаб келаётган ватанига ҳам
озодлик бериши мумкин бўлган Испан республикасига
қарши курашишарди. Уларни Атласнинг тоғли қишлоқ-
ларидан қадимий испан пресидиосларига¹ ҳайдашиб, Те-
туан ва Сеута аэродромларида Гитлер юборган уч мо-
торли «юнкерсларга» юклашар ва бир соат ичида Ис-
паниянинг жанубига етказишарди. Улар тушига ҳам
кирмаган ҳаво сәёҳатидан сўнг тезликда ўзларига ке-
лишар ва ерга қадам қўйиб яна худди ўзларининг
ватанидагидек хурмоларни, Африкадагидек жазирама
қуёшни, жиркантгирсада, лекин бераҳмлиги билан ҳайиқ-
тирувчи ўта мағрур испан офицерларини кўришарди.

Чет эл легионидаги ёлланма аскарлар каби марокаш-
ликлар ҳам бирдан жангга ташланган халқ милицияси-
нинг ёмон қурулланган ва бутунлай ўргатилмаган отряд-
ларининг қаршилигини осонгина енгиб тезликда Мадрид-

¹ Пресидиос — қалъа (испанча).

гача етиб боришганди. Бироқ бу ерда, Карабачель ва Каса-дель-Кампонинг атрофидаги тор кварталларда уларни испанлар билан бирга сирли «русос» ва интер-бригадалар жангчилари ўтиришган танклар кутиб олишди. Тоғли африкалик ўқчи аскарларни улоқтириб ташлашди ва сўнг деярли икки ярим йилча ўтириб қолишган хандақларига қувиб киргизишди. 1936 йилнинг кузида Мадридни олиш учун қилинган ҳаракат африкалик «регуляресларга» қирқ минг киши ҳалок ва ярадор бўлишига олиб келди.

Марокашлиklar бу кечаси ҳам ҳар сафаргидек намоз ўқишиб, кечаси худди бўрининг улушига ўхшаган мунгли, чўзиқ ашулаларини тартибсиз равишда айта бошладилар. Қоронғи тушиши биланоқ уларнинг жанговар дозорлари зовурлардан чиқиб секин илиқ тошларга ётишди. Хира соялар қуюқлашгач, борлиқни жануб тунининг кўз кўрмайдиган зулмати қамраб олди.

Ҳали ҳам қуруқ гўнг ҳиди келиб турган, ярми қулаб тушган омборда, кичкина аланга атрофида риф қабиладан бўлган тўртта марокашлик ўтирарди. Бир оз аччиқроқ тутуннинг ингичка оқими шипга кўтарилиб, у ерда кул ранг булутга айланиб ёйилиб кетарди.

Қирилмаган чакка сочлари оқарган бошига пастаккина тўқ-қизил феска кийиб олган кекса риф — кабо¹ кўзини юмиб ўтирар ва ғамгин қўшиқ оҳангига жўр бўлиб тебранарди. Бу қари, синалган жангчи эди. Бундан ўн икки йил муқаддам у Абдулкарим отряди сафида французларга ва энди улар учун ўлимга бораётган испан генералларига қарши курашганди.

Унинг қаршисида Ҳофид исмли қора танли ўспирин ўтирарди. Унинг митти кўзли, кенг бурунли юзи бир нуқтага жалб қилинган ва тунд эди.

Омборга хабарчи келиб лейтенант кабони чақираётганини айтганда улар кечки овқатга ҳозирлик кўри-

¹ Кабо — капрал, кичик командир (испанча).

шаётган эдилар. Ёши улугроқ риф тезгина ўрнидан туриб хабарчи кетидан кетди. У кўп ўтмай қайтиб Ҳофидга разведкага бориш учун тайёр бўлишни буюрди. Одатини бўйича Ҳофид¹ камаридаги ўқдон, пичоқни ушлаб кўргач, ўқни милтиқ стволига жойлаб, затвори эҳтиёт қиладиган ҳолатга келтириб қўйди. У тозаласмоқчи бўлиб товуқни олди-да, озгина иккиланишдан сўнг уни камарига осиб олди.

Улар хандақнинг брустверидан ошиб ўтишиб, эмак-лаб кетишди. Кекса риф қўли билан сўқмоқни пайпас-лаб кўрарди. Вақт-вақти билан тўхташар ва ерга ётиб олиб қулоқ туттиларди.

Анархистлар эгаллаган қишлоқ четидаги кулбадан юз метрча нарида Ҳофид овоз чиқармай нишаб чуқурликка сирғаниб тушди. Унинг тагида аллақандай соя кўзга ташлангач буталар шитирлади. У деярли беихтиёр равишда қоронғиликка ўқ узди ва тезликда пичоқни курашга ҳозирлади. Лекин уни ўзи қўрқитиб юборган дайди итнинг вангиллаши хотиржам қилди. Отилган ўқ душманин безовта қилмади. Бу кечадан бери анархистлар позициясида тўсатдан қичқириқлар, отишлар эшитилиб кейин ҳамма нарса тинчигани каби ғалати ва тушуниб бўлмайдиган ҳолат эди. Тушаётган қоронғилик у ерда нима бўлаётганини кўриш имконини бермади.

Кабо ҳар томонга тарқалишга ишора қилди. Ҳофид девор тешигидан ўтиб, хароба ичига кириб кетди. Ҳамма нарса душман қандайдир тушуниб бўлмайдиган сабаб билан ўз позицияларини қолдириб кетганлигидан дарак берарди. Марокашликлар узоқ вақт кулбаларда тимискиланиб юриб, ҳамма жойда ташлаб кетилган буюм ва қуролларга дуч келишди.

Бунга қадар кўп ўтмай биз ҳам шимол томондан қишлоққа етиб келгандик. Ой чиқиши билан уйлар ва

¹ Ҳофид ўзининг асирга тушгунча кечган мунгли ўтмишини бизга кейинроқ, бизнинг отрядимиз сафида франкочиларга қарши кураш натижасини билдирганда сўзлаб берди.

дарактларнинг қора сояси чўзила бошлади. Таба шовқин-суронсиз четдаги ойналари синган уйга кирди ва ундан ҳеч нарса тополмагач, сояларда яшириниб кўчадан жанубдаги чеккага қараб кетди. Унинг зийрак кўзлари бир неча метр олдинда бир кимсанинг уйлардан бирига ўтиб кетган ноаниқ шарпасини сезиб қолди. Таба қулоқ солиб кимнингдир яширин қадами шитирлаганини пайқади. Қадам ора-орада тиниб яқинлашарди. Таба уйга кириб синган дераза деворига ёпишиб турди. Кимдир ҳовлининг ташқи томонидан писиб келарди. У кулбанинг иккинчи деразаси олдида ерга ётди. Таба қараб, деярли олдида, ёнгинасида ниманидир кузатиб ётган кишини кўрди. У оғзида катта пичоқ тишлаб турарди.

Вайронанинг қаеридадир ўқ овози эшитилди. Марокашлик сесканиб, ўрнидан тура бошлади. Лекин Таба унинг елкасига мушукдек сапчиди. У ўз душманининг бошини ерга эгиб айнаи бир вақтда унинг ўнг қўлини орқасига қайирди. Бу эски ва синовдан ўтган усул эди. Таба тиззасига марокашлик камарига боғлаб олган товуқ тўғри келди. Таба овоз чиқармай кулиб асирнинг қулоғига энгашди ва арабчалаб унга: «Жим ёт! Товуқхона!» — деди.

Африкалик ерга қаттиқ босилган ва қуролсизлантирилганди. У ўзининг елкасида миниб ўтирган душманини кўролмас ва пичоқ зарбасини кутарди. Бундай вазиятда у ҳам худди шундай қилиши мумкин бўлгани учун бошқача натижани кутмасди. У охириги соатим келди деб ҳисоблади ва шошиб оллога дуо қила бошлади. Бироқ Таба уни гумдон қилиш ҳақида ўйлагани ҳам йўқ эди. У Ҳофиднинг оғзидан пичоқни олиб асирнинг қўлини ингичка камар билан маҳкам боғлади.

Тарғиботчилик хусусияти Табанинг қонида бор эди. Унда асирга нисбатан бўлган душманликдан асар ҳам қолмаганди. Шунинг учун ҳам унинг қулоғига мулойимлик билан шивирлади:

— Титрама. Мен сенга тегмайман. Айт-чи, нега сен бу жанжалга аралашдинг? Кимни ҳимоя қилгани келдинг? Сен бу нарсаларни яхши кўрар экансан ўз тоғингда эчки боқиб, товуқ урчитиб юраверишинг керак эди. Бу уруш энди сен учун тугади. Қалтирамай тур. Қасам ичаман-ки, мен сенга тегмайман.

Вайроналар ичида яна, бу сафар жуда яқинда ўқ овози қарсиллади ва разведкачиларнинг таниш овози эшитилди. Кекса риф — кабо қўшни ҳовли деворидан ошиб энг яқиндаги дарахтлар томон югурди. Унинг кетидан ўн метрларча масофада боши устида Испанияга келганидан бери ҳеч тарк қилмаган лассосини¹ ўйнатиб бизнинг мексикалик жангчимиз Диего чопиб борарди. У бир дақиқа тўхтаб, усталик билан тебраниб-тебраниб қочоққа етган катта сиртмоқни отди. Диего сиртмоқнинг ўнг қўлида қолган бир учини тортгач, у қочоқ қўлини танасига маҳкам ўраб олди. Диего кўз илғамайдиган ҳаракат билан асирни ўзига қаратиб тортди, уни лассо билан чандиб юзини ерга қаратди.

— Ойе², Диего, мен ҳам бирини тутдим, — деб қичқирди Таба.

— Бу ёққа олиб кел уни, — дея кулиб жавоб берди мексикалик.

Бир неча минутдан сўнг яна икки жангчимиз етиб келишди. Фақат бир киши — андалузиялик Гарсия етишмасди. Таба ўзининг асирини дарахт тагига кекса риф билан бирга ўтказиб қўйиб, қандай қилиб унинг кетидан тушганлиги ва тутиб олганлигини айтиб берди. Шу пайтда девордан Гарсия ошиб ўтди. Унинг юзи қон эди. Марокашликларни кўриб у уларга пичоқ билан ташланди. Лекин Таба унинг қўлини ушлаб қолди.

— Нега сен уларни ўлдирмоқчисан? Улар асир-ку ахир, шуниси ҳам етади уларга, — деди у.

¹ Л а с с о — арқон (испанча).

² О й е — «ҳей»га ўхшаш хитоб (испанча).

— Уларнинг ҳаммасини ўлдириш керак. Улар бизга шафқат қилишгани йўқ! Агар уларнинг қўлига тушсанг ичак-чавоғингни чиқаради,— деб фингиллади андалузиялик, жароҳатланган оғзидан қон тупуриб.

— Нима бўлди ўзи, бунча қизишасан? — деб сўради Диего. — Сени оғзингни улар ёришдими?

— Ҳа, шулар. Мана буниси, — деди Гарсия кекса рифни кўрсатиб, — қаердандир ўзининг лаънати пичоғини иргитди...

— Ҳа, майли, етар, — деди Диего бир қўли билан сигарет ўраб.

— Маврларнинг ҳаммасини қириш керак! — деб тинчимасди Гарсия.

— Майли, амиго, тинчлан. Биз улардан эмасмиз. Биз революция аскарларимиз. Сен бунни қачон тушунасан, ахир? — деди Таба мулойимлик билан. У андалузияликка яқинлашиб бир парча бинт билан секин унинг оғзидаги қонни арта бошлади. У тинчланган сари давом этарди: — Улар авом одамлар. Ҳамма нарсани тушунтирсак, улар биз томонда бўлишади. Тишингга бошлаб туширибди у.

— Яхшиям мен карабинни тутиб қолиб томоғимни тигдан сақлаб қолдим. Пичоқ қайрилиб дастаси билан тўртта олдинги тишимни учуриб юборди! — Гарсия кафтини ёзиб ўзининг қоқилган тишларини кўрсатди.

— Майли, ташла уларни. Биласанми, сенга менинг ҳавасим келади ҳатто...

Ҳамма савол назари билан Табага қаради.

— Йигитлар, худо ҳаққи, ҳавас қиламан. Энди бу узоқ вақт Мадрид госпиталига, тиш дўхтири—мўъжазгина француз аёлга қатнайди, —ва Гарсияга мурожаат қилиб давом этди: — Сен унинг олдида креслода чалқайиб ўтириб олсан, у эса ўзининг бармоқчалари билан сенинг пачоқланган жағингни титкилайди. Бу ҳар куни такрорланади. Кейин у сенга чиройли чинни, йўқ, пўлат тишлар қўяди... Бу жажжи француз қизидан қандай антиқа бўйлар таралишини билганингда эди!

— Сен буни қаердан биласан? — тинчланиб сўради Гарсия. Унинг мажақланган юзида кўпроқ афтни буриштиришга ўхшаш илжайиш пайдо бўлди.

— Биласизми, амигос, у менга жуда ёқади. Шунинг учун ҳам мен тишимни боғлаб унинг олдига боргандим.

— Ҳўп, у сени даволадими? — деб сўради Карлос.

— У тезда билиб қолиб мени ҳайдаб юборди.

Ҳамма гуриллаб кулди. Таба эса хижолат тортмай давом эттирди:

— Бироқ, мен уни беш минут жуда яқиндан кўришга эришдим... Унинг қўнғир сочлари юзимга теккан эди. Эҳ, йигитлар, қачон уруш тугаб биз ўз севгилитаримиз ёнига қайтамыз?

Ҳеч ким бошқа кулмади. Бу пайтда ҳар ким кимнингдир ёқимли кўзлари, меҳрибон қўллари, йироқ юртидаги яқинлари ҳақида эсларди.

Кекса риф ой нури туфайли кул ранг тус олган ерга тикилиб жим ўтирарди. Ой анча юқорига кўтарилган ва соялар кичиклашганди. Ёш асир, бу унчалик баланд бўлмаган марокаш бурнуси¹ даги маймоқнинг уни ўлдириш эмас, ҳатто бошқага, ана у юзи мажақланган ориқ, баджаҳл йигитга ҳам ўлдиришга йўл қўймаганлигига ҳечам тушунолмасди.

Мен жангчиларга, тарқаб, душманга анархистлар позициясида ҳеч нарса ўзгармаганлигини намоиш қилиш мақсадида пулемётлардан бир печа бор отиш ҳақида буйруқ бердим. Биз бир неча уйларда ёққан оловлардан чиққан тутун оқими ой нурида аниқ кўриниб, секин булутсиз осмонга чўзила бошлади.

Биз душманни кузатиш мақсадида қишлоқда уч жангчини қолдириб асирларни ўз машинамизга ўтказдик ва орқамизга қараб жўнадик.

Йўлнинг бизни отрядимиз турган айрилиш жойида энди уч юзча анархистлар йиғилган ва улар ёнига қочоқ-

¹ Бурнус — жулик қалин матодан тикилган плаш (тарж).

ларнинг кичик группалари ҳамон келишарди. Биз улар олдига келиб ва асирларимизни кўрсатиб, марокашликлар хужум қилиш ҳақида ўйлашгани ҳам йўқ, биз тутиб олган мана бу иккаласи разведкачилар, холос, дедим. Машинамиз атрофини ўраб олган тўда бизнинг сўзларимизга ҳечам эътибор бермай жимгина марокашликларга боқишарди. Четда, бир неча метр нарида Гриша ва комиссар Перегрин, улардан йигирма метрча масофада бизнинг бошқа одамларимиз кичик броневик ҳамда танкеткалари билан туришарди.

Перегрин биз томонга қараб йўлланди ва машинамиз зинасига чиқиб, анархистларга мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, — деб бошлади у, — сиз ўз позицияларингизни ташлаганлигингизни ҳали душман пайқагани йўқ. Шунинг учун тез орқага қайтиш ва жангга тайёр туриш керак.

Бироқ оломон ичига бекиниб олган ғаламислар ўзларининг қора ишларини қилишарди. Улар Перегрин овози эшитилмайдиган даражада бақириб ҳаммасини орқага ўтказиб юборишни қаттиқ талаб қила бошладилар. Бу ғалабни бошқалар ҳам қўллаб-қувватлагач, оломон даҳшат билан ҳайқирди, лекин бизларни қўйвориб ўзимизникиларга қўшилиш имконини берди.

Мен Григорийга қишлоқда кўрганларимни гапириб бериб фурсатни қўлдан бой бермай у ерга ҳеч бўлмаганда битта взвод юборишни таклиф қилдим. Чунки уларни кўндиришга уриниб кўриш керак эди.

— Бу, бари бир фойдасиз. Улар қайтишмайди, — деди Григорий ишонч билан.

— Нима қиламиз бўлмаса?

— Фронтда қисм ўз позициясини хоинларча ташлаганда нима қилиш керак бўлса шуни қиламиз. Яхшиликча. Исташмаса, куч билан мажбур қиламиз! — деди Сироежкин қатъий.

Унинг ёнида турган Перегрин анархистлар билан яна бир марта гаплашиб кўришга уриниб кўрмоқчи эканли-

гига ишора қилди. Гарчи кўринишдан у муваффақиятга ишонмаса-да, Григорий маъқуллагандек бошини силкиб қўйди.

Перегрин отрядга Мадрид партия комитети томонидан юборилганди. Бу мадрид ишчисини биз ҳаммамиз тезда севиб қолдик. У ўттизлардан сал ошган, ўрта бўйли бақувват, ёқимли думалоқ юзли, уятчан киши эди. У катта жасорат, матонатли ирода ва ботирлик соҳиби эди. Уни энг мураккаб вазиятда ҳам шахсий намуна кўрсата оладиган туғма комиссар деса бўларди. Испан революцияси мағлубиятга учрагандан сўнг у Совет Иттифоқига келди. Улуғ Ватан уруши даврида партизан отрядларимиздан бирида гитлерчилар ортида курашди. Урушдан сўнг эса Испанияга яширин партия ишига қайтиб, уерда фашистлар зиндонида ҳалок бўлди.

Шундай қилиб, Перегрин анархистларнинг тўполон қилаётган тўдасига қараб жўнади. Аввало унинг секин овози эшитилди. Бироқ кўп ўтмай оломон тобора қаттиқроқ шовқин сола бошлади. У шошмасдан оломон ва бизнинг кишиларимиз орасидаги йнгирма метрча масофани босиб ўтди. Григорийга яқинлашгач, қўлини силтаб ҳамма ҳаракат бекорга кетганлигини тушунтирди. Энди анархистлар томонда қаттиқ, пўписали қичқириқлар эшитилар, уларнинг милтиқлари ва тўппончалари бизга қаратилганди.

Бундай вазиятда бизнинг аҳволимиз ниҳоятда мураккаб эди. Ҳал қилувчи ҳаракатларга журъат қилиш унчалик осон эмасди. Қон тўкилиши муқаррар эди... Бироқ бизнинг олдимизда ҳарбий бурчга хилоф иш қилганлар туришарди! Агар биз ҳам Франконинг босқинчилар ва исёнчилар томонида жанг қилишаётган чет эл легионидаги ёки рус оқ гвардиячилари отрядидаги каллаке-сарлар каби ёлланган бўлганимизда бошқалар қандай ҳаракат қилаётгани билан ишимиз бўлмасди. Биз республикачилар илтимосига биноан келгандик ва ўзимизни Испан республика армиясининг бир қисми деб ҳи-

собларлик! Тақдир тақозоси билан бизнинг кўпчилиги испанлардан иборат бўлган кичкинагина отрядимиз ҳонона алданган ва фронтдан қочаётган кишиларнинг йўлидан чиқиб қолди. Анархистлар сиёсий фитналари туфайли содир бўлган қочоқлик охири фожияли бўлиши мумкин эди. Биз нима қилишимиз керак, ахир? Сироевнинг бир қарорга келди. Шўниси қизиқки, у ўз қарорини зудлик билан амалга оширди. Анархистлар сон жиҳатидан анча кўп ва бизда броневиклар, танкеткалар бўлишига қарамай, бизга ташланишга очиқ гайергарлик кўришарди. Бундан ташқари, франкчилар ҳар бир дақиқада танклар ва авиация ишлатиб анархистлар қочиши натижасида юзага келган бўшлиққа йўналиши мумкин эди. Бу районда ҳеч қанақа резерв қисмлар йўқ бўлиб бори ҳам жангга солинганди. Мен Григорийга савол назари билан қарадим. У тўппончасининг ўқлар солинадиган қисқа қутчасини узунига, йигирма беш ўқлигига алмаштириб, иккита лимонка деб аталувчи гранатага портлатгич моддаси солинган қалпоқча қўйди ва отряд жангчиларини анархистлар тўдасидан четлаб ўтиши ҳақида охири фармонини берди.

Бизнинг ҳаракатларимизни кўришган анархистлар биринчи бўлиб ўт очишди. Бир лаҳзада ҳамма нарсаяралаш-қуралаш бўлиб кетди. Отрядимизнинг 150 жангчиси қуролланган оломоннинг тартибсиз, қаттиқ ҳужумини ўзига қабул қилди. Отишлар, гранаталар портлаши, бақириниш ва дод-войлар эшитилди. Асфальтдан қон оқиб бошлади. Қўлида граната ва тўппонча ушлаб Григорий ўзининг баҳодирона қомати билан оломон устида кўтарилиб турарди.

Олишув қисқа бўлди. Броневик ва танкеткалар бизга устунлик қилиш имконини берди.

Испанияда бўлган урушда — Гвадалахара, Теруэл ва Эбродаги жангларда мен ҳар хил вазиятларни кўришга дуч келдим. Бироқ бу қисқа олишув энг таассуротлиси бўлди.

Анархистлар таслим бўлишди. Уларнинг бошлиқлари ва фитначилар қочиб қолишди. Бизнинг кишилари-миз анархистлар дивизиясининг аскарларини қатор қилиб тузиб тезликда улар ташлаб келган позицияларга жўнатишмоқчи бўлишди. Айни пайтда отряд жангчилари ҳалок бўлган кишиларимизни дафн қилиб, ярадорларни Мадрид госпиталига жўнатишга тайёрлашарди.

Гриша йўлларда ва сўқмоқларда броневиклар, танкеткалардан иборат тўсиқлар қолдириб, қолганларга Тореладонес томонга сурилишга, агар анархистлар яна қочишни ўйлайдиган бўлишса, у ерда керакли кўрсатмаларни кутиш ҳақида буйруқ берди. Тореладонесга кетишда биз бир неча машиналарни учратдик. Мера ўз штаби билан фронтга қайтарди. Нима бўлганини: уни тутиб олишганини ёки у йўлда бўлаётган воқеани қаердандир билдирмай кузатиб турганини, балки ФАИ¹ бошлиқларидан кўрсатма олганлигини билолмадим. Лекин у дивизияга қайтди ва қўмондонлигини ўз қўлига олди. Шунга қарамай, унинг дивизияси ҳужумни бошламади. Бошқа пайтда бунақа комдивни шубҳасиз алмаштирган ва судга берган бўлишарди. Уша пайтда республика территориясида ҳукм сурган мураккаб ва чигал муҳитда анархистлар ҳамон маълум бир кучни акс эттиришарди. Ишчи ва деҳқонларнинг бир қисми улар таъсирида қолган, уларнинг бошлиқлари қўли остида эса бир неча қуrollанган дивизия бор эди.

* * *

Анархистлар яна қандайдир бирон фитна уюштиришдан хавфсираб, биз кун бўйи ўша районда бўлдик. Кечаси Мадридга кетишда уйларга тиқилиб турган машиналар қатори ва кўчаларида ёлғиз қоровуллар санқиб юрган уйқудаги Тореладонес шахридан ўтиб кетдик

¹ ФАИ — Иберия анархистлари федерацияси.

Чеккада, ягона зайтунзорда ўзининг ўйноқи алангаси билан кекса зайтун дарахтларининг хунук таналари, олов атрофида ўтирган кишиларни ва нарироқда турган машинани ёритиб гулхан ёнади. Қозонларда гуруч ва кофе қайнади. Таба оёғини қисиб асирлар орасида ўтиради. Ҳамма чекар ва марокашлик Ҳофиднинг ўзи ҳақидаги ҳикоясини тинглашарди.

— Улар билан бирга кофе ичайлик, — деди Гриша ва гулханга яқинлашиб ўтирди. Бир кружкадан ичиб, ўзимиз билан Табани ҳам олиб йўлимизда давом этдик. Йўлда у ўзига хос қизиқчилик билан Ҳофиддан эшитганларини айтиб берди.

Биз тобора пастга тушиб, Мадридга кетишда давом этардик. Пойтахтнинг шимолий чеккасига ёндош Баррио де Тетуаннинг ярми вайрон қилинган кўчалари кўзга чалинди. Бу ерда ҳар қадамда бомба тушиш натижасида хароба бўлган уйларнинг куйган ускуналарига дуч келардик. Ҳўмрайган Мадрид ҳам бошланди. Бўм-бўш кўчалардан ўтаётимиз биз гоҳо қуюқ сояга шўнғир, гоҳо қуёш ёритиб турган участкаларга дуч келардик. Уйларнинг кирадиган жойидан тахир асейта¹нинг ўрнашиб қолган ҳиди келиб турарди. Бу ҳид ҳатто одамлар уйларини ташлаб кетишганда ҳам қолганди.

Яна бир неча минутдан сўнг — «Гейлорд» меҳмонхонасида бўламиз.

Уйга кираверишда билган дастлабки нарсамиз шу бўлдики, бизни Испанияда Григорович деб номланган бош ҳарбий маслаҳатчи, 2-ранг армия қўмондони Г. М. Штерн дарҳол кўрмоқчи экан. Бизни тинглаб бўлгач, Григорий Михайлович ФАИ раҳбарлари гўёки бизнинг отрядимиз анархистлар 14-дивизиясининг батальонларидан бирига сабабсиз ҳужум қилганлиги учун «қатъий норозилик» билдиришганлигини хабар қилди. Бу ишнинг ҳақиқий сабабларини ҳали ҳеч ким тушуниб

¹ Асейта — зайтун ёғи. (испанча).

улгурмаган бир пайтда анархистлар ана шундай йўл билан ўз кишиларининг фронтдан разилона қочишларини бекитмоқчи эканлар. Улар қаттиқ жазолаш учун «айбдорларни» беришни талаб қилишар, агар талабимиз қондирилмаса ўзимиз ҳал қиламиз, деган очикдан-очик пўписадан ҳам қайтишмасди.

— Менинг ўйлашимча, — деди Штерн, — агар сиз иккалангиз маълум бир вақтгача Мадриддан ёки, яхшироғи, Испаниядан кетсангиз мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳозирча эса марказий фронт штаби бу ишни ўрганиб кўради ва анархистларнинг айбини тўлиқ исботлайди. Ўзларининг ҳаётларини сақлаб қолиш учун кетишларинг керак.

Анархистлар сафида жиноятчилар, талончилар, босқинчилар, касби қотилликдан иборат бўлган кимсалар кўп эди. Уларнинг тўдалари очиқликка чиққач, қўлига қурол олиш учун революциядан фойдаланиб анархистлар партиясига қўшиларди. Улар бир неча бор коммунист-командирларга, республика армиясининг энг кўзга кўринган қўмондонларига суиқасд қилишганди.

Испанияда 1936—1939 йилларда юз берган воқеалар тарихи анархистлар томонидан уюштирилган жуда кўп сотқинлик мисолларига гувоҳлик беради. Биз Брунете ёнидан Мадридга қайтиб келган кечаси, 1936 йилнинг октябрида анархистларнинг Буэнавентура Дурутти бошлиқ уч минг кишилик колоннаси «Мадридни қутқариш учун» Каталониядан қандай қилиб келганини эсладик.

У Мадрид кўчаларидан оркестр овози остида бақириб ва тарақ-туруқ қилиб ўтганди. Анархистлар гўёки франкочиларни енгиб ва қочишга мажбур қилиб Мадридни қутқаришгандек дабдаба билан юришарди. Улар пойтахтни мудофаа қилишда энг жавобгарлик участкага қўйишларини талаб қилишди. Яхшиямки, қўмондонлик ундай қилмади. Уч кундан сўнг анархистлар колоннаси марокашликлар сиқиги остида фронтдан шармандаларча қочибди, уларни тўхтатмоқчи бўлган Дурутти эса

улар томонидан ўлдирилди. Дурутти коммунистлар билан бирлик тарафдори, виждонли, лекин адашган революционер эди. Испан революциясининг ўзига хос хусусиятларига кўра кўп кишиларнинг революцион йўли анархизм орқали ўтгани каби у ҳам коммунистлар сафига келиб қўшилиши мумкин эди.

Сотқинлик фақат бугина эмасди. Икки ой бурун, 1937 йилнинг майида ПОУМ¹нинг 29-дивизиясидан 1500 та анархист, 1000 та троцкист фронтдан чиқиб Барселонага келишган ва республика ҳукумати ҳамда коммунистларга қарши қуролли қўзғолон кўтаришганди. Икки кечакундуз шаҳарда фитначилар ва ҳукумат қўшинлари ўртасида шиддатли жанглар бўлганди. Ана шу қисқа муддат ичида шаҳар кўчаларида 950 киши ўлдирилган ва 2600 киши ярадор қилинганди.

Анархистлар 14- дивизиясининг Брунете ёнида фронтдан қочиши анархистларнинг яна битта йирик хоинлиги эди.

Хулласи калом бизга Испаниядан кетиш ҳақидаги буйруқни бажаришдан бошқа нарсa қолмаганди.

Биз эрта тонгда «супер — драгон» номли икки моторли кичкина инглиз самолётида Алькала де Энарес аэродромидан ҳавога кўтарилдик. Думалоқ юзли ажойиб учувчи Верево эпчиллик билан учиб самолётни қирғоқ бўйига олиб чиқди ва Валенсияни ортда қолдириб, шимол томон ҳайдади.

Икки соатдан сўнг биз учувчиларимизнинг Барселона ёнидаги каталония базаси Сабадель аэродромига келиб қўндик ва у ердан автомобилда француз чегарасига қараб йўл олдик.

Биз аввал таниш бўлган чегара туннелидан кейинги, Сербер деб аталувчи биринчи француз станциясида Парижга борадиган кечки поездни кутардик. Қуёшли кун ҳам, тинч француз шаҳарчасининг гўзаллиги ҳам бизни

¹ ПОУМ — троцкийчиларнинг каталония ташкилоти.

бузуқ кайфиятимизни ёзолмасди. Биз, балким Парижда бизни Москвага қайтиш ҳақидаги буйруқ кутаётган бўлса керак деб ўйлардик. Марказда анархистларнинг 14-дивизияси билан бўлган ҳодисага қандай қарашаркин? Испаниядаги вазият мураккаб ва ноаниқ бўлиб ётарди.

Ана шундай ҳаёллар билан эртаси куни эрталаб биз Парижга келдик. Совет элчихонасидан унча узоқ бўлмаган кичкина «Монталюмбер» меҳмонхонаси бизни камтарона вазиятда кутиб олди. Биз бирданига элчихонага жўнадик. Ҳозирча у ерда ҳеч қанақа кўрсатма бўлмаган экан. Шунга қарамай биз барибир безовталанардик. Эр-тага нима бўларкин?

* * *

Францияда, Париждаги ҳаёт Испанияда, айниқса, қамал қилинган Мадриддаги оғир вазиятнинг тамомила тескариси эди. Бизга ҳамма французлар хушчақчақ ва хотиржамдек туюларди. Озиқ-овқатлар мўл-кўллиги, магазин витриналари хилма-хил моллар билан тўлиб-тошганлиги ўзининг осойишталиги ва порлоқ келажагига ишонган бу мамлакат бойлигидан дарак берарди. Бироқ, бу юзаки таассурот эди. Франциянинг илғор кишилари, аввало коммунистлар Испанияда фашизм ғалабаси Франция учун катта хавф туғдиришини қатъий огоҳ-лантирган эдилар. Социалист Леон Блюм ҳукумати бунни тушунишни истамасди. У Испанияга Совет Иттифоқидан келаётган қурол-яроғни ўтказмас ва бу билан Франко ҳамда герман-итальян босқинчиларининг ғалабасига ҳисса қўшарди. Орадан атиги уч йил ўтгач, 1940 йилнинг июнида Франция Гитлер Германиясидан енгилган, Париж босиб олинганди. Бироқ 1937 йилнинг августида, биз Григорий билан шу шовқин-суронли шаҳарда бўлганимизда, бундай бўлишни камдан-кам киши тахмин қилганди.

Франциянинг фаровонлиги, тўқлиги ва беғамлиги ўшанда бизда руҳни туширадиган таассурот қолдирди.

Биз, шиддатли жанг ўти билан қопланган, оч, азоб чекаётган, қон тўкаётган Испания бундан унча узоқда эмаслиги туйғусидан қутулолмасдик.

Биз деярли ҳамма кунларимизни меҳмонхонада тўшакда ётиб ўтказардик ва қийналиб яна Испанияга қайтиш-қайтмаслигимиз ёки уйга жўнашга буйруқ бериш-бермасликларини олдиндан пайқашга интилардик. Биз ҳар куни эрталаб ичимиздан зил кетиб янгиликларни билиш учун элчихонага жўнардик. Лекин бирон-бир хабар йўқ эди. Кунлар кетидан кунлар шундай ўта бошлади. Бизларни унутиб қўйишмадимикин, деган хаёлга ҳам борардик.

Ниҳоят Парижга келганимизнинг еттинчи кунинда элчихонада бизга Испанияга қайтишимиз мумкинлигини айтишди. Бир лаҳзада ғамгин кайфиятдан асар ҳам қолмади. Биз энг яқиндаги транспорт бюросига қараб югурдик ва Серберга кетадиган кечки поездга билет сотиб олдик. Сўнгра озиқ-овқат магазинида Мадридда ҳечам топилмайдиган нарсалар — консерва, қоқ колбаса, қанд ва конфетлардан анчагина харид қилдик. Чунки совғасалом билан қайтиш керак эди.

Поезд Ке д'Орсэ вокзалидан кеч соат 11 да жўнади. Биз дарҳол вокзалга келдик ва олдиндан юкларимизни купега жойлаб ухлашга ётдик. Ярим тунда уйғониб Грнша ухламаётганлигини ва чекаётганлигини кўрдим. Менинг ҳам уйқум келмасди Чунки Испанияга қайтиш бизни ҳаяжонлантирар. биз тоқатсизлик билан чегарани кутардик. Мана кўзни қамаштирадиган қуёш нурларига чўмган Сербер. Туннелдан кейин, дастлабки Испан шаҳарчаси Портбу. У ерда, перронда бизни ўзининг «паккарди» билан Пако кутарди. Биз яна Испания йўлларинда ела бошладик.

Яна бир кундан сўнг мен Мадридда, отряд жангчилари орасида бўлдим ва уларнинг биз йўқ пайтда содир бўлган воқеалар ҳақидаги ҳикояларини тингладим.

Шундай бўлдики, Испанияда Григорий Сироежкин Борис Савинковнинг ўғли Лев Савинков билан учрашиб қолди. Борис Савинков билан кураш ёш Григорийнинг ҳаётида энг ёрқин саҳифаларидан бири бўлган эди.

Ўрта бўйли, пухта бичим, қад-қоматли, келишган юзига мазмундор, лекин бир оз ғамгин кўзлар ярашиб тушган, мўйлови испанча услубда юпқа чилпинган Лев Савинков ишда мардлик ва ақл-идрок кўрсатарди. Григорий ёрдами билан у офицерлик лавозимини эгаллаган ва ўз қадрини билган ҳолда испан республика армияси капитани формасини кийиб юрарди.

Баъзида биз учаламиз овқатдан сўнг ўтириб қолардик. Мен бу икки кишини нима боғлаб туришини биладиган ягона шахс эдим.

Кунлардан бирида ёш Савинков хаёлчан тарзда шундай деди:

— Менинг отам ҳақида ҳар хил нарсa дейишади. Ва ҳоланки у қўрқоқлардан эмасди.

— Ҳа, дарҳақиқат ботир эди, — деди Григорий ўзича нималар ҳақидадир хаёл суриб. Эҳтимол, ўша олис ва огир 20-йиллар тўғрисидадир. Афтидан, Сироежкиннинг кўзларида нимадир ялт этган бўлса керак, чунки Лев сўраб қолди:

— Тасодифан, сизга у билан учрашиш тўғри келмаганми?

— Йўқ, тўғри келмаган, — деб жавоб берди Сироежкин. — Бироқ у ҳақда кўп эшитганман, — у гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди: — Энди бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ!.. Ўтган гапни қўзғашнинг нима кераги бор? Биз — Испаниядамыз ва нега бу ерда эканлигимизни тушунамыз... Энг асосий нарсa шу.

Бундан огирроқ ғайри-табиий нарсани ўйлаб ҳам топиб бўлмасди: ўғил Испанияда ўз отаси бутун умрини бахш этган курашга қарши жанг қиларди. Негаки Борис Савинков оқ муҳожир ёзувчи М. А. Арцибашевга

ёзган хатларидан бирида шундай деганди: «Билмадим сизга қандай, лекин менга фашизм психологик ҳамда ғоявий жиҳатдан яқин...»

Бу ҳақда ўғли билган-билмаганлиги гумон эди.

1937 йилда Лев Савинков, чамаси, йигирмадан ошган эди. Бу қобилиятли ёш йигит мустақил ўқиш натижасида кўп нарсга эришган, билимдон ва анчагина етук эди. Бундан ташқари ўзининг ёшлигига қарамасдан, ибратли ҳаёт тажрибасига ҳам эга эди.

Ун тўртинчи — партизан корпусининг отрядларида бундай кишилар кўп тилларни билганликлари учун ҳам қадрланарди: Лев Савинков фақатгина француз тили эмас, балки инглиз, немис, поляк ва испан тилларини ҳам бемалол биларди.

Герильерос отрядининг франкочилар ортидаги ҳаракатлари, бу билан боғлиқ бўлган хавф-хатар, ҳис-туйғуларнинг кескинлиги, афтидан, Лев характеридаги наслий хислатларга мос келарди, шекилли.

У тезгина командирлик маҳоратини эгаллади, партизан тактикасини ўзлаштирди, қўпурувчилик ишини яхши ўрганди ва уни доимо аниқлик, пухталиқ билан топшириқларни бажаришда қўлларди. Айни бир маҳалда у бир оз писмиқ, унчалик дилкаш эмас, ўзини қандайдир алоҳида тутиб, отряддаги ўртоқлари билан ҳам яқин бўлолмаганди.

Биз тез-тез кўришиб турсак-да, — у ўзини боадаб тугатар, дўстлик ёки алоҳида яқинликка интилмасди — у билан «сиз» лашиб гаплашардик.

Кунлардан бирида Лев отаси ҳақида гап очди. У биздан Борис Савинков ёзган «Бўлмаган воқеа», «Рангпар от», «Қора от» китобларини ўқиган-ўқимаганлигимизни сўради. У отаси ўз-ўзини ўлдирганидан афсусланиб, отам «озод қуш» бўлган, у бекиниб яшай олмасди, дерди. Шунинг учун гўёки уни ўша пайтда қўйиб юбориш керак эмиш.

Григорийнинг юзи бирданига жиддийлашди: у душ-

манларига нисбатан мурасиш бўлар, контрреволюция, оқ гвардиячиликнинг ҳақиқий баҳосини билар ва уни улар билан бирон-бир нарса яраштира олмасди. Чунки у савинковчи махфий контрреволюционерларнинг ваҳшийлигини, улар билан бўлган олишувларда қурбон бўлган дўстларини унутиши мумкинмиди?!

Бироқ Сироежкин Испанияда интербригадалар ва 14-партизан корпуси отрядларида республика томонида курашаётган оқ муҳожирларга нисбатан беғараз муносабатда бўларди. Фақат беғараз, холос.

У бу кишилар Испан республикаси учун курашиб ўзларининг ёки оталарининг гуноҳларини ювиш ва бу билан ватанга қайтиш ҳуқуқига эга бўлишмоқчи эканликларини тушунарди. Сироежкин улардан жасорат кўрсатганларни қадрларди. У уларни баҳолар, офицерлик унвонлари тақдим қилишга тавсия қилар, группа командирлари қилиб тайинларди. Лекин у бу нарсаларни улар ташаббус бундан чиқаётганлигини англаб қолмаслиги учун сездирмай қиларди.

Францияда муҳожирлар доирасида Лев Савинковни талантили шоир ва қобилиятли прозаик деб ҳисоблашарди. У русчада шеърлар, французчада проза ёзарди.

Кунларнинг бирида биз Сьерра-де-Гвадаррама тоғларидаги лашкаргоҳда баланд қарағайлар остида ўтирдик. Лева ўзининг шеърларини ўқий бошлади. Улар мардлик ва романтика руҳи билан суғорилганди.

— Яхши шеърлар, — дедим мен самимий.

Ёш Савинков ўрнидан туриб, бир неча қадам ташлади, сўнгра яна ўтириб тиззасини қўллари билан қучди.

— Мен сизларга ўзимнинг ҳаётимдан баъзи бир нарсаларни... гапириб бераман, — деб бошлади у. — 1933 йилда мен бензин ташийдиган юк машинасида шофёрлик жойини олишга эришдим. Кечаю кундуз ёнилғи билан таъминлайдиган станцияларга бензин таширдим. Биз ҳар биримиз қатъий жадвалга амал қилардик. Бензинни ўз вақтида етказа олмасак жарима солишар, меъ-

ёрдан ошнқроқ иш қилсак, озгина мукофот беришарди. Ортиқча франк олиш учун биз ҳолдан тойгунча телбалардек ишлардик.

Ким ўз вақтида тўхтай олмаса, рулда уйқуга кетса қаршидаги машина билан тўқнашишга дуч келар ёки пастга қулаб тушиш ва цистерна билан биргаликда ёниб кетиш хавфи туғиларди. Кунлар кетидан кунларни қувлайдиган, даҳшатли, мадорни қуритадиган ҳаёт...

— Бизнинг ёнимиздан Мовий қирғоққа ўтиб кетаётган ажойиб автомобилларнинг пассажирлари, афтидан, бизнинг азоб-уқубатларимиз ҳақида гумон ҳам қилмаган бўлсалар керак, — деб давом эттирди у. — Кўзларим юмила бошлаб, кучли ухлаш истагига қарши курашиш қийинлашганда, цистерна соатига 80 километр тезликда елишига қарамасдан, мен машинани четга чиқариб тўхтатардим ва шу заҳотиёқ ҳеч бўлмаганда ярим соатча мизғиб яна равшан кўриш қобилиятига эга бўлиш учун унинг остига ташланардим.

Бу аҳвол кунма-кун ва ойма-ой давом этарди. Мотор ғувиллашини мен ҳатто уйга келиб тўшакда ухлаётганимда ҳам эшитиб турардим. Бу ғувиллаш худди менинг миямга ўрнашиб қолгандек туюларди... Ўша йиллари Францияда ишсизлар кўп эди. Айниқса муҳожирлар ва чет элликлар орасида. Лекин бу машаққатли ишни ортиқча бажара олмасдим. Мен янги иш топдим. Колонияларда йирик корхона ва плантациялари бўлган бой французнинг шофёри бўлиб олдим. Энди мен ранги ярақлаган енгил машина рулини бошқарардим. Менинг иш куним кеч, хўжайин уйқудан тургандан сўнг бошланарди. Мен уни подъездларда соатлаб кутганим учун ўқишга ва ҳатто ёзишга имконим бўларди. Кечқурунлари мен хўжайинни клубга ёки яна қайси бир жойларга олиб борардим ва яна алламаҳалгача кутардим.

Меҳнат фаолиятимнинг биринчи ойда менга бирон-та ҳам танбеҳ беришмади-ю, лекин бурунги шофёрганисбатан кам ҳақ тўлашди. Иззат-нафсимга тегишлари-

га қарамай уй хизматчиларига маош берувчи бошқарувчи билан торттишиб ўтирмадим. Мен пайтни пойлаб хўжайин мулойим кайфиятда бўлгандек туйилганда ундан ишимдан розимисиз деб сўрадим. «Мутлақо. Сиз машинани ҳатто олдинги шофёрдан ҳам яхши бошқарасиз», — деди у менга. «Афв этинг, месье¹, нега у ҳолда менга оз ҳақ тўлашди?» — «Шунинг учунки сиз унга қараганда ҳеч бўлмаганда 25 ёш кичиксиз. Қатта маош сизни фақат бузиши мумкин... Агар мабодо ойлик сизга маъқул тушмаётган бўлса, истаган кунингиз ҳисоб-китоб қилишингиз мумкин!..»

Мен ундан кетиб анчагача ишсиз юрдим.

Лев Савинков жимиди. Бу жимиш нимадан дарак беришини фақат ҳис этиш мумкин эди.

...Испанияда уруш тугашидан бир неча ой бурун, 1938 йилнинг кузида биз унга Францияга қайтишда ёрдам бердик. Бу ишда ҳам бош ролни Григорий Сироежкин ўйнади. Лекин Лев бундан беҳабар ва билишининг кераги йўқ эди. Олдимизда яна бир учрашув турарди.

Испаниядан уйга қайтаётганимизда, Парижда бўлган охириги кунларимизнинг бирида, 1939 йилнинг мартада мен Вандам майдонини ўраб турган қадимий бинолар пештоқлари остидан келардим. Олисдан, дабдабали «Риц» меҳмонхонасидан унча узоқ бўлмаган жойда газета дўкончасини кўриб қолдим ва унинг олдига келиб пештахта устига ёйиб қўйилган журналларни қарай бошладим. Улардан бир нечасини олиб, мен сотувчига қарамасдан пул узатдим. У қайтимини бераётганда мен нигоҳимни кўтардим. Олдимда мен билан бундан бир неча ой бурун Испанияда ажрашган Лев Савинков турарди. Испан республика армияси 14-партизан корпусининг жасур жангчиси эндиликда ўз нонини топиб ейиш учун кўчада газета сотарди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Испанияда интернацио-

¹ Месье — жаноб (французча).

нал бригадалардан бирида жанг қилган, сўнгра Францияда «рус ватанпарварлари иттифоқи» деб аталувчи қаршилиқ кўрсатиш жанговар ташкилотини бошқарган бурунги муҳожир Григорий Шибанов менга йўллаган хатларининг бирида Лев Сазинков унинг отрядида бўлганлигини ёзганди. 1944 йилнинг августидёғи машҳур Париж қўзғолони пайтида Лев Парижнинг Гренель кўчасида жойлашган Совет элчихонаси биноси устига қизил байроқ қадаган группа сафида бўлган. Демак, у Испанияда бошланган йўлдан кетишни давом эттирарди.

«КОНДОР» ЛЕГИОНИ БИЛАН ЯНГИ ЙИЛ УЧРАШУВИ

Григорийнинг галдаги пайдо бўлиши 1937 йилнинг декабрида Мадридда юз берди. Левантеда, Теруэль ёнида, шиддатли жанглар кетарди.

Ҳар доимгидек, Сироежкин кетидан унинг камгап шофёри Пако келарди. У озиқ-овқатлар солинган халтани эшик олдидаги стулга қўйиб, Гриша билан худди пантомимадагидек¹ фикр алмашди. Биз халтадан француз консервалари, виноси ва қотирилган нонларни олдик.

— Тушлик овқатларингизга яна артиллерия хачири гўштини беришса керак? — деб сўради Гриша киноя билан.

Бу ҳақиқатдан унча узоқ эмасди. Чунки Мадрид оч қолганди. «Гэйлорд» ошхонасига тез-тез тўп тортишга ярамай қолган хачирларнинг нимталанган гўшти келтирилиб турарди. Бу ҳайвонларнинг гўшtidан тайёрланган бифштекс эски этикнинг таг чармига ўхшарди. Аммо биз уларни тотли деб ҳисоблардик. Баъзида қишлоқларда қўй топиш имкони бўларди. Ундай пайтларда биз ҳақиқий базм уюштирдик.

Овқатдан сўнг Гриша харита келтиришни сўради ва

¹ Пантомима — имо-ишора билан томоша кўрсатиш.

уни столга ёзиб қўйиб Мадрид шарқидаги территорияни ўргана бошлади.

— Бриуэгигача бўлган масофа қанча келади? — деб сўради у.

— Тахминан 90 километр...

У соатига қаради.

— Кетдик, Сенинг машинангни оламиз.

— Неча киши керак?

— Иккита автоматчи — Таба ва Чикони. Уч кунлик озиқ-овқат...

Ярим соатдан сўнг биз йўлга чиқиб Лас-Вегас ёнидаги отряд жойлашган ерга кириб ўтдик, менинг иккала доимий ҳамроҳимни олиб Гвадалахарага кетадиган йўлдан ела бошладик.

Алькала-де-Энаресдан ўтгач, шофёрим матрос Пинент глушительни очганда кучли лимузин худди самолётдек чинқирди. Италиян корпусининг мартдаги мағлубиятидан сўнг тинчиб қолган фронтга олиб борадиган йўл бўм-бўш ётарди. Биз деярли тезликни камайтирмасдан аҳоли яшайдиган пунктлар ёнида кетиб борардик. Гвадалахарадан ўтгач, Ториho орқасида ўнгга бурилдик. Кундузи соат тўртларда Бриуэгига етиб келдик ва унинг ярим доира бўлиб пастга, воҳа тагигача кетадиган асосий кўчасидан секин кета бошладик. Шаҳарча ундан италянлар суриб чиқарилаётганда роса вайронага айланган экан. Лекин аҳолининг бир қисми ўзининг жонажон ерига қайтган, фронтнинг олддаги постларидан фақат бир неча километр масофада ажралиб турган бу шаҳарда ҳаёт нафаси сезилиб турарди.

Гвадалахара фронтида анархистларнинг икки дивизияси — ФАИ раҳбарларидан бири, бизга таниш Мера қўмондонлик қилаётган 14- (Брунета ёнидаги сотқинларча қочишдан сўнг бу ерга, фронтнинг тинч участкасига ташланганди) ва Морена деган кимса қўмондонлик қилаётган 33- дивизияси турарди. Маълумки, биз яна Мера билан учрашишни истамасдик. Иккала дивизия ҳам бу-

сиз фронт участкасининг ҳар хил қанотларида турганлиги учун биз ўнг қанотга, Морено дивизиясига томон жўнадик.

Анархистларга ишониш учун бизда ҳеч қандай асос йўқ эди.

Биз айтишса анархиячи қисмларнинг командирлари ФАИдан фронтларда жангларга қўшилмаслик, ўз қисмларининг кишилари ва қурол-яроғларини сақлаш ҳақида кўрсатма олганликларини билгач, эҳтиёт бўла бошладик. ФАИ арбобларининг планларига кўра Франко исёнчилари енгилгач ва бу курашда коммунистлар ҳолсизлангач, анархистлар қисмлари мамлакатда ҳокимиятнинг қўлга олиш, ўз тартибларини ўрнатиш учун ҳужумга ташланишлари керак эди.

Шунга ҳам қарамай, Григорий 33-дивизия штабига бериш тўғрисида буйруқ берди. Бу сафар у нимани ўйладийкин?

Мен Григорийга Морено ҳақида билганларимни айтиб бердим. У кишида ярим зиёли одам таассуротини қолдирарди. Урушгача унинг ким бўлганлигини аниқлаш қийин эса-да, ҳарбий бўлмаганлиги аниқ эди. У ўз ҳаёти ҳақида гапирмасликни афзал кўрарди. Менга таниш командирлар ҳам унинг ўтмиши ҳақида маълум бир нарсани айтиб бериша олмадилар. Дивизияга командирлик қилган бир йил ичида, у ҳар ҳолда «ҳарбий руҳга» эга бўлганди. Ўзига тобе кишиларни қўлда тутар, гарчи анархистлар орасида ҳатто нисбатан ҳарбий тартиб ўрнатиш ҳам оғир иш бўлса-да, унинг бўлинмаларида интизомсизлик сезилмасди. Афтидан Морено иродали, етарли даражада моҳир ва муғамбир одам бўлган бўлса керак. Ташқи кўринишдан у хафақон кишига ўхшарди.

Биринчи марта унинг олдида дивизияси жойлашган участкадан группа ўтиш имкони бор-йўқлигини аниқлагани борганимда менда унинг рози бўлишига ишонч бўлмаганди. Ўз чегарасидан рус кўнгилчилари коман-

дирлик қилаётган разведкачи-қўпоровчи отряд кишиларини ўтказиб юбориш баъзи командирларнинг фикрига қараганда оқибати хавфли иш бўлиб душман томонидан жавоб чоралари кўришга сабаб бўлиши мумкин эди. Буни эса улар хоҳлашмасди. Морено рейдимизга қаршилиқ кўрсатмай, бизни ўзи батальонлардан бирининг участкасигача кузатиб қўйди ва бу билан қўл остидаги бошқа кишиларнинг ҳар хил савол-жавобларидан қутқарди. Бу сафар у бизни вазминлик ва табассум билан кутиб олди.

Гвадалахара фронтининг 33- дивизия эгаллаган ўнг қаноти Янги Кастилияни Арагондан ажратиб турган Альбаррасин деган кенг бўшлиққа бориб тақаларди. Дарё ва ўрмонлари бўлмаган бу тоғлик бўм-бўш ер Пиреней ярим оролининг марказида турарди. У шимол-ғарбдан жануби-шарққа қараб тахминан 150 километрча чўзилган. Кенглиги эса 60 километрча келадиган бўшлиқни эгаллаганди. Унинг кетида душманнинг Теруэль fronti ички томони чўзилиб ётарди. Якка-дуikka қишлоқларда, Альбаррасин ғарбий чегараси бўйлаб республикачиларнинг кичик қоровулгоҳлари, шарқ томонда эса душманнинг худди шундай қоровулгоҳлари туради.

Григорий Мадрид отряди группасини душман қўшинларининг Теруэль fronti ичкарасидаги ҳаракатини кузатиш, тунги йўлларда офицерлар тушган бирон автомашинани қўлга туширишга ҳаракат қилиб кўриш, агар имкони бўлса бизнинг қисмларимизга қарши актив курашаётган «Кондор» деб аталувчи герман легиони дала аэродромларидан бирида қўпоровчилик қилиш учун шу ерга ташлашга қарор қилди.

Анархистларга ишонмаганлиги учун Григорий бу оғир операциянинг мақсадини Моренодан яширишни истар, шунинг учун ҳам 12 кишидан иборат группани Бриуэгусиз Мадриддан тўғри Альбаррасин чегарасидаги ўзи мўлжаллаган пунктга етказишга қарор қилди.

Ҳозирча эса биз Морено меҳмони эдик. Биринчи оқшомда шаҳарга жўнадик. Қош қорая бошлаганди. Қор ёгарди. Биз кўча бўйлаб тушиб мудҳиш ва баҳайбат қадимий соборга¹ етиб келдик. Ибодатхона эшиклари очиқ бўлиб, ичкари кирилган сари майин қоронғилик қуюқлашар, органнинг босиқ овози келиб турарди. Биз эшикдан бир неча қадам нарида тўхтадик. Полнинг сийқаси чиқиб кетган тош тахталари остида буюк испан шоири Сервантес қабри турарди. Чанг ва моғор ҳиди анқирди. Ибодатхона деворларидан совуқ шамол эсарди. Устимизда, баландликда черков шамининг қуюқ қоронғиликни ҳайдай олмаган кучсиз шуъласи аранг милтиллаб кўринарди. Кўзга кўринмас органчи суст, тантанавор хорални² ижро этар ва унинг овозлари худди сузаётгандек черковнинг қоп-қора бўшлиғини гўё кўзга чалинадиган даражада тўлдириб турарди. Танаффусларда қадимий, хириллаган орган найларига ҳаво юбораётган худди устахонадагидек каттакон босқоннинг оғир хўрсиниши эшитиларди. Гриша бошини шамнинг милтиллаб турган шуъласи томон кўтариб жим музика тингларди.

Сўнгра биз қоронғи тушиб қолган кўчалардан штабга бордик. У ерда Морено бизни кечки овқат билан кутарди.

— Унинг Сервантес қабри устида куй чалиши яхши... — деб қўйди Григорий биз штабга яқинлашаётганимизда.

Орадан икки кун ўтди.

28 декабрь кечаси отрядга юборилган шофёр Пинент, группа Гриша мўлжаллаган жойда тўплангани ҳақида хабар олиб келди. Биз Морено билан хайрлашдик. Валенсияга кетаяпмиз деб Саседонга жўнадик. Саседонда Алькосерга бурилиб, у ердан эса шимолга томон юриб ва тср тоғ йўлидан оғир йўл босиб ўтиб кечқурунга яқин

¹ Собор — бош черков.

² Хорал — диний ашула.

охирги пункт — йўл, тўғрироғи сўқмоқ тугайдиган Заорехас қишлоғига етиб олдик. Ундан сўнг унчалик баланд бўлмаган бир-бирига мингашиб кетган яланғоч Альбаррасин тоғлари бошланарди.

Бизнинг кўпчилиги жанубликлардан иборат бўлган жангчиларимиз 20 градуслик қаттиқ қиш ва совуққа одатланишмаган эди. Лекин интернационалист жангчилар учун ҳам унчалик осон эмасди. Отрядимизда, бутун испан армиясида бўлгани каби керакли қишки кийим йўқ эди. Буни ҳаммасини Григорий кўриб турарди. Группа сафарга жўнайдиган кечаси у жангчиларга шундай деди:

— Бу чўлда совуққа қотмаслик учун 60 километрлик масофани, яхшиси, тўхтамасдан босиб ўтиш керак. Бунинг учун яхшилаб овқатланиш лозим. Россияда граждандлар уруши даврида биз шундай қилардик, бизда қиш қаттиқроқ бўлиб совуқ 40 даражагача етарди.

Деҳқон уйидаги катта ўчоқда биз вертелда¹ семиз қўй гўштини пишириб ярмини едик. Қолганини эса группа ўзи билан бирга олиб кетди. Сироежкин буйруғига биноан ҳамма юзига қалин қилиб қўй ёғи суртди, сувдонларга коньяк қуйиб олди. Хайриятки, Испанияда озиқ-овқат камчилигига қарамай ҳар хил винолар истаганча топиларди.

Кучли овқат, коньяк кишиларни иситди ва ҳормас-толмас Таба бошлаб бораётган группа дадил йўлга чиқди.

Чиқаверишдаги тўсиқдан кейин муздек шамол келиб урилди, ел бўрони ғувиллади ва олдинда эрта тонг гираширасида на тоғ, на осмон кўринмас — ҳамма нарса бир бутун оқиш ниқобга қўшилиб кетганди. Тезликда 12 кишилик группа қорли биёбонга сингиб кўздан ғойиб бўлди.

Григорий, бизнинг иккала шофёримиз, Чико лақабли

¹ Вертел — сик.

автоматчи Карлос Пинтадо ва мен аҳолиси ташлаб кетган қишлоқда деярли ёввойилашган бир неча қоровул аскарларининг бахтига Заорехасда қолдик.

Икки кун ва икки тун биз группанинг қайтишини кутдик. Вақт секин ўтарди. Тош кулбанинг хира ойначасидан Альбаррасиннинг қор босган чексиз тепаликлари кўриниб турар ва уларнинг мунгли қояларининг ҳеч бир жойида киши назарини тўхтатиб бўлмасди.

Биз эман тарашаси ёнаётган каттакон деҳқон ўчоғи атрофида чўккалаб, роҳатбахш хаёлларга чўмардик. Йироқдаги Ватан ҳақида гапиришда тушунтириб бўлмайдиган гўзаллик бўларди. Бундай дамларда Чико ҳар дамгидек гитара чаларди.

Григорийдан унинг «шимол қиссаси» ҳақида қачон эшитганлигимни энди ҳеч эслай олмайман. Лекин у ерда, Испанияда ўтган ҳаётимизда содир бўлган барча воқеаларни хотирамда титкилаб у бу қизиқарли тарихни, афтидан, ўшанда нимаси биландир бизнинг шимолни эслатадиган қор босган Испан қишлоғида ҳикоя қилиб берган бўлса керак, деб ўйлайман.

Албатта, унинг ҳикояси тўлиқ эмасди. Ундан ташқари 30 йилдан сўнг менинг хотирамда ҳамма нарсга қолмаган ҳам эди. Лекин 1966 йили «Комсомольская правда» газетасида Сироежкин ҳақидаги очерким босилгач, унинг Якутияга қилган икки йиллик экспедициясининг қатнашчиси редакцияга хат ёзди. У киши — Борис Александрович Леванов эди. Бундан салгина бурун ушбу китобни тугатаётганимда ва унинг қисқача икки боби «Молодой коммунист» журналида босилиб чиққанида урушдан кейинги йилларда Якутияда ишлаган иккита чекистдан ҳам хат олдим. Любомир Жжених ва Виктор Фролов — ёш авлод вакиллари. Улар Григорий Сироежкин сафдоши бўлишмаган, лекин унинг ишлари ҳақида Якутияда кўпдан бери яшовчи кишилар ҳикояларидан, архивларда сақланиб қолган унчалик бой бўлмаган материаллардан билишаркан.

Бу уч киши Григорий Сироежкиннинг Якутияда Совет ҳокимиятини ўрнатишдаги иштироки ҳақидаги тарихнинг унутилган саҳифаларини тўлароқ тиклаш имконини яратишди.

Лекин барибир унинг «шимол қиссасини» кўп томонлари номаълумлигича қолди ва архив ҳужжатларида ўз аксини топмади.

«ШИМОЛ ҚИССАСИ»

Григорий Сироежкин тақдирида ҳар хил нарсалар — бандитлар билан аёвсиз олишувлар, душман манзилида мураккаб вазиятлар, яқин дўстларни йўқотиш каби ҳоллар содир бўлган. У шу нарсаларда — ҳаёт тақозоси билан текширувчи-географ, иқтисодчи ва ҳатто кутбчи бўлишдан ташқари ҳамма нарсага тайёр эди. Якут экспедициясида унга бу соҳалар барчасини ўзлаштиришга тўғри келди. Бу икки йиллик давр Сироежкиннинг мураккаб ва кўп қиррали биографиясида алоҳида аҳамиятга эга.

1918-24 йилларда Якутия шимолида мамлакатнинг марказий районларида юз бераётган воқеаларидан ажралиб турадиган алоҳида муҳит ҳукм суларди.

У ердаги вазият Джек Лондон ўзининг Америка ҳақидаги ҳикояларида ифода этган шароитларни эслатарди. Маълумки, у ҳикояларнинг қаҳрамонлари ёхуд бурч ҳақида юксак тушунчага эга бўлган виждонли ва кучли, ёхуд табиатнинг даҳшатли кучларига қарши курашувчи, лекин танҳоликда ўз ҳаётини хавф-хатарга қўювчи ўтакетган қаллоб кишилар бўлган. Уларни бойлик ҳирси бошқарар, ўз ҳаётини гаровга қўйишга сабаб бўлган олтин жалб қиларди. «Тез учар омадни тутиш», бойиш, сўнгра муз дўзахидан фаровон, юмшоқ об-ҳаволи жанубий ўлкаларга қайтиш ва у ерда дурқунликда, фароғатда осойишта ҳаёт кечириш — улар орзусининг намуналари эди.

Ҳа, шимолий Якутиянинг аччиқ ва шафқатсиз табиа-
ти Аляскани эслатарди. Бироқ ҳақиқий одамлар бошқа-
ча эдилар.

Совет кишилари бу ерга улкан жисмоний ва руҳий
кескинликни енгиб юксак революцион ғоялар билан ҳаё-
тини ўлим хавфи остида қолдиришарди. Улардан ҳеч
қайсиси оёқлари остида ётган олтин ҳақида ўйлашмаган.
Улар революция яратган кишиларнинг алоҳида, янги
тури эди.

Григорий Сироежкинни у ерга ўчирилган ёнғиннинг
буруқсиётган кўмирига ўхшаб ҳозиргача ҳукм сураёт-
ган контрреволюцион қўзғолончилик ва босқинчиликка
қарши курашиш учун юборишган эди. Сироежкиндан
олдин келиб бу районларда ҳаракат қилган кишилар кўп
ҳолларда чекистлик ишининг нозик томонларини бил-
маганлигидан ошкора иш тутишганди. Лекин очиқчасига
ҳарбий ҳаракат қилиш методи бу шароитга унчалик тўғ-
ри келмасди.

Якут Совет Автоном республикасининг тоғлар, зи-
мистон тайга ва ботқоқлик тундра билан қопланган бе-
поён, ҳали кам ўрганилган, бориш машаққат бўлган
территориясида янги тартиб ўрнатиш катта қийинчилик-
лар, маҳаллий контрреволюцион унсурларнинг қаттиқ
қаршилигини енгиш билан боғланганди. Уша пайтда
Якутияда авжига чиқаётган кескин синфий курашни
Улуғ Октябрь революциясининг давоми деса бўларди.
Унда кўпгина қизиқарли, ибратли қиссаларга етадиган
қаҳрамонона саҳифалар революцион шавқ-завқ ва ро-
мантика бор эди.

Уша пайтдаги вазият маҳаллий контрреволюционер-
ларга қўл келарди. Саноат Якутияда жуда суст ри-
вожланган, ҳамма маҳсулот ва озиқ-овқат четдан олиб
келинарди. Пролетариат — кам сонли эди. Шунга қара-
масдан, у Қизил Армия отрядлари ва марказдан келган
чекистлар билан биргаликда Совет ҳокимиятини мус-
таҳкамлаш учун курашарди. Якутияда зиёлилар кам

эди. Бўлгани ҳам савдогарлар, дин пешволари ва қулоқлар, тойонлардан¹ келиб чиққанди.

Бу кишилар маҳаллий аҳолига, айниқса олисдаги районларга, Алдан ирмоқларидаги транспорт магистраларига сезиларли таъсир кўрсатиб турарди. У ерларда катта буғу подалари, йилқи уйирлари бўлган Аян ва Охотска етказилиб, Нелькан ва Оймакон орқали Якутск ва Индигиркага юборилувчи юкларни ташиш билан шуғулланувчи анчагина бойлар ўрнашиб олишганди. Совет ҳокимиятини ҳимоя қилувчиларга бундай шароитда, Якутиянинг бепоён ерларида у жойда ўрнашиб олган оқ гвардиячилар ва қуроолланган бандитларга қарши курашиш қийин эди.

Бу жойларда катта ёки кичик отрядлар маҳаллий аҳоли кўмагисиз у ердан-бу ерга қимирлай олмас, юриш маршрутларини ҳам сир тута олмасди.

Аҳоли савдогарлар, қулоқлар ва тойонларнинг қарз сиртмогида турарди. Софдил, гўл кўчманчи тунгуслар бу қарзлар ҳақида тушунчага ҳам эга бўлмаган бурунги савдогарлар болаларига боболарининг қарзидан қутулиш учун мўйна олиб келишарди. Айни бир маҳалда тунгуслар ҳамма вақт узоқларда кўчиб юрганлиги туфайли қарзларини ўз вақтида узмаганликлари учун кечирим ҳам сўрашарди. Қулоқ ва савдогарларга нисбатан бўлган бу психологик қарамлик туфайли Совет ҳокимиятига ҳамдамлик кўрсатувчи камбағаллар ҳам кўп ҳолларда уни ҳимоя қилиш имконидан маҳрум эдилар.

Бундан фойдаланган оқ гвардиячи босмачилар гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда қўзғолон кўтаришарди. Янигин, Юсуф Қамбаров, Филиппов, Борисов каби савдогарлар ва бошқалар ҳатто ўзларининг қуроолланган отрядларига ҳам эга эдилар. Миллионер савдогар Кушнарев, Никифоров ва бошқалар контрреволюцион ҳаракатни қўллаб-қувватлашар ва унга ёрдам кўрсатишарди.

¹ Тойон — қабила доҳийлари.

1923 йилда уюшган босмачилар асосан тугатилган, лекин баъзи бир офицерлар қочиб тайгада, Якутиянинг тобора шимолий кенгликларида, Индигирка ва Колима дарёларининг irmoқларида яширинишга муваффақ бўлдилар. Ҳар баҳорда лойгарчилик бошланиб, дарёлар тўлиб-тошганда улар аҳолининг бир қисмини қўзғолон кўтаришига эришардилар. Гарчи улар бутун Якутияда Совет ҳокимиятини қулатиш ва Иркутскни босиб олишга уринишмасалар-да, ҳукумат вакилларини ўлдириш, талончилик ва зўравонлик билан шуғулланишарди.

Қиш кириб дарёлар музлаши ва чана йўли очилиши билан ҳукумат бандитлар группаларини тугатиш учун қизил армиячи отрядларни юборарди. Қизил армиячи жангчилар бефойда қувлашдан сўнг Якутска қайтишаётганда, бандитлар уларга пистирмалардан ҳужум қилишарди.

* * *

1928 йилнинг 29 феврилида Шимолий оператив группа бошчилик қилаётган Григорий Сироежкин Верхоянскада пайдо бўлди. Унинг қарамоғидаги кишилар сон-саноқли эди. У диққат билан ўлка тарихини, граждандар урушининг Сибирь саҳифаларини ўрганарди.

...Колчак тор-мор бўлганидан сўнг кўп ўтмай 5-Қизил Армия Узоқ Шарқ ўлкасидан адмирал армиясининг қолдиқларини енгиб ҳайдаганида якут миллатчилари Япониядан нажот кутишарди. Улар у ерга моҳир дипломат деб овозаси кетган поп Сивцевни — япон императоридан гарчи унинг территориясига кирмаса-да, Охот денгизининг барча қирғоқларини инъом қилиб, Якутия устидан протекторат¹ ўрнатишни сўраб келишга юборишди. Охотскада Совет ҳокимияти ўрнатилганлиги сабабли

¹ Протекторат — империалистик давлатларнинг бошқа заифроқ мамлакатларга зўрма-зўраки қабул қилдирган қарамликнинг бир шакли.

дипломатик вакилни махфий равишда юбориш керак эди. Поп Сивцев пакана одам бўлганлиги учун уни кўмир қопига солишиб Охотскда турган япон пароходига юклашди. Лекин партизанлар билан бўлган муваффақиятсиз курашдан тўйган Япон ҳарбий доиралари Сивцев келганига қадар ўз қўшинларини Сибирдан олиб чиқиб кетишганди.

Поп Сивцевнинг сафари натижасиз тугади. Ўша пайтда Хабаровскда ўзининг бир группа содиқ офицерлари билан ўзини халқ тарафдорини деб кўрсатган, гўёки Колчакнинг деҳқонларга нисбатан ўтказган жоҳил сиёсатидан норози бўлган колчакчи генерал Пепеляев турарди. Эсер Куликовский бошчилигидаги Якут исёнчилари ҳарбий раҳбар сифатида Пепеляевни таклиф қилишга қарор қилишди.

Улар уни бутун Якутияни қўзғолон қоплаган ва у Совет ҳокимиятини тамомла улоқтириб ташлаш учун фақат ўз қўлига ҳаракатга раҳбарлик қилишни ола оладиган тажрибали офицерларни кутаяпти деб ишонтиришарди. Ана шундай қилиб, Пепеляев билан биргаликда Янигин, Коробейников, Артемьев, Галибаров ва шу кабиларнинг бандит тўдалари ҳаракат қилаётган Алданнынги ўнг ирмоқларида, Охотск қирғоқларида қўшин тушириш режаси ишлаб чиқилганди. Уларнинг мақсади — оқим бўйлаб тушиб Якутскни, сўнгра Ленадан кўтарилиб эсерлар исён тайёрлаётган Иркутскни босиб олишдан иборат эди.

Пепеляев бу таклифга ёпишиб олди. Владивосток ва Харбинда Сибирда тор-мор қилинган оқ бандитлар ҳамда ҳар хил қаланган-қасанган вакилларининг Владивостокда кенгашчини уюштирган Дидерикс армиясидаги қўпоровчилардан бир гуруҳни тўпланган эди. Бу йиғинда Россияда монархияни тиклашга қарор қилинганди.

Пепеляевчилар қирғоққа тушиб Якутияга юришни бошладилар. Пепеляевчилар ва улар қолдиқлари билан курашиш фожиали лавҳалар билан тўлиб-тошган. Пе-

пеляевга қарши қизил командир Строда бошчилигидаги қизил армиячилар отряди ташланганди. У босмачиларнинг асосий уяси Нильканга қараб жўнади. Лекин Строда душман ҳақида аниқ маълумот ололмагани учун оқ бандитларнинг Пепеляев ўзи, генераллар Вишневский, Ракитин ва бошқалар бошчилик қилган қўшинлари Строда отрядини ўраб олишди ва бир неча ҳафта қамал қилиб туришди. Қамал қилинганлар ва ҳужум қилувчилар орасидаги масофа 30 метргача етди. Строда отряди кўп талафот кўрар, лекин овқатсиз, сувсиз, дори-дармон ва алоқа воситаларисиз, ўтинсиз, нонсиз ва транспортсиз қолишига қарамай таслим бўлмасди. Қозонларда эритилган қон аралаш қор сувини ичишар, ўлган отлар гўштини ейишар, ўз жангчилари ва пепеляевчиларнинг музлаган мурдаларидан эса баррикадалар қуришарди. Строда отрядининг кўп қисми ҳалок бўлган, командирнинг ўзи яраланган эди. Аҳвол умид узса бўладигандек кўринарди. Пепеляевчиларнинг таслим бўлишни талаб қилган қайта-қайта таклифларига отряд гармошка жўрлигида «Интернационал» ашуласини айтиш билан жавоб берар, Ленин портрети бўлган Қизил байроқни осарди. Тирик қолган жангчилар агар душман бостириб кирса, ўзларини улар билан биргаликда портлатиб юборишга қарор қилишди. Шу мақсадда улар мудофаа қилинаётган охириги ёғоч уйнинг ертўласида бўлган патрон, граната, милтиқ, дори запасини тўплашди. Отряд жангчилари мадад келгунча ана шундай жанг қилишди... Бу ўша йиллари Якутиянинг шимолида бўлиб ўтган курашнинг кўп лавҳаларидан бири, холос.

Григорий унгача бўлган ҳамма нарсани синчиклаб ўрганиб, бандитлар билан қуrolли тўқнашув эҳтимолини инкор қилмади. Лекин шароитни бандитлар бошлиқлари маҳаллий аҳолини ҳокимиятга қарши кўтармайдиган даражада ўзгартиришни муҳим деб ҳисобларди. Босмачилар суянган тоғини қулатиш, асрлар давомида сингиб кетган бойларга қарам бўлиш деган тушунчани пар-

чалаб ташлаш зарур эди. Шундагина кўчманчи овчилар ва қашшоқ деҳқонлар бутунлай Совет ҳокимияти томонига ўтишарди.

«Шуниси ғалатики, — деб ҳазиллашганди кейинроқ Григорий, — ўшанда менга чекистликдан кўра кўпроқ иқтисодчи, тарихчи, агитатор бўлиш тўғри келганди...»

* * *

Тунлар узайган пайт эди... Тоза, ҳали из тушмаган қор оилан қопланган ер юлдузлар шуъласи ва шимол ёлдузини акс эттирарди. Тайга сокинлик оғушида, фақат онда-сонда дарахтлар танаси совуқдан тирсилларди.

Шимол буғулари Алдан ирмоқларидан бири—тубигача музлаган олтин дарёнинг қор босган ўзанидан 15 га яқин кўп юк ортилган чаналарни судраб боради.

Оқ калта пўстини тагидан ит терисидан тикилган оёқ кийимига қора чарм шими тиқилгани кўриниб турган дароз, бақувват киши олдиндаги чаналарнинг суянчигидан ушлаб югурарди. Қундуз телпакнинг узун қулоқлари бўйнида боғлаб қўйилганди. Қўлларида деярли тирсаккача етадиган, буғу терисидан қилинган катта оғизли қўлқоп. Тез-тез ва чуқур нафас олиш натижасида ҳосил бўлган қиров игналик тўрдек телпак чеккаларида, қошларда ва чилпинган мўйловларда ўтириб қоларди. Уч чизиқли кавалерчи карабин кўксига кўндаланг осилиб турарди. Унда яна ёнбошдан камар билан тортилган ёғоч дастали тўппонча ва ғилофли дала дурбини бор эди. Чекистлар отрядининг командири Григорий Сироежкин шундай кўринарди.

Чаналар қатори узун занжирдек чўзилганди. Сироежкиннинг қаттиқ совуқдан ўзларини эҳтиёт қилган ўртоқлари чанада ўтиришар, кўпинча улар билан ёнма-ён югуришарди. Улар ўттиз киши эди. Секин, бир хил йўрғалаётган буғулардан чиққан буғ улар устида қотиб қолган булутдек чўзиларди. Тоғ ён бағриларида асрий тайгагамга чўккандек эди. У ҳар жой-ҳар жойда ўтиб бўлмай-

диган дарахтлар билан қорайиб кўринарди. Яқинда ёққан қор туфайли текис кўринаётган нишабликлар узра тўрт оёқлилар, ҳамда икки оёқли жон-жонворлар очган якка-дуikka сўқмоқлар биллиниб турарди. Бу ерда турфа ғаройиботларни кузатиш мумкин эди.

Григорий шундай сўқмоқлар кўринганда ҳар сафар Нелькан ортидаги мазгилдан олинган йўл кўрсатувчи тунгусга синов кўзи билан қарарди. Лекин унинг юзи пайқаб бўлмайдиган даражада, кузлари эса худди яшириб қўйилгандек доимо қисик эди. Кўзи атрофида юпқа ажинлар и бўлган бу юзда бирон нарсани сезиш амри-маҳал эди. Йўл кўрсатувчининг буғу чакмон ичидаги нимжон гавдаси биллиниб турарди. Сироежкинга қараганда у деярли икки марта паст эди. Бироқ у кўниккан қадами билан тез юрар ва чарчоғини сездирмасди. Ўзининг тўғри трубкасини тўлдириш учун онда-сонда чанага ўтирарди; хайриятки, энди унинг халтачаси бу забардаст рус бошлиқ туҳфа қилган ҳидли тамаки билан тўлдирилганди.

Бошловчи тунгус тамакисини тутатар ва ҳормасдан чана ёнида югурарди. Григорий ўзининг шимол сафарини икки асосий вазифага — вазиятни ўзгартиришининг энг амалий ва тўғри йўллариини топиш учун уни шахсан ўрганиш ва иккинчидан, чет эл разведкасининг фаолиятига чек қўйишга бўйсундирди.

Григорий Сироежкин ўзининг кам сонли ёмон қурулланган отряди билан қанчалик кескин ҳаракат қилганлигини энди фақат архивларда сақланиб қолган узуқ-юлуқ хабарлар орқали хулоса қилиш мумкин. У ёзишни ёқтирмас, унинг иқрорига кўра қоғоз ишларини олиб бориш учун оғир экспедиция муҳити ҳам имкон бермасди. 10 мартдан 3 апрелгача бўлган давр ичида у ўз отряди билан Мом, Абий, Аллаих, Қазачье ва Среднаколимскда бўлди. Оқ бандитлар билан жанг қилишга ҳам тўғри келди. У 20 мартда Абийдан Верхоянскка қўлга тушган олтига оқ гвардиячи соқчи билан жўнатилганлиги ҳақида хабар берди.

Сироежкиннинг дктив ҳаракатлари оқ гвардиячилар бошлиқларини ҳушёр бўлишга мажбур қилди ва улар унгача бошқа чекист отрядлари билан қандай ҳисоб-китоб қилишган бўлса у билан ҳам шундай қилишга қарор қилишди. Унинг кичкина отряди кетидан тинмай кузатишди. Шунчалар кузатиб юрилган отряд йўл кўрсатувчиси сотқин бўлиб чиқди. У отрядни тайга дарёсининг пистирма ташкил қилинган шохобчасига олиб бориб қўйди. Чекистларнинг фавқулодда жасорати ва ўзини тута биллиши оқ гвардиячилар бошлиқлари панини барбод қилди. Григорий ҳужумни қайтариб таъқиб қилаётганлардан қутулиб олди ва тайга чакалазорларига кириб кетди. У отряди билан тайгадан қандай қилиб чиққанлиги номаълум, лекин ўз дўстларини қутқариб қолганлиги аниқ. Апрель ойида эса, бу гал анча хавфли душман — америка шпиони Шмидт изидан тушиб яна Алланхов районида бўлди.

Гражданлар уруши шунинг кўрсатдики, кенг омма орасида таянч бўлмаган ички контрреволюция ўзининг биринчи қадамини ташлашиданоқ чет эл империалистларининг қўлида қурол бўлиб қолди. Якутиядаги оқлар ҳаракати ҳам бу ҳақиқатдан мустасно бўлолмади. АҚШ ва Япония разведкаси бой Сибирь, жумладан, Якутияни босиб олиш ниятида бир-бири билан мусобақалашарди.

Чор ва Колчак армиясининг бурунги офицери Шмидт номли кимса америка разведкасининг Якутиядаги раҳбари ва ташкилотчиси бўлиб қолди. Касби ҳарбий, миждон муттаҳамлик бўлган Шмидт америка разведкасининг Якутиядаги резидентураси раҳбари лавозими талабларига ҳар томонлама жавоб берарди. 1922—1924 йиллардаёқ Узоқ Шарқда америкаликлар топшириқларини бажариш пайтида у ўзини қобилиятли шпион сифатида кўрсатганди. Уша йиллари у наркотиклар билан чайқовчилик қилиб Якутияни кезиб юрганида, Қизил Армия отрядининг сони, уларнинг жойлашиши ҳақида маълумотлар тўплаган ва савдогарлар, қулоқлар,

тойонлар орасидан агентлар қидирганди. Қўп районларни айланиш борасида у маҳаллий шароитларни яхши ўрганди ва чет элга қочишга улгуролмаган кишилар орасида керакли алоқаларни ўрнатди.

Белгиланган планга кўра Шмидт Якутиянинг шимолида контрреволюцион исён кўтариши, у ерда мустаҳкамланиб олгач, америкаликлар ёрдами билан Якутиянинг ичкарасига кириб боришни янада давом эттиришни уюштириши керак эди.

1926 йилнинг январида Шмидт америка ҳарбий пароходида Маньчжуриядан Японияга ташланганди. У ерда у беш ой давомида америкалик инструкторлар раҳбарлиги остида махсус тайёргарлиқни ўтади. Сўнгра уни Совет граждани номига ёзилган қалбаки ҳужжатлар билан таъминлашди. Бу Шмидтга чет элларга катнайдиغان «Қизил Якут» номли Совет пароходига матрос бўлиб кириш ва Охотскага келиш имконини берди.

Шмидтнинг ундан кейинги йўли америка разведкаси қуролли қўзғолон маркази тузишни мўлжаллаган Абий ва Аллаиховский районларига тушиши керак эди. Бу районларни танлаш бежиз эмасди. Чунки аҳолининг ниҳоятда сиёсий қолоқлиги у ер учун характерли хусусият бўлиб, оқартув ишлари эндигина бошланган, Совет ҳокимиятининг таъсири жуда суст сезиларди. Бунинг устига Якутия марказидан узоқда жойлашган ва у билан алоқаси бўш эди. Америка разведкасининг мўлжалига кўра бу вазият Шмидтга у ерда сиёсий бандитчилик уюштиришни енгиллаштириши керак эди. Бу ўлка аҳолисининг саводсизлиги ва бўлаётган воқеаларнинг негизини ёмон тушуниши уларни Совет ҳокимиятига қарши курашга жалб қилишни осонлаштирди. Ҳарбий нуқтаи назардан америкаликлар бу районларда йўллар ва алоқа қилиш воситалари мутлақо йўқлигини ҳам эътиборга олишганди. Чунки бу ҳол қўзғолонлар ўчоғини йўқотиш учун у ерда марказдан қуролланган катта отряд юбориш имко-

нини бермасди. Уни яна бир катта аҳамияти шундан иборат эдики, Алланховский райони Шимолий муз океанига чиқиш имконига эга эди. Бу эса қўзғолончиларга ёз пайтида денгиз орқали Америка ва Япониядан ёрдам кўрсатиш имконини берарди.

1926 йилнинг охирида Шмидт Русское Устье қишлоғида пайдо бўлди. Алланхуга кетишда у бандитлар тўдаларининг Якутия шимолида, Абийда яшириниб юрган баъзи бир аввалги бошлиқлари билан алоқа ўрнатиб биргаликда ҳаракат қилиш ҳақида келишиб олди. Алланховский районида Шмидт ғайрат билан Совет ҳокимиятидан норози бўлган ҳар хил қора элементлар орасидан ўзининг тарафдорларини қидира бошлади.

Аллаш ва сотиб олиш, ваъдалар бериш ва қўрқитиш йўли билан у ўз ҳисобига кўра бўлажак «исёнчи армия» негизини ташкил қилиши керак бўлган биринчи отрядни тузди. У уюштирган бандитлар тўдалари бошлиқларининг кенгашида ҳужум қилиш йилнинг (1928) апрелига мўлжалланганди.

Фитна тайёрлашни Шмидт махфий равишда амалга оширди.

У эҳтиёткорлик билан иш тутиб ғайри-расмий маккорлик усулларида фойдаланди. Йироқ районлар маҳаллий аҳолисининг ёрдами билан Америка разведкасининг бу агенти жинсий фаолиятини очиб ташлашга эришган давлат хавфсизлиги органлари унга ўз ўйларини охиригача амалга оширишга йўл қўймади. 1928 йилнинг мартида Шмидт бошлиқ тўда Григорий Сироежкин раҳбарлик қилган Давлат хавфсизлиги комитетининг Шимолий оператив группаси томонидан қамоққа олинди. Чет эл разведкалари ва уларнинг бизнинг мамлакатимиздаги агентларининг яна бир ҳаракати ана шундай шармандаларча тугади. Афсуски, бу муҳим ва ниҳоятда қизиқарли иш ҳақида архивларда жуда оз ҳужжат сақланиб қолган. Шу туфайли биз Григорий Сироежкиннинг шимол экспедицияси пайтида Америка ва Япон раз-

ведкаси агентлари фитналарига қарши курашда қандай иш тутганлиги тўғрисида тўлиқ тасаввур қилиш имкони- ний берадиган кўп тафсилотларни билмаймиз.

Бизгача етиб келган ғоятда қисқа маълумотлар Шмидт ўзининг энг яқин сафдошлари билан кимсасиз Аллаховский районида қамалганлигидан дарак берар- ди. Сироежкин уни Нижнеколимскка олиб боради. Тай- гадаги тунашлардан бирида Шмидт қоровулга ҳужум қилиб қочган. Лекин уни қувиб етишганда қаттиқ қар- шилик кўрсатган ва отишшув пайтида ўлдирилган.

Шмидт тарихи чекистларнинг чет эл разведкасининг Сибирдаги ҳийла-найрангларига қарши қаратилган узоқ ва оғир курашдан бир лавҳа, холос. Якутияда Совет ҳокимиятини қулатиш учун Япон разведкаси Америка разведкасидан кам уринмаган. Григорий Сироежкин буни яхши билар ва шунинг учун Америка агентлари- нинг фитналарини бартараф қилгандан сўнг Япон раз- ведкачилари изига тушган.

Япон разведкаси Америка разведкасига нисбатан бош- қача усуллар ишлатарди. У ўзининг маҳаллий контрре- волюционерлардан бўлган агентларига унчалик ишон- мас ва уларга Япониядан эмас, балки шу жойда, Яку- тиянинг ўзида раҳбарлик қилишни афзал кўрарди. Ани шу мақсадда Совет Узоқ Шарқига, жумладан, Якутияга асосий япон разведкачилари юборилиб туриларди.

Давлат хавфсизлиги органларига маълумки, бундан бир неча йил муқаддам Пепеляевнинг сўнгги фитнаси даврида, унинг тўдаси билан биргаликда Охотск денгиз қирғоғига икки Япон разведкаси офицерлари ҳам ту- шишганди. Бу кишиларни аниқлаш мушкул нарса эди. Юз тузилишини жиҳатдан якутлар, тунгуслар ва Якутияда яшовчи бошқа қабилалар кишиларига яқин бўлган япон разведкачилари маҳаллий аҳолига қўшилиб кетарди.

Икки япон офицери узоқ вақт Якутиянинг шимолий районларида иш олиб боришди. Шмидтдан анча сўнг улардан бири гетидан тушган чекистлар таъқибига бар-

дош беролмай Японияга қочиб кетган. Иккинчиси ҳар хил усулда ўз қиёфасини яшириб кўп вақт Узоқ Шарқнинг турли районларида пайдо бўлиб юрган бўлса-да, охири давлат хавфсизлиги органлари томонидан фош қилинган ва қамоққа олинган.

* * *

Якутияда Совет ҳокимиятининг ўрнатиш учун фақатгина чет эл агентлари ва контрреволюцион гуруҳларнинг улар билан боғланган бошлиқларини зарарсизлантириш кифоя қилмасди. Маҳаллий ходимларга кўп йиллар давомида юзага келган қийинчиликларни енгишга ёрдам бериш муҳим эди. Буни тушунган Григорий Сироежкин вазиятни диққат билан ўрганарди.

Ўрнатишга кўра, Григорий ҳар сафар олинадиган маълумотларни ишонч қозонган кишиларга суянган ҳолда қайта текшириб чиқишга ҳаракат қиларди.

Григорий Сироежкиннинг Шимолий Якутия кенгликларидаги йўлларида дуч келган ана шундай кишилардан бири РСФСР савдо системасидаги Узоқ Шарқ савдосининг бошлиғи Борис Александрович Леванов эди. Бу кишининг вазифаси аҳолини озиқ-овқат, ов қуроллари билан таъминлаш ва ундан мўйна, денгиз ҳайвонлари териси, морж тишларини сотиб олишдан иборат эди.

Борис Леванов фақатгина савдо вакили эмасди. Табиатига қараганда у қийинчиликлардан қўрқмайдиган тадқиқотчи эди. Бундан ташқари уста дипломат бўлиб маҳаллий аҳоли билан тил топиша оларди.

Сироежкин Левановнинг ташаббускор, қимматли ва серғайрат ёрдамчи эканлигини сезд. Бу ёввойи ўлкани ҳар томонлама кезган киши барча йўллар, кўп кишиларни билар ва уларга хатосиз баҳо бериши мумкин эди.

Ҳар йили Шимолий Муз океани қирғоқларига озиқ-овқат ва бошқа моллар юклаган ҳукумат кемалари келарди. Ҳукумат қашшоқ аҳоли ва кўчманчиларга моддий ёрдам бериш ишини кенг кўламда олиб борарди.

Лекин етказилган озиқ-овқат ва моллар Якутторг ва «Холбос» кооперативи орқали яна ўша қўлоқлар қўлига тегарди. Гап шундаки, энг чекка Шимолда узоқ вақт айирбошлаш савдоси ҳукм суриб келарди. Якутторг ва «Холбос» аҳоли билан пул орқали ҳисоб-китоб қилишни жорий этишга уринмасдилар. Жумладан, нон билан бўлган аҳвол шундай эди. Чунки кўчманчи халқ тандир бўлмаганлиги туфайли нон ёпмасди. Мабодо озроқ ун топишса товада пиширишарди. У овқатланиш маҳсулотини эмас, балки ширинлик хизматини ўтарди. (Кўчманчи баҳоси икки ёки икки сўм эллик тийин турадиган бир пуд жавдар унинг етти-саккизта тулки териси тўларди). Транспорт воситалари (буғу ва итлар) тайга ҳамда тундра хўжайинлари қўлоқлар ва савдогар қўлида эди. Якутторг юкларини Лена ва Янанинг этакларига етказиш учун ўзининг раҳбарлари орқали транспорт воситаларининг эгаларин — бойлар билан шартнома тузар ва хизматига озиқ-овқат — ун, тамаки, чой тўларди. Якутторгдан бу нарсаларни олган қўлоқлар уни аввало ўз оморларига олиб боришар, сўнгра эса, худди ўзининг шахсий нарсасидек этакларда ва кўчманчилар турар жойларида истегаган баҳоларида айирбошлаб сотишарди.

Қўлоқлар йиғиб олинган мўйнанни давлатга топширишга шошилмай ўзларида сақлашарди. Шундай қилиб, Якутиянинг жуда катта экспорт имкониятлари пасайиб кетарди. Ҳукумат кўп пул ҳаражат қилишига қарамай, қарзга ботган қашшоқ аҳоли ва кўчманчиларнинг аҳволи енгиллашмасди. Қўлоқлар тобора бойишарди. Бу вазият, натижада, оқ бандитларга ҳаракат қилиш фаолиятини енгиллаштирарди. Улар фақатгина қўлоқлар эмас, балки камбағаллар ҳам исён кўтаришига эришишарди. «Қандай қилиб аҳволни ўзгартирса бўлади?» — деб ҳаяжон билан ўйларди Сироежкин. У бойлар қўлидан транспорт воситаларини тортиб олиш ва шу йўл билан одатда қашшоқ ва кўчманчи аҳолини озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлаш тартибини ўзгар-

тириш кераклигини тушунарди. Бироқ уни қандай қилиб амалга ошириш керак?

Сироежкин ўзини қийнаган жумбоққа жавоб топиш мақсадида яна ўша Борис Леванов ёрдамида ўлка тарихини ўрганишни давом эттирди.

Колима ва Индигарка орқали Шимоллий Якутиянинг энг чекка районларига озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни етказиш ечилмаган асосий масалалардан бири бўлиб қолганди.

Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, Анна Иоанновна подшолиги ва бошқа подшолар даврида Ломоносов ташаббусига кўра Индигаркага денгиз томондан киришга уришиб кўриш ҳаракатлари бўлган, лекин, бу уришишларининг ҳаммаси — кишилар ва кемалар саёзликдан чиқиш ноланин топиша олмаганликлари натижасида ҳалокатга учраб фожиаи тугарди. Ваҳоланки, дарёнинг денгизга қуйилишидан узоқ бўлмаган жойда, Русское Устье қишлоғида Индигарка дарёсининг чуқурлиги ўн метрча келар, ундан кейин эса у майда ирмоқларга бўлиниб, тармоқ ва дельталар барпо қиларди.

Якутияга кетиш олдидан Григорий узоқ вақт кутубхона ва архивларда қовланиб юрган, қанчалаб қалин дафтарларни тўлдирган ва билармон одамлар билан суҳбатлашган эди.

Омади келиб у якут архивларини титкилаб юрган Левановни учратиб қолди. У маҳаллий шаронт ва тарихий воқеаларни мукаммал ўрганиб, кемалар фақат тумшукли қилиб қурилганлиги туфайли денгизга чиқиш ва ундан Индигаркага кириш борасида қилинаётган уришишлар муваффақиятсиз тугамоқда деган хулосага келди. Афтидан, руслар Колумб Американи очганига қадар Аляскагача етиб олишган, Сан-Францискогача боришган! Анадир ва Аляскагача улар қандай кемаларда етиб боришган? Тумшукли кемаларда эмас, албатта. Чукотка қирғоқларида яшовчи эскимослар ўзларининг байдарларини қандоқ қилиб қуришаркин?

Борис Леванов Сироежкинга Шимолга саёзликларда сузишга мослашган таги ясси осма моторли кемалар юбориш ва булардан фойдаланиб океан томонидан Колима, Индигарка дарёларига кириш, йўлма-йўл кўчманчилар манзили яқинида факторийлар очишни тавсия қилди. Шунингдек, у моллар қулоқлар қўлига тушиб қолмаслиги учун уни кўтарасига сотмаслик кераклигини айтади. Ҳамма молларга, масофадан қатъи назар, бир хил транспорт нархи қўйиш; натурал алмашишни тақинлаш ва пул ҳисобини жорий қилиш; аҳолидан сотиб олинадиган хом ашёга бир хил баҳо ўрнатиш ва ниҳоят овчиларга ов воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари олиш учун кредит бериш керак.

Бу планин амалга ошириш учун имконияти бўлган барча чоралар кўрилган — Аляскадан Нижнеколимскка кичик кема, катер ва осма моторли қайиқ келтирилганди. Кичик кемада Америка байроғи ўрнида совет байроғи ҳилпиради. Битта шатакка олувчи катер Колима бўйлаб Среднеколимскдан юқорида чуқурликни ўлчаш ва кемалар борса бўладиган энг жанубий нуқтани аниқлаш учун юборилган эди. Ҳозирги Магадан конларигача юкларни шундай қилиб етказиш мўлжалланганди. Бу транспортга нисбатан ўн баробар арзон тушиши керак эди. Саёз жойлар ўлчанган, фарватерларга байроқ қадаб қўйилганди.

Бироқ, Сироежкин ва Левановга белгиланган экспедицияни амалга ошириш иложи бўлмади. Чунки маҳсус таги ялпоқ баржа қурилиб унга юклар орттирилган ва жўнашига икки соат қолганда шатакка олувчи катерда тўсатдан ёнғин пайдо бўлди. Натижада, катер ишдан чиқди. Левановга ўз ходимлари билан биргаликда баржани Қўйи Колимсккача бўлган 500 километрлик масофада судраш тўғри келди.

Маълумки, қулоқларнинг иқтисодий имкониятларини тугатишга қаратилган ҳар бир қадам бойлар ва контр-революционерлар ғазабини оширар ҳамда уларнинг қар-

шилигига дуч келарди. Тиниб-тинчимас Сироежкин ва Левановни ҳеч нарсa, ҳатто ўлим хавфи ҳам белгиланган планларидан воз кечишга мажбур қилолмади.

Чекистлар группаси бир неча бор мушкул аҳволда қолган, энг зарур озиқ-овқат ва кийимларга муҳтож бўлса-да, Сироежкин ҳеч қачон ўз мансабидан фойдаланмаган ҳамда маҳаллий аҳоли учун юборилган озиқ-овқат ва молларга Леванов кишиларининг ҳаққи йўқ деб ҳисоблаб унинг ёрдамидан воз кечган.

Чекистлар ана шундай шаронда ўзларининг оғир бурчини ўташар ва, аввало, бандитлар гуруҳларини бошлиқсиз қолдиришга ҳаракат қилиб, муваффақият билан уларни бирин-кетин тугатишарди.

Энг чекка Шимолнинг бориш қийин бўлган жойларида анчагача Индигирский фамилияси остида яшириниб юрган атаманиннг хавфли тўдаси санқиб юарди. Унинг йўли — Совет ҳокимиятига хайрихоҳлик билдирган барча кишиларни қонли ваҳшийлик, пухта ўйланган қийноқ ва ўлдиришлардан иборат эди. Бу гуруҳ теварагидаги доира тобора тораяр ва у борган сари Шимолӣ Муз океани қирғоқлари томон суриларди.

Сироежкин Индигирский гуруҳининг Леванов Аляскада сотиб олиб, совет қирғоқларига келтирилган ва мўйна юкланган елканлик-моторли кемачани босиб олиб, унда Америка ёки Японияга қочиш пияти борлиги ҳақида маълумотлар олди. Имкони бўлган барча чоралар кўрилган — кўчманчи тунгуслар яшаётган жойлардаги ишончли кишиларга гуруҳнинг қирғоққа томон юришини кузатиш ва ҳар қандай йўл билан уни кемача тўхтаган жойга ўтиб олишига тўсқинлик қилиш тўғрисида огоҳлантирилган эдилар.

Леванов моторчига двигателдан магнетони олиб, унга келтиришни буюрди. Кемача елкан ёрдамида кетиши мумкин бўлганлиги учун бу чоралар кифоя қилмасди. Тўда қирғоққа ўтадиган барча йўлларни маҳкам тўсиш учун мадад сўрашга тўғри келди.

Чекистлар Якутскдан Оймакон, Моме ва Абийга жўнашди. Энг чекка шимолга группалардан бири билан Сироежкиннинг ўзи ҳам жўнади. Йўлдаги манзилларда улар ҳар хил гуруҳлар тор-мор қилингандан сўнг бекиниб борган пепеляевчилар, бандит қулоқларни туттишарди. Бу операцияларни Григорий «бобо» лақабли жуда ғайратли ва жасур чекист Курашев (у ўттиздан ҳам ошмаганди) ёрдамида талафотсиз ўтказди.

Сироежкин бандитлар бари бир кемачага етиб олишди деб хавотир оларди. Бу ўй унга тинчлик бермади ва яна бир марта гуруҳга суқулиб киришга мажбур килди. У ўз-ўзига бу узоқ ва ёввойи жойларда бир неча бор синовдан ўтган суқулиб кириш усули катта хавф-хатар билан боғлиқ эканлигига тўлиқ ҳисобот берарди.

Григорий йўлларни ҳаёлан пайпаслаб кўрди. «Холбос» хизматчиси сифатида у келган Охотскада, Совет элининг бу йирик ўлкасида ўша пайтда ҳар хил сабаблар билан чет элга қочиш иложини қилолмаган ёки улгура олмаган кўп қора кимсалар ўрнашиб қолганди. Сироежкин худди шу ернинг «ўз одами» бўлишга қарор қилди.

У Охотскининг чеккасидаги ғира-шира пастак трактирда пайдо бўлди. У ерда келиб қолган руслар, улар орасида тайгада фақат уларга маълум бўлган дарёчалар ва ирмоқларда олтин ювиб юрганлар, бу узоқ ўлкаларга қочиб келишган оқ гвардиячилар ва бандитлар маҳаллий тайгалик овчилар — якутлар ва эвенклар бор эди.

Трактирда улкан, қор босган ўлкада нима воқеалар бўлганлиги ҳақида кўп нарсалар эшитиш мумкин эди. Сироежкин бу ерда Индигирский айғоқчилари борлигини ҳам биларди. Улар олтин сотиб олишарди. Чунки Америка ёки Японияга қочишни ният қилган ҳар бир киши учун олтин кераклиги маълум нарасадир. Григорий олтинлик қум солинган, буғу терисидан тикилган замша халтача сақлаб қўйганди. Уни сотиб олишмоқчи бўлишганда, у ўзи ҳам мамлакатдан қочмоқчи ва бу имконият учун олтинлик қум ва соф ҳолда топилган олтин тўла-

моқчи эканлигини англатиб қўйди. Ичишни билган ва маст бўлмайдиган киши трактирда истиқомат қилувчиларнинг ишончини қозонар ва ўз одамидек қабул қилинарди. Шу сабабли улар уни Индигирский билан учратиб қўйишга рози бўлишди. Гуруҳ тайгадаги йирик қишлоқ жойида дам оларди. Григорий унга бурунги колчакчи офицер сифатида қабул қилинганди.

Ўғон, қўпол рандаланган тахталардан ясалган стол атрофида ўнча босқинчи ўз атамани билан ўтирарди. Қолганлари эса бу пакана иморатининг мойли қора чироқ ёритиб турган деворларига суяниб ўтиришарди. Григорий қаршисида қулоқлардан бўлган Қолчак армиясида илашиб юрган амур казаги ўтирарди. У, кутилмаганда, Григорийнинг гуруҳга кириб олишида муҳим роль ўйнади. Бундай ўйлаб кўрилса, казак уни ким биландир алмаштириб, атаманга Сироежкинни билиши ва уни колчакчилар сафида кўрганлигини тасдиқлаганди. Шундан бошлаб у ўзини Григорийга яқинроқ тутди. Кичик, тор кўзларида қандайдир ҳайвоний ваҳшийлик излари билиниб турарди. Бу ифода айниқса у овқатланаётганда аниқ билинарди. У очкўзлик қилиб доимо кўп еярди. Иссиқ ва самогон таъсирида терлаган юзининг мўй ўсмаган жойлари ғиштдек қорамтир тусга эга эди. У ҳеч қачон қуролдан ажралмасди. Кавалерча карабини ва мис соплан казакча қилич дўконда унинг ёнида ётар, тўппонча дастаси эса бешбел камзул ортидан кўкрак бараварлигида кўриниб турарди. Белидаги камарларда эса иккита граната осилиб турарди.

Григорий баҳайбат тилагочлардан қурилган уй столи атрофида ўтираркан, ярим юмиқ қовоғи остидан диққат билан ҳар хил кимсалар — дароз ва бақувват казаклар, кичкина, орикдан келган якутлар ва тайга овчилари кетидан кузатарди.

Шисалар бўшаган сари овозлар баландроқ ва уришқоқ тус оларди. Гуруҳ Леванов факториясига ҳужум қилиш, у ердан озиқ-овқат ва бошқа молларни олиб, сўнг-

рә мўйна юкдаңған кемачаларни қўлга киритиш ва унда чет элга кетишни мўлжалларди. Маст босқинчилар аввалданоқ ютуқ билан мақтанишарди. Бошлиқ ёғоч қиндан маузерни суғуриб ва уни силкилаб «советчилар» ва коммунистлар шағнига бақириб қабиҳ, дўқ-пўписали сўзлар айтарди. Кайф остида у шифтга қараб ўқ узди. Бу қилиқ ҳавасни келтирадиган бўлганлиги учун унинг кетидан бошқалар ҳам ота бошлади.

Григорий ва бошлиқ ўртасида атамanning энг яқин ёрдамчиси ўтирарди. Боши устида тўппонча ўйнатиб у ҳам отарди. Бир неча жинчироқ ёритиб турган пастқам биода чеккиш ва отиш натижасида туман ҳосил бўлганди. Григорий ўзини бутунлай йўқотган киши қиёфасида деворга суяниб, юзини чап қўли билан тўсиб ўтирарди. У кичик денгиз наганини (у бундан сира ажралмасди) ушлаб турган қўлини ўзи билан атаман ўртасида ўтирган киши елкасига томон чўзди. Қўшниси яна отгач, Григорий тепкини босди. Бошидан ўқ еган бошлиқ столга чўзилди.

Бир неча лаҳза даҳшатли сукунат чўкди, бирданига ҳамманинг кайфи тарқади ва қон қуйилган кўзлар билан бир-бирига қарашди. Сўнгра бақиритишди, ифодаалаб бўлмайдиган тўполон кўтарилди. Наганини тезгина чўнтагига яшириб, Григорий қўллари билан бошини ўраб олди ва қандайдир ғалати овоз чиқарди. Сироежкнинг «ошнаси» казак унга савол назари билан қаради. Унинг боқишини кўрмасданоқ сезган Григорий у билан ёнма-ён ўтирган атаман ёрдамчиси томон гўёки беихтиёр қалқиди. Казак буни ўзича тушунди.

— Ҳа, аблаҳ! Атаман бўлишни нстаб қолдингми? — деб бақирди казак ва шу ондаёқ гангиб бирон нарса айтишга улгурмаган кишининг юзига тақаб отди.

Атаман ўлими туфайли тўда бошлиқсиз қолдирилганди. Унда бу жиноий ғалани бўйсундирилиш қобилятига эга бўлган киши топилмади. Энди ҳар ким ўзи ҳақида ўйлар, бошқа киши обрўйини тан олиш ва унга бўйсун-

нишни истамасди. Бу кишиларни бирлаштириб турган асосий звено қулади. Лекин ҳаммаси бир нарса — қирғоққа боришга, кемачани ишғол қилиб Япония ёки Америкага-ча етиб олишга келишишди. Бу йўлда тўдани чекистлар пистирмаси кутар, уларни Григорий бошлаб келганди.

1971 йилда энди кекса чол бўлиб қолган Борис Леванов менга шундай деб ёзганди:

«Ўша пайтда Якут Автоном республикасида иқтисодий ва сиёсий об-ҳавони белгилловчи воқеалар ва кишиларга тўғри баҳо бера оладиган ақли расо ўртоқ Сироежкиннинг пайдо бўлиши унга мамлакат ва чет элнинг хилма-хил фирибгарлари қўл чўзишган ватанимизнинг йироқ, улкан, бой ўлкасини энг чекка шимоли-шарқда ҳукм сурган фитна ва бебошлик муҳитини тозалашга ёрдам берди».

Индигирский гуруҳини тугатиш билан Григорий Сироежкиннинг шимол қаҳрамонномаси тугади ва у икки йиллик жиддий кураш, қийинчиликлар ҳамда ўлим хавфидан сўнг Якутияни тарк этиш имконига эга бўлди. Якутияда бандитлар тугатилганди. Боши оққан томонга қочиб келиб қолган якка-дуikka бандитларни маҳаллий чекистлар тутиб олишди.

Григорийни яна қандай ишлар кутарди? У бу ҳақда уни Сибирдан олиб кетаётган поездда ўйлади. Магистраль бўйлаб чўзилган йўл худди охири йўқдек кўринарди. Ҳамма нарса чалкашиб кетди, кундузи ухлар, кечаси эса сергак бўлар ва соатлаб вагон коридорида, ортда тунги манзаралар ўтаётган ойна олдида турарди. Тезроқ, тезроқ...

ЯНА БИР ОЗ ХОТИРАЛАР

Григорий Сироежкин Якутияга боргунига қадар, Ленинградда ишлаётганида уларни мустаҳкам дўстлик ипи боғлаган, кейинчалик разведкачи бўлиб қолган истеъдодли контрразведкачи — чекист Лев Озолин билан учраш-

дн. Григорий ҳалл уйланмаганлиги туфайли, дўстининг оиласи унинг учун қадрдон оила бўлиб қолди. Озолинларнинг меҳмондўст уйида қанчалар унутилмас тунги суҳбатлар бўлганини билсангиз эди.

Лев Озолин чегарачилардан чиққан — бир пайтлар чегара қўриқлашда бошлиқ бўлган, 20-йиллардан бошлаб Ленинград ЧКсида ишлаган. Григорий билан у 1921 йилда танишганди. Улар иккаласи ҳам ички контрреволюция ва чет эл жосусларига қарши курашишарди.

Лев Озолиннинг энг кўзга кўринадиган иши 1933—1936 йилларда Ленинград ҳарбий округида ва саноат районида герман разведкаси фаолиятига чек қўйиш бўлди. Германиянинг Ленинграддаги бош консул хонасида Гитлер Германиясининг анчагина разведкачилари бор эди. Округ территориясида ҳам немис разведкасининг бир неча мустақил уялари жой олганди. Жосуслик билан дипломатик паспорт ниқобида яшириниб юрган бош консулхона ходимларидан ташқари совет саноат корхоналарида ишлаётган немис мутахассислари ҳам шуғулланишарди. Дипломатик жанжаллар олдини олиш учун эҳтиётлик билан иш тутишга тўғри келарди. Лекин ана шундай шаронда Лев Озолин бир неча герман резидентлари — инженерлар Шниц Демеш ва бошқаларнинг жосуслик фаолиятини фош қилишга эришди.

Унга системали, тугал маълумот олиш имкони насиб қилмади. Лекин тинмай мустақил мутолаа қилиш натижасида кўп нарсага эришди. Чет элга кетиш пайтида у фақат ҳар томонлама ривожланган киши бўлиб қолмай, балки немис тилини бемалол, инглиз тилини эса бир оз сустроқ биларди.

Озолиннинг Испаниядаги номи Крафт эди. Биз у ерда бир пайтда бўлсак-да, мен икки йилнинг кўпини Марказий фронтда ва Мадридда, у Барселонада ўтказганди. Унинг ўз топшириқлари бор эди, бизда эса зарурати бўлмаганда бошқалар иши билан қизиқиш одати бўлмаган,

Лева — ўрта бўйли, босиқ, малла соч, дўнг бурун ранг-пар юзли, зийрак, синовчан нигоҳли йигит эди. У уруғ-авлоди ленинградлик ишчи бўлган киши қизига уйланганди. Уша йиллари митти кул ранг кўзли Женя Озолина бу кичик дўстона коллективнинг учинчи доимий аъзоси эди.

Лева Женяни ҳар қанча севишга қарамасдан, унга ҳамма нарсани ҳам айтавермасди. Леванинг сир сақлашига битта нарса, яъни буларсиз ҳам хотинининг ташвиши етарли бўлганлиги туфайли унинг ортиқча ҳаяжонлаишига йўл қўйгиси келмасди. Лекин улар уйида — стол атрофидаги тунги бедорликлар пайтида ўртоқларидан биронтаси лақиллаб қўйса, Лева Женяга таъна қилиб қарар ва: «Бориб ухласанг-чи, эрталаб туришинг керак», — дерди.

Ленинграднинг оқ тунларида Григорий ва Лева Гореховойга чиқишиб Озолинлар уйига боришарди. Баъзида улар ўзлари билан битта ёки иккита ўртоқларини олиб келишарди. Лева оҳиста эшикни очар ва иложи борица секин бир-бирига «жим» деб уй ичига кириб кетишарди. Ошхонада тартиб билан ўтириб олишгач, мезбон бирон ейдиган нарса қидира бошларди.

Жимликни сақлаб бўлмасди. Гоҳо қошиқчи тушириб юборишар, гоҳо кимдир ихтиёрсиз дўрилларди. Женя уйғониб кетарди. У халатини ёппииб сочинин тарар ва албатта бурнига упа суртарди. Лева буни «жин пайдо бўлиши» деб атарди. Бундай дақиқаларда унинг кўриниши қайғули бўларди. У дўстларига ғамгин қарарди.

Гриша ўрнидан турарди. Уялиб ва эркаланиб Женядан аччиғланмасликни сўрар, фақат бир стакандан чой ичишиб, тезда кетмоқчи эканликларига ишонтиришга уринарди. Ҳар сафар воқеа шундай тамом бўларди. Женя уйдаги бор ейдиган нарсани ўртага чиқариб ўзи ҳам ҳамма қаторида стол атрофидан жой оларди. Гриша севишиб кетар: «Мен сенинг ажойиблигингни, баджаҳл эмаслигингни, яхшилигингни биламан, ахир. Лева сендан бекорга қўрқади, тагин номи арслон эмиш!» дерди

Эрта тонггача ўтиришарди. Эртаси яна ўзларининг уқубатли ишларига қайтишарди. Бу ҳолат ўша вақтларда ҳеч ўзгармасди.

1936 йилнинг ўрталарида Озолиннинг уйида бўлган тунги суҳбатларда борган сари Испания тез-тез тилга олина бошлаганди. Айтгандай, ўшанда бу мамлакатда бошланган воқеалар ҳақида ҳамма гапирарди. Женья бу нарсалар даҳли, ҳаммадан кўра, Лева билан Гришага камроқ деб ҳисобларди. Бироқ улар иккаласи ҳам билдирмасдан сафарга жўнашга тайёrlанишарди. Улар бошланган курашдан четда қолишлари мумкин эмасди. Испания далаларида совет кишилари биринчи бор фашизм билан тўқнашишди. Дастлабки кўнгиллилар қаторида ЧК қуролини аскар милтиғига алмаштирган икки жанговар дўст — Сироежкин ва Озолин ҳам бор эди.

Ҳамма расмийлик ортида қолгач, Лева унинг олдида Женяга ўзининг Испанияга кетиши ҳақида айтиши учун Григорийни бошлаб келди. Уларни шу нарса ажаблантирдики, у бу хабарни хотиржамгина тинглаб: «Мени ҳам бирданига расмийлаштириш керак эди. Мен бари бир у ерда бўламан!» — деди.

Улар Испанияга кетишдан олдин Москвада бир ой бирга бўлишди. Газеталар ҳар куни Пиреней ярим оролидан ташвишли хабарлар олиб келарди. Лекин Гриша ва Лева хавф-хатар, таваккалчилик ҳамда уларни йироқ мамлакатда кутиши мумкин бўлган барча нарсалар ҳақида гапиришмасди.

Видолашиш кечаси ҳам етиб келди.

Белоруссия вокзали. Перрон деярли бўм-бўш. Женя ўзини тутар, йиғламас, жилмайишга ҳаракат қиларди. Иккаласини ҳам қучди. У ҳали Испанияга бориш имкони бўлиш-бўлмаслигини билмасди.

Лекин орадан бир ой ўтгач, Женя улар кетидан жўнади ва яна учаласи Испанияда бирга бўлишди. Кейинчалик ленинградлик бу аёл эрининг қийин ишларида мардонавор ёрдам берди, ҳеч қачон шикоят қилмади ва

сабот билан уруш азобларини енгди. У Испан халқининг миллий-революцион урушида қатнашганлиги учун Қизил Юлдуз жанговар ордени ва медаль билан тақдирланди.

* * *

Баъзида кучли қўмсаш бизларга олис Ватандаги кечинмаларимизни эсга туширарди. Бизнинг ўтмишимиз янада гўзал, янада қадрдон туюлар ва биз вақтинча Испанияни унутиб хаёлан унга қўмилардик. Биз ўз хотираларимизга ёшлигимиз, комсомол йилларимиз ва граждандлар урушининг оловли даври билан боғлиқ бўлган комсомол ашулаларини омухталаштириб юборардик.

Ҳозир эса ушбу китоб саҳифаларида ёзилган хотираларга чўмиб кетиб мен, афтидан, «Кондор» билан бўлган учрашув ҳақидаги ҳикоя муқаддимасидан анча узоқлашиб кетдим ва унга кечикиб қайтмоқдаман.

Зимистон Альбаррасин чегарасидаги Заорехасга келганимизнинг учинчи кунни эди. Оппоқ қиш тонги секин ёришарди. Эски деҳқон уйининг хира ойинасидан ҳамма нарса оқариб кўринар, печь мўрисидадан шамол увилларди. Вақти-вақти билан у тутунни ичкарига ҳайдаганда хонани ўткир ис тутиб кетарди.

Григорий ўзининг Якутия ҳақидаги қисқа ҳикоясини тугатди. У уюшган оёқларини чўзиб, қўлларини кериб, сўнаётган ўчоққа тараша ташлаш учун ўрнидан турди. Эски қуруқ ёғоч бирдан ловиллаб ёнар ва жуда кам тутун чиқарарди. Соат эрталаб саккиз бўлганди. Гурпуна қайтиши керак бўлса-да, ундан дарак йўқ эди. Дуд босган қулбада имиллаб соатлар кетидан соатлар ўта бошлади. Ташқарида эса шамол қутурар, қор тўзонларини кўтариб учарди.

Ниҳоят Таба группаси қайтиб келди.

1938 йил 1 январдан 2 январга ўтар кечаси Таба уни муваффақият билан Заорехасга олиб келди. Улар республика қўшинлари қийинчилик билан тутиб турган Терруэлга душман қисмлари силжиётгани ҳақида муҳим хабарлар келтиришди.

«Кондор» билан бизнинг алоҳида ҳисоб-китобимиз бор эди. Гитлер ҳам Муссолини каби минглаб танкчилар, тўпчилар, ҳарбий маслаҳатчилар ва учувчиларни исёнчиларга қўмаклашиш учун юборди. Бизнинг қўпгилли совет учувчиларимиз гитлернинг моҳир учувчилари билан жанг қилишарди. Бу тенгсиз кураш эди. Чунки немислар ҳаддан ташқари қўп эди. Лекин бизникилар жасурлик ва қаҳрамонлик борасида улардан устунлиқ қилишарди. Таба группаси олдида Григорий юклаган ва-зифалардан бири — Қаломочедаги немис аэродромига қарши қўпоровчилик қилишдан иборат эди. Вазифа осон эмасди. Чунки йўл узоқ ва машаққатли, бунинг устига Испанияга хос бўлмаган совуқ ҳукм суларди.

Янги йил арафасида Таба группаси Қаломоче аэродромига бориш йўлидаги қўприкка миная қўйди. Бензин ташувчи катта юк машинаси бизнинг миначида портлаб, тор тоғ йўлида ловиллаб ёнарди. У билан деярли изма-из немис учувчилари тушган бир неча енгил машиналар борарди. Ловиллаб ёнаётган машина олдидаги муюлишдан катта тезликда чиқиб келган биринчи автомобиль шофёри машинасини озгина четга бурди-ю, қияликка ағдарилди. Унинг кетидаги бошқа машиналарнинг қисмати ҳам шундай бўлди. Тирик қолган бир неча немисни асир олиш учун бу жуда қулай фурсат эди. Лекин фалокат юз берган жойга шу ондаёқ испан миршаблари тушган катта автобус етиб келди.

Таба ҳикоясини тинглаётган пайтимда мен ўттиз йилдан сўнг бу ҳақда Испанияда «Кондор» легиони эскадрильяларидан бирига командирлик қилган, ўша янги йил кечасида ҳалокатга учраган танқили гитлер учувчиси Адольф Галлан китобида ўқийман деб ўйлашим мумкинми? Галлан ўзининг 1953 йили ФРГда чиққан «Биринчилар ва охирилар» китобида шундай деб ёзади: «...Янги йилни кутаётган ўша кечки овқатланиш пайти коньяк дарёдек оқарди. Кечани биз энг хавфли тоғ йўлларида автомобилларда сайр қилиш билан якунладик,

Табиийки, ўшанда можаролар ҳам юз берган... Менинг ямоқланган бош суягим яна ярадор бўлганди. Хирург уни нари-бери қилиб аранг тиккан эди».

Ўшанда ғирт маст бўлган Галлан фақат менинг китобимдан (агар у унинг қўлига тушса) ўша совуқ янги йил кечасида ким туфайли бошида яна бир жароҳат орттирганини билган бўларди.

Шундай қилиб, бизнинг группамиз ҳаракати «Кондор» легионининг бир неча учувчисини сафдан чиқарганди. Буни ҳавода қилган ғалаба билан тенглаштира бўларди. Бироқ, биз улардан бирини ўз томонимизга олиб келиш иложи бўлмаганлигидан афсусландик.

КАТАЛОНИЯГА ЁРИБ ЎТИШ

1938 йилнинг мартада, фашистлар Арагон фронтини тор-мор қилгандан сўнг Испан республикасининг яна бир йилча давом этган талвасаси бошланди. Республика ҳукумати аллақачонлар Валенсиядан Барселонага кўчиб ўтганди. Энди ҳал қилувчи зарбаларга тайёрланаётган франкочилар ва герман-итальян босқинчилари бутун воєситалар билан республикачилар лагерида тартибсизликни кучайтириш, халқнинг қаршилиқ кўрсатиш руҳини сўндириш ва саросимага солишга ҳаракат қиларди.

Ҳамма нарсa ишга солинганди. «Бешинчи колонна» активлашганди. Йўллар ва шаҳарларга бомба ташлаш кучайганди. Барселона эса энг асосий нишон бўлиб қолганди.

Мартнинг ўрталарида герман-итальян авиацияси Барселонага нисли кўрилмаган зарба ёғдирди. Босқинчилар авиациясининг ҳужуми икки кун, уч кеча ёки олти соат давом этди. Икки минг киши ўлдирилган, мингларча киши ярадор бўлган, бутун-бутун даҳалар ер юзидан супуриб ташланганди. Деңгиздан десант келишнинг кутишарди. Ҳукумат муассасалари ҳужжатларни ёқишарди. Бизнинг ўртоқларимиз ҳамма нарсaга тайёр туришарди. Вазият гоҳо чораси йўқдек, кўринарди.

Бир неча йилдан сўнг Женя Озолина менга йўллаган хатида шундай деб ёзганди: «Барча француз газеталари, Барселона мисли, кўрилмаган даражада яксоч қилингани ҳақида ёзишди. Ташқи олам билан алоқа узилганди. Уша кунларда ҳам бу дўзахдан қутула олишимизга ишонардим...»

Апрелда исёнчилар ва босқинчилар қўшинлари Ўрта Ер денгизининг Валенсия ва Барселона ўртасидаги қирғоқига ёриб ўтишиб республика территориясини иккига бўлиб қўйишди.

Бундан бир неча кун олдин Григорий Сироевский менга Мадрид отряди жангчилари группаси билан Валенсияга келиб у ерда навбатдаги кўрсатмаларни кутишни буюрди. Мен гап бу сафар Леванта фронтига қилинадиган галдаги сафар ҳақида кетишига амин эдим. Бу мен учун янги, ҳали номаълум йўналиш эди. Мен танлаб олган жангчилар орасида садоқатли Таба, кичик Карлос Пинтадо, андалузалик баджаҳл Хосе Гарсия ва яна битта бурунги оқ муҳожир, денгиз офицери «Виктор» бор эди. У ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Леванта ва Арагоннинг жанубий қисмида фронт қулаётганди. Италия авиацияси Каталонияни Марказ — Жануб зонаси билан боғловчи денгиз бўйидаги ягона йўлга тинмай бомбалар ташларди. Бу зонага эса энди душман томонидан кесиб қўйилган Мадрид, Эстрададур, Андалуз ва Леванта фронтлари кирарди. Вазият кескинлашар ва деярли соат сайин ўзгарарди. Кўп ўтмай мен Барселонадан, бу сафар радио орқали очиқдан-очиқ, ўзим билан бирга баъзи испан ўртоқларнинг оилаларини олиб, зудлик билан у ерга етиб бориш ҳақида иккинчи буйруқни олдим.

Буйруқ олгандан сўнг икки ярим соат ўтгач, биз етти автомашинада Валенсиядан жўнадик. Балеар оролларидаги базасидан учиб келаётган итальян самолётлари тез-тез йўл устида пайдо бўлар ва кўприкларни бомбардирмон қиларди. Душмanning олддаги қисмлари жуда яқин-

да бўлиб, улар ана-мана дегунча Барселонага етадиган ягона йўлни кесиб, денгизга чиқишлари мумкин эди. Чироқларни ўчириб секин юришга тўғри келди. Торто-сидаги кўприк авиация бомбаси тушиши натижасида ишдан чиққанди. Унинг юриладиган қисмида у ёқдан-бу ёққа ўтган катта тешик оғзи очилиб турарди. Хай-рийат, биз уни айланиб ўтолдик. Лекин кўприк ортида, эллик метрча нарида ғовдек кўндаланг бўлиб, ловия юк-ланган қоплар ортилган юк машинаси ағдарилиб ётар-ди. Бу қасддан қилинган фалокат эканлиги билиниб ту-рарди. Дарҳақиқат бизнинг машиналаримиз тўсатдан пайдо бўлган тўсиқ олдинга келиб тўхташганида қўшни қоронғи уйдан ўқ овозлари гумбурларди. Уларнинг олов излари қоронғиликда яққол кўриниб турарди. Қулай пайтини пойлаб ётган маҳаллий фашистлар группаси— «бешинчи колонна» ўзидан дарак берарди. Ўйлаб қара-ганда, улар унчалик кўп бўлмаганлиги учун кучли қар-шиликка дуч келишдан чўчиб узоқдан отишарди. Жанг-чиларимиздан учтаси қоронғиликка ташланганидан сўнг тезликда улар турган уй ойналарига ирғитган граната-ларнинг ёрилиши эшитилди. Кейин жимлик чўкди.

Йўл очишнинг ягона имкони—юк машинасини порт-латиш эди. Икки килограмм портлатгич модда ўз ишини қилди. Портлаш натижасида қопдаги ловиялар маши-наларимиз филдираклари остида чирсиллаб, йўлга жала-дек тўкилди. Биз йўлимизда давом этдик ва эрталаб Барселонага етиб бордик. Франкочилар ва уларнинг ит-тифоқдошлари — итальянлар ўша кун эрталабоқ, Ўрта Ер денгизи қирғоғига чиқиб олишди. Шу кундан бошлаб Каталония Испаниянинг марказий областларидан аж-ралиб қолди.

Григорий мени учратиб шундай деди:

— Барселонада қол. Бусиз ҳам сен қамал қилинган Мадридда бир ярим йил ўгириб, барча рекордлардан ўзиб кетдинг. Сенга шу ерда ҳам иш топилади.

— Отряд-чи?

— Ҳозирча у ерда Рабцевич бўлади, кейинроқ, яна бирон киши юбораман... Умуман кўрамиз-да.

Испан ҳукумати бизга Барселонанинг Тибидабо кўчасидаги ажойиб уй, тўғрироғи, Каталониянинг исёнчилар томонига қочиб кетган тўқимачилик магнатига қарашли бойнинг ҳовлисини ажратиб берди. Ярим қоронғи даҳлиздаги қизғиш рангга бўялган деворларда ўрта аср рицарларининг қурол-аслаҳалари осилиб турарди. Дубулгаларнинг тушириб қўйилган ниқоблари ортида икки дасталик улкан қиличга суяниб турган рицарларнинг юзлари худди яшириниб тургандек туюларди. Шипда тоблаб ясалган катта қора қандил осилиб турарди. Икки эшик ўртасидаги деворларда эса нақшдор чарм билан ўралган баланд суянчиқли бежирим стуллар. Қимматбаҳо уй жиҳози, кўплаб чиройли ва нафис гулдонлар, нозик кумуш идиш-оёқлар.

Биз бу нарсаларга авайлаб қарардик. Барселонани Франко қўшинлари олганидан сўнг у ерга қайтган уй эгаси ўз уйи ва мол-мулки қандай бўлса шундайлигича турганини кўриб қанчалик ҳайрон бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. Маълумки, Гитлер ва Муссалени юборган немис ва итальянлар Испаниядан қимматбаҳо «эсдаликлар» олиб кетишдан тортинмаган. Мадридда ҳокимият коммунистлар қўлига ўтган биринчи ойларда уларга тақсимот бўйича герцог Альбанинг бебаҳо бадийий бойликлар: Веласкес, Гойя, Тицпан, Мурильо расмлари, қадимий қўлёзмалар сақланган нодир кутубхона, ҳайкаллар ва бошқа нарсалари бўлган саройини олишганда унга зиён-заҳмат етказишмаган ва бутун уруш давомида қўриқлашган.

Биз қўтонларда, вайрон қилинган уйларда ёки зайтунзорларда, кези келганда Барселонадагига ўхшаш қадимий бой ҳовлиларда ухлардик. Биз Испаниянинг қарама-қаршиликлардан иборат ҳаёт шароитига ҳайратда қоладиган даражада тез мослашдик. Булар бизни таъсирлантирмас ва ажаблантирмас ҳам эди.

БАЛЕАР ОРОЛЛАРИГА ҚИЛИНГАН ЮРИШ

1938 йилнинг Эбро дарёсида қаттиқ жанглар бўлаётган ёз ва куз ойлари давомида бизнинг группамиз бу фронтнинг Уэски районида Пиреней тоғ этакларигача чўзилган ўнг қанотида разведкачилик ишлари олиб борарди. Биз Григорий билан тез-тез фронтга бориб, деярли бу сўнгги катта жангда қатнашаётган барча дивизия ва корпуслар штабларида бўлдик.

Кеч кузак бошланганди: Эбро frontiдаги аҳвол ўзгарди. Республика армияси ўзининг барча резервлари ва қурол-яроғ запасларини сарфлаб бўлди. Душмanning ҳар томонлама устуи бўлган кучлари сиқиги остида у аста-секин чекинади. Каталониядан маҳрум бўлиш муқаррар эканлиги тобора ойдинлашарди. Қуршов ўтиб бўлмайдиган ҳалқа билан жипслашганди.

Ана шундай ташвишли кунлардан бирида мен Тибидабодаги уйимизга бордим. Кираверишда Григорийнинг «паккарди» турар, унда вазмин Пако ўтирарди. Бошлиғим бирон жойга кетишга ҳозирланаётган бўлса керак деб ўйлаб, мен уйга киришга шошилдим ва зинапояда Григорийни учратдим.

— Тоғдаги боққа борайлик, у ерда бемалол гаплашиб оламиз, — деди у менинг қўлимни қисаркан.

Тибидабо тоғидаги боғда биз жарлик ёқасидаги курсига ўтирдик. Биздан пастликда Барселонанинг денгизга қиялаб тушган гузарларининг кварталлари ястаниб ётарди.

— Республика аҳволи фожиа, — деб бошлади Григорий, — у қуруқликдан ҳам, денгиздан ҳам қуршаб олинди. Тўлиқ тузилган бригадалар қурол-яроғ кутмоқда. Қурол-яроғлар эса Совет кемаларидан француз портларида туширилган. Лекин Леон Блюм ҳукумати у қурол-яроғни Испанияга ўтказмаяпти. Тагин социалист эмиш. Балеар оролларида франкочилар десанти ташланишга ҳозирлик кўриляётганлиги ҳақида гаплар юрибди.

Кейинчалик маълум бўлишича, бу гапларни саросимага солиш ва республика қўмондонлигини қўшинларнинг бир қисмини фронтдан олиб, қирғоқни ҳимоя қилиш учун ташлашга мажбур қилиш мақсадида душманлар тарқатган экан. Бироқ у пайтда ҳеч ким ҳеч нарса билмаган. Республика разведкаси аввалгидек бўш, унинг кўп кишилари ишончсиз эди.

Григорийнинг овозида алам сезиларди. Биз Ўрта Ер денгизининг уфққача кенг чўзилган йироқ-йироқларига боқардик.

— У ерда, — деди у қўлини денгиз томонга силтаб, — фақат Майорка оролида десант тайёрлаш мумкин. — У пешанасини артиб тўхтади ва менга тикилиб қараб сўради: — Сен у ерга борармидинг? Бу миш-мишларни текшириш жуда муҳим. Биз испанларга катта хизмат кўрсатган бўлардик... Агар десант ҳақидаги миш-мишлар ёлғон бўлса, қўшинлар фронтдан олинмасди. Чунки гап бир неча бригадалар ҳақида кетаяпти. Бу ишда хато қилиш мумкинмас. Шундай иш учун таваккал қилса арзийди-да! Сен қандай ўйлайсан?

Кўнглимни жирканч ваҳима қоплади. Бизнинг биронта кишимиз бўлмаган Майоркага бориш керакми? Лекин мен бир неча бор бундан ҳам хавфлироқ ишларга дов берган Григорийга ўзимнинг чўчишларимни кўрсатишга журъат ҳам қилолмасдим.

— Сен мени оролга боришимни истайсанми?

Гриша бошини ирғади ва сўнг қўшиб қўйди:

— У ерда суянадиган киши йўқ. Фақат ўзингга ишонишинг керак. Шундай воқеа юз бериши мумкинки, Барселонага эмас, балки қирқиб қўйилган марказий зона — Валенсия ёки Картахенга, эҳтимол, Африкага қайтишга тўғри келар... Ҳеч кутилмаган, энг ёмон ишлар бўлиши мумкин. Хавф катталигини яширмайман. — У яна бир оз тўхтаб менга қараганда унинг доимо сал ғамгин кўзларида ўт чақнагандек туюлди. — Буни қара-я, сен билан биз қаерларга келиб қолдик, ўзи Совет кўнглиллари

сув ости кемасида Ўрта Ер денгизидаги оролга, душман уясига жўнамоқда. Сув ости кемасида! Худди саргузашт фильмдагидек...

— Майли, Гриша, сен мени кўндирдинг. Мен рози-ман, — деб жавоб бердим мен кулиб.

— Сени кўндириш ҳақида ўйлаганим ҳам йўқ. Лекин сен касбимизнинг гаройиботлари ҳақида тез-тез гапирасан. Мана у — сенга! Ешлигимиздан бутун ҳаётимни шу ишга бағишладим. Худо ҳаққи, агар ҳаммасини яна қайтадан бошлаш тўғри келса, тагин шу йўлдан кетардим.

Мен Григорийни тинглар ва унинг сўзларига оҳангдош бўлиб ўйлардим: «Албатта, хавф катта, лекин биз бу ерда ҳар сафар, ҳар куни хавф-хатарга қолмаганмидик? Бу ерда биз яқин кишиларимиздан жудо бўлмадикми, ахир?!»

Испаниядаги уруш бизлар ҳаммамиз учун жанговар руҳни чиниқтиришнинг яхши мактаби бўлганди. Биз ўша пайтда кўп мамлакат коммунистларининг интернационализмга содиқлик руҳи, фашизмни тор-мор қилишга қаратилган улкан интилишда, агар иложи бўлса, Испанияда социалистик республика туғилишига қўмаклашишда, яъни энг ёрқин ифодаланган гўзал революцион қаҳрамонномада қатнашишга муяссар бўлдик.

Гришанинг сўзлари аини нуқтага бориб тегарди. Менинг қўрқув ва иккиланишларим йўқолди. Энди бу топпириқни чин юракдан бажаришни истардим.

— Қачон жўнаш керак?

— Бугун кечаси!

— Бугун?

— Ҳа, бугун. Фурсатни бой бериб бўлмайди. Мен ҳамма нарса ҳақида денгиз штаби бошлиғи Прадо билан келишиб қўйганман. Сен уни биласанми? Бу ишончли ўртоқ ва коммунист. Штабда ундан ташқари ҳеч ким бугун Маонга жўнайдиган «С—4» сув ости кемасида яна қандайдир кишилар кетишини билмайди. Кемани кўнгилли совет денгизчиси бошқаради. Сафар планини кеч-

қурун муҳокама қиламиз, ҳозир эса ўзинг билан ким кетиши ҳақида ўйлаб кўр. Менинг ўйлашимча, икки кишидан ошиқ одам олмаслик керак. Лекин, улар сен тўла ишонадиган кишилар бўлиши керак..

Биз бирга овқатландик. Бизлар Тибидабо кўчасидаги уйда яшовчи ўнча киши эдик. Стол атрофида ҳеч ким бўлажак сафар ҳақида лом-мим демади. Айтмоқчи, Гриша одатига кўра ўз планлари билан баъзида менга қараб-қараб қўяётган Лев Озолиндан ташқари ҳеч кимни таништирмасди ҳам.

Овқатдан сўнг биз Гриша хонасида бекиниб, планини ҳар томонлама муҳокама қилишга киришдик. У столга Балеар ороллариининг катта харитасини ёйиб қўйди. Гриша Маон порти жойлашган тор кўрфазли Минорка оролини кўрсатиб, орол республиканинг Ўрта Ер денгизидаги ишончли қалъаси бўлиб қолганлигини эслатди. Исёнчилар уни қўлга кирита олмадилар. Орол яхши мустаҳкамланган, унда кучли қирғоқ ва зенит артиллерияси бўлиб, унинг 18 дан 50 ёшгача бўлган барча эркак аҳолиси денгиздан бўладиган ҳужумни қайтаришга ўргатилган. Ҳозир эса бу қалъага қўмондонлик қилиш, агар хоин дейиш ножоиз бўлса, мағлубиятга учраган адмирал Луис Убиет қўлига топширилган. Охирги пайтгача у республика флотига қўмондонлик қилган ва аслида унинг фаолиятини тўхтатиб қўйган. Бу эса исёнчиларни анча кучсиз флотига денгизда ҳўжайинлик қилиш имконини берган.

— Маонга борганларингда бу адмирал билан таниш, гаплашиб кўр, у ерда нима ҳиди келаётганини билиб қайтгин. Ҳужжатларга кўра, сен ҳарбий-денгиз маслаҳатчисан, — давом этдирди Гриша. — Бу ҳужжатларни дастлабки танишишдаёқ кўрсат. Қолганини ўзинг ўйлаб кўрасан. Агар Маондан қаерга борасизлар деб сўраса, Барселонага қайтаямиз деб айтгин...

Сўнгра биз 1936 йилда, урушнинг бошидаёқ исёнчилар босиб олган Балеар ороллари группасидаги энг йирик

орол — Майорканинг харитасини ўрганишга киришдик. Менинг группамни биз Форmentor бурнида туширишга қарор қилдик. Чунки десант, агар у ҳақиқатан тайёрланаётган бўлса, кемаларга фақат у ерда туширилиш мумкин эди. Сал нарида италян гидроавиациясининг базаси жойлашганди. Бу жой бошқаларига қараганда Каталон қирғоқларига яқин бўлганлиги учун десантни республика авиацияси назаридан осонгина яшириш мумкин эди. Исёнчиларнинг десант кемалари эса бутун йўлни бир неча соатда босиб, Барселонага билдирмай яқинлашиши мумкин эди.

Менга энди Гришага топшириқни бажаришга белгиланган кишиларим ҳақида гапириш навбати келди. Улар афт-ангори, характери ва таржимаи ҳоли ҳар хил бўлган икки киши эди.

Улардан бири бурунги чор флоти офицери, сўнгра Де-никин ва Врангель флотида хизмат қилган рус, оқ-муҳожир Виктор эди. 1920 йилда, Врангель армияси тор-мор қилинганда Виктор хизмат қилган миноносец Қора денгиз флотининг оқлар олиб кетган бошқа кемалари қаторида Африканинг Бизерта портига келиб қолди. Оқлар ҳаракатининг сотқин ва ишончсиз бўлганини тушунган Виктор у билан алоқасини узиб Испанияга кетди. У у ерда хусусий кемачига штурман бўлиб ёлланди. Бир неча йил Ўрта Ер денгизи ва Атлантикада балиқчилик кемаларида сузди, Валенсия портида хизмат қилди ва Ўрта Ер денгизи қирғоқларида санқиб юрди. 1936 йилда Испанияда граждандар уруши бошланганда у республика территориясида қолди ва совет ҳарбий маслаҳатчиларининг келиши билан уларга хизмат қилмоқчи эканлигини билдирди. Шу йўл билан у бизнинг бош ҳарбий денгиз маслаҳатчимизга таржимон бўлиб олди. Бир оздан сўнг эса менинг Мадрид отрядимга келиб қолди. У оғир синовдан ўтди: бир неча бор исёнчилар ортига юборилганда топшириқларни мардларча бажарди.

Викторда сингиб кетган офицерча чапанилик ўти ёнар-

ди. У хавф-хатар билан ўйнашиш, ўлим билан ҳазиллашишни севарди. Менинг бу ҳақдаги огоҳлантиришларимга у одатда «Менинг довим ҳали урилгани йўқ, карта дастасидан менга ҳозирча фақат зўри келмоқда...» деб жавоб берарди. Унда бир томондан флот офицеридаги оқ суякли кишилар билан муомала қилишда таъкидлсвчи нафислик ва нуқсонсиз мулоимлик, иккинчи томондан — қалбак парвосизлик, муҳожирликда дайдиб юрган пайтларда ўзлаштирилган ҳозиржавобликка ёт бўлмаган киноя хусусиятлари қўшилиб кетарди.

Шундай бўлишидан қатъи назар Виктор дангал, тартибли ва ҳеч қачон берилган сўзга хоинлик қилмасди. У ўзининг Совет Иттифоқига бўлган муносабати ҳақида шундай дерди:

— Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, Россияга қайтишни истайман, кейин осншса ҳам майли! Оддий рус халқига хизмат қилиш — менинг учун катта шараф. Албатта, мен буни кейинроқ тушундим, ҳар қалай менимча Россияда ҳозиргача: ҳеч бўлмаганидан кўра кечроқ бўлгани ҳам афзал дейишади.

Унинг сиёсий дунёқараши, афтидан, шу билан чегараланарди. Ўша вазиятда у бизни қаноатлантирарди. Испан республикаси тарафида жанг қилган оқ муҳожирлар Ватанга қайтиш ҳуқуқини олишни истардилар. Оролда бир неча бор бўлган ботир, билимдон денгизчи бизнинг кичик группамиз учун жуда зарур эди. Чунки мен ҳам, Таба ҳам ҳеч қачон Балеар оролларида бўлмагандик.

Лекин республика армиясида шунақа, ўз хатоси, янглишларини тан олган оқ муҳожирлар жуда кам эди. Биз исёнчилар армиясида испан халқига қарши бизнинг азалий душманларимиз рус оқ гвардиячилари жанг қилишаётганини ҳам билардик.

Оқ муҳожирлар матбуоти генераллар исёни ва Испаниядаги герман-итальян тажовузини мақтар ва рус муҳожирларини фронтчилар сафига қўшилишга даъват

этарди. Франкониинг чет эл легионига оқ армиянинг бурунги офицерлари қўшилишганди. Улар ҳақида ҳатто В. Шульгин ўзининг «1920 йил» деб атаган китобида оқлар ҳаракати ғоявий ҳалокатга учраган муҳитда уларнинг кўпчилиги инсон қиёфасини йўқотиб, ўғри ва муттаҳамларга айлангани ҳақида ёзганди.

Интербригадани 14- партизан корпусининг разведкачи-қўпоровчи отрядларига кўнгилли оқ муҳожирларни олишарди. Сироежкин кўнгиллилар ичидан тайёргарлиги пухта ва текширилган кишиларни танлаб оларди. Кунлардан бирида Испанияда генерал Клебер номи билан маълум бўлган 11- интербригада командири, австралиялик коммунист Штерн отрядимизга Виктор исмли бир немисни таклиф қилди. У рус тилини билар ва Клебер ўйлашича, бизга фойдаси тегиши мумкин эди. Виктор исми остида Испанияда болтиқбўйилик немис — Гарри Домела деган кимса жанг қиларди. У 20- йиллардаёқ Германияда яшаб шу нарса билан ном чиқаргандики, ўзи варьете¹ артисти бўлишига қарамай, герман кронпринци² сифатида қабул қилинган ва шу унвонда вилоят шаҳарларини кезиб юрган. Сири фош бўлиш хавфи туғилганида у ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида Францияга қочди.

Мен бу эпчил лейтенант — Кронпринцни отрядимизга олиш тарафдори бўлгандим. Бироқ, унинг тарихини тинглаган Григорий менинг фикримга қўшилмади. У бу одамни антифашистлар лагерига чуқур ғоявий тилаклар келтириши мумкин эмас деб ҳисоблар ва шунинг учун унга ишонмасди.

Энди бизнинг Балеар оролларида қилган юришимизга қайтайлик.

Иккинчи ҳамроҳ сифатида мен ўзга ижтимоий муҳит ва тақдир одами болгар Табани танладим. У деҳқон ўғли бўлиб, ўн саккиз ёшлигида инглиз юк кемаси трюмида болгар порти Варнадан қочганди. Сўнгра бахтли ҳаёг

¹ Варьете — театр санъатининг енгил жанри.

² Кронпринц — тахт вориси.

қидириб, дунё бўйлаб сарсон-саргардон бўлиб юрди. Қаерларда бўлмади у, қайси мамлакатлар ерини ўз тери билан суғормади! Ироқда ишчи араблар артелида ишлаб, саҳрода нефть қузури ётқизди; араблар билан биргаликда инглиз эксплуататорларига қарши иш ташлади ва исён кўтарди; юк кемасида матрос бўлиб сузди; Чикагонинг машҳур кушхоналарида ишлади; Канада ўрмонларида дарахт кесди. Охири Францияга келиб стадионда боксёрларни массаж қилувчи бўлиб ишлади. Сўнг коммунистлар сафига кириб, интернационал бригадаларда жанг қилиш учун Испанияга кетди.

Кучли, кенг кўкракли ва узун чайир қўлли, калта оёқли бақувват Таба хушсурат эмасди. Унинг офтобдан қорайган юзи, қийғир бурни, сариқ соқоли йиртқич қушни эслатарди.

Ҳарбий кийим Табанинг гавдаси бесўнақайлигини кўрсатиб турарди. Тор кўйлак баҳодирона кўксини маҳкам қисиб турар, мовут иштон эса унинг калта ва сал маймоқ оёқларига ҳаддан ташқари узун ва кенглик қиларди. Бунинг устига у Мадрид ёнида бўлган дастлабки жангларда қўлга туширилган ҳарбий ўлжа — марокашча сийрак оқ йўллик, жигар ранг, қалин жунлик бурнус кийиб юрарди.

Юзаки сохталик хусусияти бўлмаган ботир аскар, онгли жангчи коммунист Таба жанговар коллективда бебаҳо одам эди. Ундай одам ҳеч қачон мусибатда қолдирмайди... У билан бир неча минут суҳбатлашган ҳар бир киши унинг хунуклигини унутиб, дўстона муносабатда бўлар, унинг чуқур донишмандлиги ва революцион идрокига қойил қолиб, обрўйини тан оларди.

Таба юксак ахлоқли одам эди. Ҳаёт сабогини олган бу одам кишилар қандай бўлса шундайлигича қабул қиларди. Уларнинг бўшанглиги ва камчиликларига мурувват билан қарарди. Албатта, ҳар кимга эмас, фақат маслакдошларига нисбатан. Жангда эса у ўзгариб кетарди. Хавф-хатардан кескин ҳаяжонланиш уни бошқалар каби

паришонхотир, эътиборсиз ва довдир қилиб қўймасди. Аксинча, унинг сезгилари ўткирлашарди. У фақат олдида бўлаётган нарсаларнигина кўриб қолмай, балки борлиқни яққол сезар, содир бўладиган нарсаларни олдиндан пайқаб оларди.

Гриша Сироежкин Табани яхши билганлиги учун мен унинг номини айтганимда маъқуллаб бош ирғаб қўйди.

— Бугун кечаси жўнанглар, — деди охири Гриша. — Соат йигирма учда портда бўлиш топширилган. Сузиш даврида юз берган нарсаларни маълумотда батафсил баён қиласан...

— Агар қайтсам... — дедим мен ихтиёрсиз.

— Қайтасан!.. Қайтишга мажбурсан, — деди Григорий энди буйруқ оҳангида.

* * *

Итальян бомбардимончилари кечки пайтда қилган икки ҳужум орасидаги танаффус пайтида биз портга етиб келдик. Моррот пирсида шошилиш равишда тўлқинни сўндиришга мўлжалланган улкан тош-метин кублардан бомбадан сақланадиган жой қурилганди. Тор йўлакларда биз ўз юкини шаҳар ва портга ташлаган бомбардимончиларнинг иккинчи ҳужумини кутиб турдик. Порт тсварагидаги юк ташувчилар, балиқчилар ва денгизчилар жойлашган Барселонеттани аланга қоплаганди. Барселонанинг ўзида ҳам нимадир ёнарди. Монтжуик тоғидаги қадимий қалъа ёнғин шуъласида ажралиб турарди. Тибидабо тоғи зенит қуролларининг ўт очиши туфайли дам-бадам ярақларди.

Ҳаво ҳужуми бўлаётганда «С—4» сув ссти кемаси портдан унча узоқ бўлмаган ерда ётарди. У қора соядек овозсиз шўнғиб, кемалар бойланадиган жойда тўсатдан пайдо бўлди. Ҳужра кўприкчасида иккита қора шарпа кўриниб турарди. Командирнинг «тезроқ чиқинглари!» деган овози эшитилди.

— Мас рапидо¹ — деб таржимон буйруқни испанча такрорлади.

Палубага қоплар ва бир неча қути улоқтирилди. Матрослар уни чаққонлик билан тутиб олиб, кема ичкарисига туширишди. Биз кема бурнидаги очиқ люк ёни—тўп олдидидаги кичкинагина майдончага сакраб ўтдик. Тагимизда хира ёритилган торпедо аппаратлари ҳужраси турарди.

Мен охирги марта ҳали ҳам ўчирилмаган ёнғинлар шамдек алангаланиб турган зимистон Барселонага қарадим. Енгил майин шабада портга тутун, қурум ва чуқмал протила ҳидини ҳайдарди. Совуқ пўлат қутига кириш бирам этингни жунжиктирадики!

Бурундаги ҳужрада ҳар иккитаси бир қатор қилиб қўйилган тўртта торпедо аппарати турарди. Хира ёнаётган электр чироқлар ёруғлигида уларнинг қопқоғи нурсиз товланиб турарди. Ингичка занжирларда матросларнинг тор каравотлари осилиб қўйилганди. Мой ва металл пси орасидан шу ҳужрада сақланаётган янги сабзавот ва меваларнинг ҳушбўй ҳиди келиб турарди. Ернинг ҳаётбахш руҳи узоқ вақт, бутун сузиш давомида сақланиб турди. Кислород етишмаслиги натижасида сув остида узоқ бўлиш оғир бўлганда мен бу ҳидлардан баҳра олиш учун торпедо ҳужрасига борардим.

Ҳаммадан кейин палубадан тушган матрос люкни ёпиб қўйди. Мен ҳамроҳларимга қарадим. Таба картошкалик қопда ўтирар ва чўнтақларини текширарди. Виктор оёқларини матросчасига қўйиб тик турарди. Унинг юзида яна ҳарбий кемага тушганидан роҳат қилаётгани кўриниб турарди.

Орқадаги ҳужрани бўлиб турган девор эшиги очиқ бўлиб, тор йўлак ортида равшан ёритилган бино кўриниб турарди. Тезда у ёқдан ҳорғин юзли, ялтироқ сочли ёш йигит — кема экипажидаги иккинчи рус, командир таржимони чиқиб келди. У бизга командирнинг кают-

¹ Мас рапидо — тезроқ (испанча).

компанияга ўтиш ва сафар давомида у ерда бўлиш кераклиги ҳақидаги фармойишини айтди. Девори командирнинг кичиккина каютасини ажратиб турган уч метрли йўлак ортида кеманинг энг кенг биноси кают-компания жойлашганди. Чап ёнга яқин жойда айни бир пайтда катта ёрдамчига каравот сифатида хизмат қилаётган чарм диван олдида, полга винт билан маҳкамлаб қўйилган чўзинчоқ стол турарди. Диван устидаги махсус илгаларда қўл пулемёти қўйилганди (тревога бўлганда уни юқорига олиб чиқишарди). Олдиндаги ажратиб қўйилган томонда штурман жойи — унча катта бўлмаган тўртбурчак стол; стол устида кема юргизиш асбоблари ва занжирдаги каравот. Тўртта думалоқ стул столнинг уч томонидан полга винт билан маҳкамлаб қўйилган. Унг ёнда марказий бошқариш жойига ўтиладиган жой. У ёқдан узук-юлуқ буйруқлар эшитилиб туради.

Дизеллар ишга тушгач, палуба аста титрай бошлади. Хужраларда енгил шамол эсди. Дизеллар гоҳо жим бўлар, гоҳо янада қаттиқроқ тақирларди. Менинг назаримда кема узоқ вақт миналик майдонлар айланасида мураккаб йўл босди. Ниҳоят дизеллар тез-тез ва равон ишлай бошлагандан сўнг биз Миноркага қараб жўнадик. Таба стол атрофида ўтириб, унга чиниққан қўлларини қўйди ва мудраш ниятида бошини эгди. Виктор очик эшик олдида туриб марказий жойда нималар бўлаётганини кузатарди.

— Виктор!

— Лаббай, — деб жавоб берди у.

— Сиз сув ости кемаларида сузганмисиз?

— Фақат икки марта, у ҳам бўлса Севастополь яқинида. Мен эсминцларда хизмат қилгандим... Бу тезорар кораблларни севаман. Уларда ҳамма парса кўриниб туради, бу ерда эса худди зулматдагидек... Темир қути...

— Темир қути, — деб беихтиёр такрорладим мен.

— Бу ерда... энтикиб ва бўғилиб ўлиш ваҳимали бўлса керак... Яхшиси, у ёқда — юқорида, қуёш остида бўлгани маъқул...

Виктор испан республикасининг ҳалокати муқаррарлигини билса-да, мажбур қилишмаса ҳам бу сафарга чиқишга рози бўлди. Негаки, у бетараф бўлиб қолиши ёки франкочилар томонига ўтиб кетиши мумкин эди.

Бу ҳақда биз кейинроқ, сафардан Барселонага қайтганимизда очиқдан-очиқ гаплашиб олдик.

— Биз пирсдан чиққач, очиғини айтганда, қайтиб келишни умид қилмаса бўладиган сузишнинг биринчи соатида саёқликда ўтган ҳаётимни эсладим,— дерди Виктор, ўзига коньяк қуя туриб. — Сизлар мени, оқ гвардиячини ўзларингиз билан бирга Россияга олиб кетасизларми, йўқми, билмадим. Эҳтимол, олиб кетмассизлар... У ерда сизларга менинг нима керагим бор? Лекин Россияни қайта кўришга она ерда юришга чин юракдан ишонгим келади.

— Бекорга иккиланаяпсиз, Виктор. Биз, сизни албатта олиб кетамиз. Негаки сиз энди бизники, бутунлай ўзимизники сиз... фақат битта «ағари» бор, — дедим мен суҳбатдошларимга тикилиб қараб.

— Қанақа?— деб сўради у ташвишланиб.

— Бу «агар» ҳаммамизга тааллуқли. Агар биз бу ердан тирик қайтишга эришсак, ҳаммамиз уйга қайтамиз...

— Ҳа, бу тўғри, албатта — деб мингирлади Виктор бошини эгиб.

Таба ҳам розилик маъносида бошини ирғаб қўйди. Менинг бехосдан оғзимдан чиқиб кетган сўзларим ўша кеч бизни қамраган яхши кайфиятни бузди ва аччиқ ҳақиқатга қайтарди. Уруш юттирилганди. Таба ўзига ширин ва ўткир ичимлик, арпабодиён арағидан қуйди.

— Биз охирида кетамиз, — деди Таба оддийгина, ёпишқоқ лабларини ялаб.

— Бу осон эмас, — деб қўшиб қўйди Виктор.

Бироқ мен бир оз шошилгандим. Уша пайтда сафаримиз энди бошланганди.

Кают-ҳампанияга яна таржимон келиб командир менга кўприкчага кўтарилишни таклиф қилаётганини

етказди. Мен унинг кетидан тик трап орқали юқорига кўтарилдим. Дизеллар тортаётган ҳаво очиқ люк орқали куч билан кириб, кема ҳужраларини шамоллатарди. Командир кўприкчада катта дурбиндан тунги денгизга қарарди. Таржимон, навбатчи офицер ва сигналчилардан ҳар бири ўз секторларини кузатишарди. Истаган пайтда шўнғишга шай кема сувга ботиб турарди.

— Люк яқинида жойлашиб олинг,— деди командир менга.— Тревога бўлиши биланоқ биринчи бўлиб пастга сакраг.

Бутунлай совуқ бўлмаган ўша куз тунида уфқ тинч денгиз билан туташиб кетганди. Милтиллаётган юлдузлар сув юзасида аксланар ва осмон қаерда тугаб, денгиз қаердан бошланишини ажратиб бўлмасди. Биз серҳаракат Ўрта Ер денгизининг чеккасидан кетардик. Чапда корабллар чироғи ялтирарди. Фақат денгизчининг тажрибали кўзи уларни уфқдаги юлдузлардан ажрата олиши мумкин эди. Африкадан илиқ, тигиз шамол эсарди. Туннинг ярмида яқинимиздан Марсель томон йўл олган улкан пассажир лайнери ўтиб кетди. У қаердан келмоқда? Африкаданми, Америкаданми? Мен дурбиндан равшан ёритилган палубаларда турган одамларни кўрдим. Менга худди денгизнинг равон шовиллаши аро музыка садоси келаётгандек туюларди. Чунки у ерда тинч ва осойишта ҳаёт ҳукм сурарди. Денгиз юзасида ўтаётган корабллар чироқлари ва юлдузлар нури титрарди.

Узоқ тун ниҳоясига етмоқда. Шарқда уфқ чизиғи кўринди. Чўкиш пайти келди. Дизеллар тўхтатилган ва сувнинг секин шилдираши остида кемамиз чуқурликка кетарди. Электр моторлар парракларни юрак уруши каби секин айлантирар ва кемани олға сурарди. Икки миллик тезликда борардик. Бу эса сув остида узоқ туришни таъминларди.

Эҳтимол, уфқда Минорка кўринаётган бўлиши мумкин. Уни фақат командир билади. Вақти-вақти билан у перископии кўтарар ва денгизни кузатарди.

«С—4»— эски кема. Хужра ёнида ямоқ солинган бир неча тешик кўзга ташланарди. Улар намланиб турар, қайси бир жойларда сочдек ингичка сув оқими отиларди. Эскирган аккумуляторлар иш ҳажми ошганда зарядни ёмон ушлар ва биз сузгич қанотларини аранг қимирлатаётган ялқов балиқ каби судралардик.

Эрталаб соат ўнларда Минорканинг шимолий четидagi Кавалерия бурнига етиб келдик. Сув юзасига сузиб чиқиб, баланд қирғоқ соясида кетардик. Кеманинг хужраларига урилган соф ҳаво маст қилар, сал боши айлантирарди. Биз деярли мақсадга эришган яъни Маон порти яқинида эдик. Командир ҳарбий денгизчиларнинг қатъий одатига кўра кийиниб олиш ва орол комендантн олдига обрў билан бориш учун каютасига тушиб кетди.

Нонуштани кают-компанияда қилдик. Қайнатилган картошка, португал сардинлари, нон ва бир пиёла бемаза кофе тамадди қилдик.

Юқорида тўсатдан «устимизда самолёт» деган овоз эшитилгач, дарҳол жанговар сигнал жаранглади. Ярим кийинган командир йўл-йўлакай оқ кўйлаги этагини шимига тикқан ҳолда каютадан отилиб чиқди.

— Пулемётлар юқори олиб чиқилсин, қуруллар жаппага тайёрлансин!

Кают-компанияга чопиб кирган матрос биз понушта қилаётган столга сакраб чиқди-да, девордан пулемётни юлиб олиб чиқиб кетди. Унинг кетидан мен ҳам югурдим. Лекин, хужрадан воқеа тугагани ҳақидаги буйруқни эшитдим. Ёнбошга эндигина ярим қадам ташлаганимда пулемётчи қуроли билан тақир-туқур қилиб ёнимдан ичкарига ўтиб кетди. Кўприкчага чиқиб қарасам, четда денгиз устида тўрт моторли улкан «учувчи қайиқ» ўтиб борарди. У Алжирдан Марсельга томон учарди. Биз уни кузатиб қолдик. Олдинги палубада тўп расчёти снарядларни герметик люкка жойлар ва замбаракни сафар пайтида қандай керак бўлса шундай мустаҳкамларди.

Тушда Маон кўрфазига киришдаги маёқ кўринди.

Ўзаро шартли сигналлар билан алмашиб олгач, биз бурилиб секин кўрфазнинг тор йўлагига кирдик. У ерда, киришдан бир неча километр нарида, ён бағрига тепалик чўзилиб кетган унчалик катта бўлмаган порт ва шаҳарча — Маон турарди. Портнинг шимолий қисмида, сув ости кемалари учун мўлжалланган пирсада тўхтадик. Қирғоқ электр станциясининг қора симлари қуйруқдаги люкка туширилди. Бу ерда биз кучсиз аккумуляторларимизни керагича зарядлаб олишимиз керак.

Командир почта келтирган пакетни олди. Биз орол комендант ва губернатори ҳузурига ташриф буюриш учун шаҳарга жўнадик. Оёғим остида қаттиқ ерни сезганимдан ҳузур қилардим. Қуёш эркаланиб порларди. Енгил шабада катта анжир ва анор дарахтларини аранг силкитарди. Губернатор уйига олиб боровчи йўлчада якке-дукка йўловчилар вайсашарди. Улар деҳқончасига оддий кийинишган, бошларида қора берет, белларида кенг латта камар эди.

Губернаторнинг икки қаватли уйи маҳаллий қумтошлардан кесилган йирик тўғри бурчакли тошлардан терилган, кичик устунлар, гумбазсимон ойналар билан безатилганди. Афтидан, уч юз йиллар бурун қурилган бу бино маҳобатли ва улуғвор эди. Кенг тош зинапоя икки супа орқали киришдан иккинчи қаватга олиб чиқарди. Бу нарсаларни мен байроқчи офицер бизни губернатор хонасининг икки қаватли қалин, нақшдор эшигига олиб боргунча кўздан кечирдим.

Испан ҳарбий флотининг капитани Луис Убиета бизга пешвоз чиқди. У ўрта ёшли одам бўлиб, унинг ёқимсиз айёр юзларида биз билан бўлган учрашувдан унчалик табиий бўлмаган шодлик акс этарди. У тўғри келган нарса ҳақида гапирарди-ю, лекин шу кунларда юз берган ташвишли вазият тўғрисида лом-мим демасди.

Унинг креслоси ортидаги деворда зангори фонда бир неча аср давомида оролга губернаторлик қилган кишиларнинг исми, фамилияси ёзилган, бўйи икки эни бир ярим метрли каттакон зарҳал ром осилиб турарди. Улар жуда кўп эди. Убиета бизга бу рўйхатни ёзилиш тарихини гапириб бериш, энг охирида турган ўз исмини кўрсатишдан бошқа бирон яхши нарсга ўйлаб тополмади. У биз олиб келган пакетни очмади ҳам. Афтидан, бош штабдан юборилган хабар уни унчалик қизиқтирмасди.

Учрашувимиз қисқа бўлди. Бир неча минутдан сўнг биз аккумуляторларни заряд қилиш тамом бўлгач, Барселонага қайтишимизни айтиб, хайрлашдик.

Байроқчи офицер бизни такаллуф билан ташқарига ча кузатиб қўйди. Мен ихтиёрсиз равишда эшиклари бирига олиб кирадиган хоналардан ўта туриб, деворларда бир неча бор бой испан уйлари, қўрғонлари ва музейларида учратган суратлар, рицарлик қурол-аслаҳалари осилиб турганлигини кўрдим. Луис Убиета бизни ўзининг чучмал ва хоннона жилмайиши билан кузатди.

Орадан кўп ўтмай Убиета ўзининг қора ишини қилди. 1939 йилнинг 8 феввалида у Маон кўрфазига ичида Франко эмиссари, қўшни Майорка ороли губернатори граф де Сан Луис бўлган «Девоншир» номли инглиз крейсери киришига ижозат берди ва юзларча кишини ўлимга маҳкум этиб, ҳеч эътироз билдирмай унга оролни гарнизони билан топширди.

Губернатор уйдан чиққач биз шаҳарчани айландик, порт майхонасида ўтиришдик. Кун тугаб борарди. Аккумуляторларни заряд қилиш учун ажратилган тўрт соатли вақт битди. Биз пирсга қайтдик.

Ботаётган қуёш уфққа етганда «С—4» пирсдан жилди. Биз секин юриб тор кўрфаздан ўтаётганда фортга салют бердик ва сув остига чўкиб, бирданига йўлимизни ўзгарттирдик.

Уч соатдан сўнг қиш тунининг тим қоронғисидз биз сув юзасига сузиб чиқдик. Осмон ғарбида оғир булутлар

тўдаланарди. Шамол озроқ кучайиб, денгизда тўлқинлар ўйнай бошлади. Мен командир билан ёнма-ён туриб, дурбиндан унча узоқ бўлмаган Майорка қирғоғини ва ундаги денгизлар тоғини кўришга ҳаракат қилардим. Биз сскинлик билан, чуқурликни ўлчаб, қирғоққа келдик. Қирғоқ оқ тўлқинлар узра қад кўтариб турарди. Ярим кеча эди. Турган жойимизни энди аниқ билса бўларди. Биз қўлтиқнинг ўртасида, Алькудиянинг жануби-шарқида турардик. Қирғоқ бўм-бўш бўлиб, денгиздан етти километрча нарида аҳоли яшайдиган энг яқин пунктгача далалар ва зайтунзорлар чўзилиб кетарди. Алькудия кетида қирғоққа чуқурликда Пальенса порти жойлашган унча катта бўлмаган кўрфаз ёриб кирганди. Агар десант тайёрланса, бу ер уни кемага олиш учун энг қулай жой эди. Кема қирғоққа оҳиста яқинлади.

Матрослар тезгина кичик резина қайиқни тайёрлаб унга бизнинг анжомларимизни юклашди. Зийрак Виктор портлайдиган модда, ўқ, тўппонча граната ва намликдан сақлаш лозим бўлган бошқа нарсаларни иккита сут бидонига яшириб қўйди. Герметик равишда ёпиладиган эллик литрли бидонларни кўтариб бориш ноқулай бўлсанда, уларга сув кирмасди. Қайиқ биз учаламизни юкларимиз билан кўтаришга кичиклик қилгани учун биз унга бидон, карабин ва консерваларни ортдик. «С—4» командаси бизни яхши тилаклар тилаб кузатиб қолди. Виктор эшакларни қўлига олди. Мен ва Таба қайиқ ёнларига тикиб қўйилган арқон ҳалқалардан ушлаб, сузиб кетавардик. Тўлқинлар қирғоқ бўйидаги тошларга урилиб оқ кўпикка айланарди.

Хайрият, қирғоққа ҳам етдик. Таба белигача сувда туриб, қайиқни ушлаб турди. Биз Виктор билан юкни тушириб, қайиқни дамани чиқардик ва тош бостириб қирғоқ яқинида чўктириб юбордик. Бўш қобикни энди фақат жарликдаги бутага боғлаб қўйилган узун арқон ушлаб турар эди. Қайтишимизда биз уни осонгина топишимиз мумкин эди.

Юкимизни тик қияликдан кўтариб борардик. Қўзларимиз қоронғиликка мослашгач, яқиндаги зайтунзорни кўра бошладик. Булутлар тез югурар ва уларнинг ёриқларидан юлдузлар тез-тез кўзга чалинарни. Қўршапалаклар тепамизда овозсиз учар, баъзида уларнинг қора шарпаси осмон фонида кўриниб қоларди. Хайдалган ердан юриш ноқулай бўлганлиги учун биз бесўнақай бидонлардан қутулишга ва ичидаги нарсаларни орқага осиб юриладиган қопчиқларга солишга келишдик. Алькудиядан олти километр берида йўлни кесиб ўтиб, кичиккина кўрфаз қиргоғига чиқдик. Буталар орасидаги чуқурликка жойлашиб олдик.

Тонг отиши билан бизга бутун кўрфаз, Алькудия порги, шимолий томонда Польенса кўринди. Қўлтиқда катерлар у ёқ-бу ёққа қатнаб турар, лангарда унча катта бўлмаган кема, унинг ёнида кичик танкер турарди. У, афтидан, итальян гидросамолётлари базасига ёқилғи олиб келган бўлса керак.

Кундуз кунни кўрфаз ва йўлларни кузатдик. Биз десант тайёрланаётганлигини тасдиқлайдиган бирорта жангчи ёки юклар колоннаси кўрмадик. Алькудияда ҳам. Польенсада ҳам қўшинлар тўдаси йўқ эди. Бундай кичик шаҳарларда қўшинлар дарров кўринган бўларди. Бироқ кўчаларда одам кам эди. Десантдан бирорта ҳам белги йўқ.

Кундузи олдимизда оролнинг узоқ томонлари ҳам кўринди. Яқинимиздан ўтадиган йўл ортида тераклар ва сойда бир неча тол ўсарди. Ундан кейин ҳар хил ўтлар ва гуллар гиламдек тўшалган далалар, ўтлоқлар, зайтунзорлар, яна ўтлоқлар ва экинзорлар яшил денгиз каби ястаниб ётарди. Бу кенглик устида булутлар учар, уларнинг сояси ерда кезарди. Черепицалик томлари қизариб, черков қўнғироқхоналари оқариб турган қишлоқлар кўринарни.

Виктор ўз участкасини кузатган ҳолда бизга ўзининг Петербург денгиз корпусида ўқигани ва Қора денгизда

миноносецда хизмат қилгани ҳақидаги қизиқарли тарихини гапириб берарди. Диққатни жалб қиладиган бирон нарсa кўриб қолса танаффус қилмасдан ва овозини ўзгартирмасдан менга ўз кузатишлари ҳақида хабар берарди. Менинг ёзиб бўлишимни кутар, сўнгра яна ҳикоясини давом эттирарди. Таба ўз кузатишларини тўхтатмасдан Викторни жим тингларди.

Биз навбати билан оз-оздан ухладик. Бироқ бу уйқу эмас, шунчаки кўзни ярим юмиб мудраш эди.

Кеч кира бошлаганда итальян гидросамолётларидан бир группаси қўлтиқ сувида из қолдириб учди ва форментар бурнига ўтиб бомбардимон қилиш учун Барселона томон йўл олишди.

Виктор испан тилини яхши биларди. У узоқ вақт денгизчилар, порт ишчилари ва балиқчиларга аралашиб юрганди. У жанубликларга ўхшарди. Унинг устига жуда қорайган, озроқ соқовланар, барча денгиз ёқасида яшовчи кишилар каби оддий кийинарди. Қисқа қилиб айтганда, Виктор жанубий, денгиз бўйи шаҳарлари ва оролларда ҳаёт кечирувчи испанлар оммасидан бирон-бир нарсаси билан ажралиб турмасди.

Икки кун десант тўплашиш эҳтимоли бўлган районни ўргандик. Йўлларда ва Пуэрто-де-Польенса, Польенса ва Алькудия каби аҳоли яшайдиган пунктларда бўлаётган ҳаракатни кузатдик. Бироқ, Польенсадан ўн етти километрча нарида, пакана бўй ўрмонли тоғ тизмасида Эскарка шаҳарчаси жойлашганди. Унинг тагида, шимол-ғарбий қияликда, орол қирғоғида унча йирик бўлмаган Сольер порти ва бир неча кичик кўрфазлар турарди. У ердан Барселонагача 195 километр, холос. У ерда нималар бўлмоқда?

Бу фикр менга тинчлик бермасди. Биз бу кичкина райони ўрганиб кўрмагунча мен вазифамиз бажарилмаган деб ҳисоблардим. Лекин у ерга ҳаммамиз боришимиз хавфли эди. Мен харитани ўрганардим. Виктор нима ҳақида ўйлаётганимни пайқаб Эсморка ва шимолий қирғоқни кўрсатиб:

— У ерни ҳам кўриш зарур, — деди.

— У ёққа борасизми? — деб сўрадим мен.

— Бораман, — деб жавоб берди у, савол ноўрин дегандек, норози оҳангда. — Сиз командирсиз, буюраве-ринг...

— Хужжатларингиз йўқ-ку. Агар талаб қилиб қолиш-са, нимани кўрсатасиз?

Дехқонлар елкасига ташлаб кийиб юрадиган ёки эшак елкасига ташланадиган икки қаватли эгар хуржун-га Виктор иккита қўл гранатаси ва ўзининг катта каллибрий Стайерини эҳтиёт обоймаси билан солиб қўйди.

— Мана шуни кўрсатавераман, — деди у ўзининг одатдаги, ҳазил ё киноя эканлигини билиб бўлмайдиган оҳангида. — Лекин иш бу даражагача бормаслигига ишонаман. Бу ердагилар ҳали ҳуркишмаган. Мен бозорларда тентираб юраман, эҳтиёт бўлиб майхонадаги одамлар билан лақиллашаман, вино қуйиб бераман, сўнгра шаҳарчани кезиб қияликдан тушаман ва Сольереда нима бўлаётганини кузатаман. Кун ботаётганда қайтиб келаман... Агар қайтмасам, мени кутманглар, — деб жиддий қўшиб қўйди у энди.

Виктор қўлларимни маҳкам сиқиб, шоссени ўраган бутазор ичига кириб кетди. Биз эса йўл олдида, қалин шох-шаббали кекса эман дарахти остида қолдик.

Польенса томонга аскарлар тушган иккита ёпиқ италян машинаси ўтиб кетганда ҳали қоронғи эди. Улар, афтидан, Эскардан сайр қилиб қайтишарди. Уларнинг маст ҳолда тартибсиз ашула айтиши бизгача етиб келди.

Кун чиқиши билан йўлда ҳаракат кучайишини эътиборга олиб, биз эман дарахтларининг барглари остига яширинишга қарор қилдик. Кўп ўтмай, маккажўхори, ғалла ва ёғоч кўмири солинган қоплар ортилган деҳқон аравалари ўта бошлади. Деярли ҳар бир арава олдида итлар югуришарди. Итлардан бири Таба ўтирган эманга чопиб келди. У зарурат туфайли оёғини кўтарди. Лекин

одам борлигини сезиб, қаттиқ хура бошлади. Уни арава ёнида кетаётган хўжайини чақирди. Лекин ит хуришда давом этар ва эман танасига сакрарди. У яна бир марта итни чақирди. Сўнгра дарахт томонга юриб, нима эканлигини билиш учун унинг тепасига қарай бошлади. Арава йўлда кетишни давом эттирар, аравакаш довдираброқ Табага, ғоҳ ўз итига қарарди. Охири у дарахт томонга қатъий қадам ташлаб, ит бўйнидан ушлади ва йўлга томон тортиб кетди. Лаънати ит! У бизни бирмунча кўнгилсиз дақиқаларни кечиришга мажбур қилди.

Йўл бўшашини кутиб бўлгач, ерга тушиб нарироққа кетдик ва кичик ариқ бўйидаги тамилара деб аталувчи дарахтнинг қуюқ буталари тагида яшириндик.

Викторни зориқиб кутиш билан ўтган кунимиз жуда узоқ туюлди. Қоронғи тушиши билан биз учрашишга шартлашилган жойга — беш рақами ёзилган оқ рангдаги йўл устунни олдига бордик. Эскорка томонга қиялаб кўтариладиган йўлнинг тўғри участкаси шу ерда эди. Шоссе икки томондан ҳам яхши кўриниб турарди. Лекин оқшом кириши билан кенгликлар яна кўздан ғойиб бўларди. Денгиздан шамол эсар, эманлар шитирлар, тизма тоғдан оқиб тушаётган ариқлар шилдирарди. Тун сирли овозлар билан тўларди. Бизнинг диккайган қулоқларимиз шартли сигнални кутарди. Ниҳоят яқиндан уккининг босиқ товуши эшитилди. Биз қимир этмай кутдик. Тунги қушнинг чинқириги яна икки марта такрорланди. Бу Викторнинг шартли сигнали эди. Таба жавоб қилди. Бир неча минутдан сўнг ойдин йўлга Виктор сояси тушди.

— Хайрли тун, дўстлар, — деди у ўзининг одатдаги овози билан.

— Вақтни ўтказмайлик, кетдик, — деб буюрдим мен. — Ҳаммасини йўлда айтиб берасиз.

— У ерда иккита-иккита бўлиб бозорда тентираб ва майхоналарда вино ичиб юрган миршаблардан ўзга ҳеч ким йўқ. Мен одамлар билан гаплашиб сўраб кўрдим... Йўқ, бу ерда қўшинлар йўқ.

Майорка оролига келганимизга учинчи кеча кетарди. Ҳамма нарса аён эди. Тезроқ қайтиш керак. Сув ости кемаси уч кечадан бери орқамиздан келарди. Кеча кечаси у биричи марта биз тушган баланд қирғоққа келган ва сигналга жавоб ололмай қайтиб кетган бўлиши керак. У бугун ҳам келади. Агар биз уч кеча давомида пайдо бўлмасак, у Барселонага қайтади. Ўртоқларимиз эса бизларни ҳалок бўлган деб ҳисоблашади.

«С—4» билан учрашув жойигача тўппа-тўғридан кетиб ўн беш километрча йўл босишимиз лозим эди.

Ла-Пуэбла жануброғида биз Мунога борадиган йўлга чиқдик. Қоронғида зайтунзор ичидан ўтадиган қўчадан кетиш мумкин эди. Биз далалардан юриб ухлаётган Мунони айланиб ўтдик ва яна Санта-Маргаритага олиб боровчи йўлга чиқдик. Ярим йўлда чапга, қирғоққа бурилиш керак. Яна уч километр юргач, биз сув ости кемаси билан учрашадиган жойда бўламиз.

Ойдин кеча. Тепамизда юлдузлар қоплаган жануб осмони. Саратонларнинг чириллаши эшитилади. Ерда яшил нур сочиб, ялтироқ қуртлар юришмоқда.

Биз шивирлаб, агар оролда бекиниш иложи бўлган одамларимиз бўлганда ишлар бошқача бўлиши мумкинлиги ҳақида гаплашардик.

— Арре, арре! — деган овоз эшитилди йўл муюлишида.

Биз ётдик. Секин ғичирлаган овоз эшитилди. Кетмакет қўшилган иккита баланд бўйли хачир муюлишдан иккита ғилдиракли оғир аравани тортиб чиқди. Ердан баландда, хачирлар устида, матодан қилинган айлана чодир остида аравакаш ўтирар ва ярим овозда ниманидир хиргойи қиларди. Унинг юзи ҳар гал сигарет тортганида сал қизарарди. Биз келишиб ўтирмай йўл ўртасига чиқдик.

— Ойга ме, омбре¹, — деди аста Виктор аравага яқин

¹ Ойга ме, омбре — Менга қара, йигит (испанча).

келиб. Таба унинг кетидан бориб, олдиндаги хачирнинг юганидан ушлади. Арава тўхтади.

— Ким бу?— деди аравакаш беихтиёр тизгинни тортиб. Арава остида, гилдираклар орасида югуриб юрган кучукча олдимизга келиб бизни ҳидлади.

— Гугуртнинг борми? — деб сўради Виктор.

— Бор,— деб хотиржам жавоб берди деҳқон ва сакраб ерга тушди. У йигирма беш ёшлардаги йигит эди. Қалта камзулининг чўнтагидан гугурт чиқариб бизга узатди. Биз гап бошлашга шошилмай, унга чекишни таклиф қилдик.

«Агар бу одам билан келишолсак Виктор Барселонага жўнайди, Таба билан биз эса маълум бир вақтгача оролда қоламиз», — деб ўйлардим мен.

— Алеманос?¹— деб сўради аравакаш бизни яхшироқ кўришга ҳаракат қилиб.

— Йўқ...

— Итальянос?

— Йўқ...

— Кимсизлар ахир? — деб сўради испан ташвишланиб. Афтидан, талаффузимиз чет эллик эканлигимизни билдириб қўярди.

— Республиканос!— деди Виктор тартиб билан.

— Реп... — аравакаш бу сўзда тутилиб қолди. У сигарета тутган қўли ҳавода кўтарилганича биронта сўз айтмай аравага чиқди.

— Шошма, ошна. Биз сенга ҳеч ёмонлик қилмаймиз. Сен бизга ёрдам беришинг керак. Биз озодлик учун, деҳқонларга ер бериш учун помешчикларга қарши курашяпмиз. Ҳали сен бу ҳақда эшитмадингми?— деб бошладим мен.— Бизга ёрдам бер, тунашга жой топ, сизларда ким республика тарафдори эканини айтиб бергин...

— Ўзимнинг уйим йўқ, мен алькальдникида² хизмат

¹ А л е м а н о с — немислар (испанча).

² А л ь к а л ь д — қишлоқ оқсоқоли (испанча).

қиламан. Сизларни қандай қилиб яшираман. Қишлоғимизда бир неча норози деҳқонларни отиб ташлашди. Менинг эса оилам, болаларим бор. Мен сизларга қандай ёрдам қилишим мумкин? Йўқ, мендан сўрамай қўя қолинглар. Мен сизларни кўрдим деб ҳеч кимга айтмайман. Менда озгина нон бор,— деди аравакаш бизларга кичиккина қотган нонни узатиб.

Биз жим бўлиб бир-биримизга қарадик.

— Майли кетаверсин,— деди Таба ва испанча мурожаат қилиб: — Сен ҳеч кимга бизни учратганинг ҳақида айтмайсанми?

— Муқаддас Мария номи билан онт ичаманки, агар мен бирон сўз айтсам, оллоҳ мени жазоласин. Худо сизларга ёр бўлсин, мен сизларни сотмайман.

Биз гичирлаётган арава муюлишда ғойиб бўлмагунча йўлда тўхтаб турдик. Сўнгра қўриқ ердан яқингинада шовқин солаётган денгиз томон кетдик. Биз ҳали жарликка етмаёқ узоқда, Алькудиа томонда бўғиқ портлаш овози эшитилди ва кучсиз шуъла бир дақиқа осмонни ёритди. Бизнинг йўллар кесишган жойдаги кўприкка қўйган минамиз портлади. Портлаш бизни тезлатди ва тўлқинлар бизни табриклаётгандек шўр томчиларини сачратганда биз жарликдан сувга деярли қулаб тушгандик.

— Энди уларда тўполон кўтарилади! — деди севиниб Виктор. — Ҳовлиқиб қидира бошлашади, эҳтиёт бўла бошлашади. Бу ерда доимо тинч яшашарди. Тўсатдан...

— Бунинг фойдаси бор, — деди пуфлама қайиқ арқонини топган Таба.

Биргалашиб уни қирғоққа олиб чиқдик ва кичкина чарм ёрдамида тезгина пуфладик. Таба сувга кириб, уни думалаб кетишдан сақлаб турарди. «С—4» пайдо бўлиши кутишдан бошқа иш қолмаганди.

Бу охириг ярим соатли кутиш оғир бўлди. Биз тошларда ўтириб кўзимиз тингунча қоронғиликка тикилардик ва тўлқиннинг дам-бадам гулдираш овозини тинг-

лардик. Баданимиздаги тимдаланган жойлар зирқираб оғрир ва кейинги кунларда асабимиз таранглашганлиги билиниб турарди.

— Ана! — деб қичқирди Таба кутилмаганда.

Қирғоқдан анча олисда икки марта кучсиз яшил шуъла ёруғ қуртдек милтиллади. Виктор шу ондаёқ электр фонарининг сигнали билан жавоб қилди ва компасда йўналишни белгилади. У биринчи бўлиб қайиққа тушиб, эшакларни қўлига олди. Мен унинг кетидан тушиб, қайиқдаги сувни сепиб ташладим.

— Қурол ва кийимларни жойланглар, қўйруқдан ушлаб олинглар, мен эса қайиқни илгари сураман. Шундай қилсак, тезроқ бўлади, — деб таклиф қилди Виктор.

Биз қайиқ ҳалқаларидан ушлаб оёқларимизни ишга солдик. Виктор эшакларни эша бошлади ва биз тўлқинларга урилиб бизга овоз бераётган лекин ҳали ўзи кўринмаган сув ости кемаси томон кетдик. Кўп ўтмай унинг қораси кўзга ташланди. Денгизчилар бизни тезликда палубага тортиб чиқариб, ўзимизга келмасданоқ люкларга тушириб юборишди.

Зайтунлар остида ўтган ўша уч кеча менда ўчмас хотира бўлиб қолди.

Сув ости кемаси овоз чиқармай, зимистонга шўнғиди ва дизелларини ишга солиб тўлқинлардаги ялтироқ излар ва юлдузлар аксини ортда қолдириб тўлиқ тезликда кета бошлади.

Командир бизнинг кают-кампанияга келиб, бир пиёла кофе ичиш пайтида биз энди Пальма-де-Майорка портига боришимиз, у ердан эса қирғоқни назорат қилиш учун Кастельон-де-Плайя томонга кетишимиз ва Барселонага қайтажогимизни айтди. У кетатуриб қирғоққа яқинлашганда форментар бурнининг қаеридадир кучли портлашни кўрганини айтди. Бу ўша мина эди!

Соат эрталаб ўнда биз Пальма-де-Майоркадаги қўлтиққа етиб келдик. Портда сув ости кемаларига қарши қўйилган тўрлар ортида исёнчилар ҳарбий корабллари

турарди. Ўтиб кетаётган кемалар паррагининг ўқтин-ўқтин шовқинини тинглаб ва онда-сонда эҳтиётлик билан перископни чиқариб, қоронғи тушгунича яна ерда ётдик.

Қоронғида четроққа бурилиб юқорига сузиб чиқдик ва дизелларни ишлатган ҳолда қурғоқликка қараб кетдик. Эрталаб Оропеси яқинида командир иёнчиларнинг қирғоқда турган «Серверу» номли енгил крейсерини кўриб қолди. Торпедо зарбаси учун айнаи муддао эди. Жанговар сигналга кўра ҳамма ўз жойини эгаллагач, биз ҳеч кимга ҳалақит бермаслик учун кают-кампания диванига ўтириб олдик. Кема чаққонлик билан жанговар йўлга тушди. Бурундаги аппаратлардан иккита торпедо вишил-лаб чиқди. Лекин унинг бири бирданига чўкиб кетди, иккинчиси эса юзага сузиб чиқиб, душманга сиримизни билдириб қўйди.

— Учинчиси, тўртинчиси отилсин!

Учинчи торпедо ҳам чўкиб кетди. Тўртинчиси эса айлана шаклида ҳаракат қилиб, кемамизга хавф туғдира бошлади. Ундан нарироққа ўтиш учун яхшиси юзага сузиб чиқиб, катта тезликда кетиш керак эди. Бироқ душман крейсерининг кўзи олдида бундай қилиш жуда хавфли эди. Шунинг учун энг сўнгги чуқурликкача чўкиб, аккумуляторлар кучидан деярли тўлиқ фойдаланиб, валларни имкони борича айлантиришга тўғри келди.

Командир газаб билан сўкинар ва шундай торпедолар етказиб берувчи Картаген денгиз қўрхонасидаги Франко агентларининг зараркунандалиги ҳақида гапирарди.

Бахтимизга унга ҳужум қилишга ботинганлигимиздан қўрқиб кетган душман крейсерининг командири кетимиздан қувишга ҳаракат ҳам қилмасди. Қувмаётганликларини пайқагач, қолган аккумулятор зарядининг қолдиқларини сақлаш учун қирғоқ яқинида ерга ўтирдик. Вақтни зориқиб ўтказардик. Куннинг охирида эски қайиқда нафас олиш оғирлашиб қолди. Ниҳоят қоронғилик тушди. Энди сузиб чиқиб, ҳужраларни шамоллатса бўларди.

Соат кечаси ўн иккида мина тўсиқлари орасидан уста-

лик билан ўтиб Барселонага етиб олдиқ. Шаҳар ўстида яна италян авиацияси пайдо бўлди. Тибидабо тоғлари жўнаган кечамиздаги каби зенит қуролларининг портлаши натижасида ярақларди. Қоронғи осмонда снарядлар ёрилар, душман самолётларининг мотори гувилларди. Яна Барселонетта ва порт яқинидаги уйлар ёнарди. Шамол тутун ва тротила ҳидини бизгача олиб келарди.

Ҳужум тугагач, қайиқ ўзининг Моррот пирсидаги тўхтайдиган жойига келди. Бомбардимончиларнинг ҳужуми такрорланишидан хавфсираган командир бизларни «С—4»ни ташлаб кетишга шоширарди. Биз команда билан илиқ хайрлашдик. Мард шофёримиз матрос Пинент бизни Тибидабога олиб борди. Сафаримиз шундай тугади.

* * *

Григорий ва Лев Озолин ярим ёритилган пастги холлда кутишарди. Григорий мени қучди, сўнг қўйиб юбориб юзимдан бирон нарсани уқишга уриниб, бир неча секунд жим қараб турди. Ёнимизда турган Озолин жилмаярди ва у келиб, гап-сўзсиз, қўлимни маҳкам қисди.

Биз иккинчи қаватга, Гришанинг каттакон совуқ хонасига қўтарилдик ва паст столча олдидаги дивандан жой олдик.

— Омон-эсон қайтиб келганларинг учун! — деди Григорий қиррали стаканчаларга коньяк қуя туриб. — Ҳатто ҳозир Эбродаги кураш тугаб, армия жанг қилиб, Барселонага чекинаётган пайтда ҳам десант булмаслиги ва фронтдан қўшинларни олиш кераги йўқлигини билиш жуда муҳим. Бу қаршилиқ кўрсатишни давом эттириш, вақтни ютиш имконини беради. Эҳтимол, ҳукумат Марказ — Жануб зонасидаги таслимчи генераллар қаршилигини енгил ва уларни мавжуд катта кучлар билан ҳужум қилишга мажбур қилиш йўлини топар. У пайтда ҳамма нарса кўнгилдагидек бўлиши мумкин.

Гриша ўйланиб секин папиросини тутатди ва чуқур хўрсинди. Лев Озолин ҳам жим турарди.

Уларга боққач, мени ҳали пайқамаган ташвиш ҳаяжонни қоплади.

— Сенга бугун кечасиёқ сафаринг ҳақида батафсил тафсилот ёзишга тўғри келади... Кейин дам оласан... — деди Гриша ниҳоят.

— Бугун кечаси...

— Ҳа, бугун кечаси... Эртага мен уйга кетаяпман!

Мен буни эшитишни сира кутмагандим.

— Нега?

— Чақиришяпти. Бориш керак.

ОХИРГИ КУН БИРГАЛИКДА

Кетишга тайёрланиш узоқ вақт талаб қилмади. Эртаси мен Гришани француз чегарасигача кўзатишга кетдим.

Испанияда биз ҳамма вақт бирга бўлгандик. Бошимиздан нималар ўтмади! Атрофини сирли ўрмон зимистонини ёки қуёш куйдириб юборган тўзонли Альбаррасина тепаликлари қуршаган Сьерра-де-Гвадаррама тоғларида баланд қарағайлар остидаги гулхан теварагида кечирган гунларимиз Мадридда менинг «Гэйларддаги» хонамда бўлган тортишувлар ёки камтарин таом пайтида бамайлихотир суҳбатларимиз... Ҳаяжонга тўла кундуз-кечалар... Мен Гришанинг қўли синганлиги туфайли ҳаракат қилиши қийинлашганидан жингалак сочларини авайлаб силаб, тартибга келтирган ҳолатларини ҳанузгача эслайман.

Мана ажралиш пайти ҳам келди. Аммо бу дақиқалар ҳеч қачон бўлмайдигандек ва қолган бутун ҳаётимиз Гриша Грандэ билан бирга ўтказиладигандай туюлар эди аввал.

Мальгратада, йўл денгиздан тоққа буриладиган жойда у машинани тўхтатишга буйруқ берди. Бу ерда, йўлнинг яқингинасида эгаси ташлаб кетган катта уй турарди.

Унда 14- партизан корпуси отрядларидан бирининг оралиқдаги базаси жойлашганди.

Биз бир неча серсоя хиёбонлардан ўтдик. Қалин чангалзорларда қушлар уяси бор эди. Бизлар яқинлашишимиз билан улар буталар орасидан чийиллаб учиб кетишди.

— У ёғига кузатиб ўтирма... Шу ерда хайрлашамиз,— деди Гриша.

— Лекин мен...

— Кераги йўқ...

Биз қаттиқ қучоқлашдик. Сироежкин бир неча секунд менинг қўлимни қўйиб юбормади. Сўнгра кафти билан елкамга урди. Унинг бу ҳаракатида қанчадан-қанча билдирилмаган ҳаяжонлари яширинганди.

Яқинимизда денгиз шовқини солар, довул қўзғала бошлаган эди. Кучли шамол тўлқиннинг кўпикли учларини юлқиларди. Гриша ўзининг «паккардига» ўтирди, содиқ Пако эса уни охириги марта испан тупроғидан олиб кетди. Мен машина узоқдаги муюлишга бурилгунча йўлда туриб қараб қолдим.

Мен Гриша Грандэнинг қалби абадий ўзи ихлос қўйган иш ва кишиларга берилгани ҳақида ўйлардим. У кетди. Мен ўшанда бу «белгиланган хайрлашмиш» бундан кейин учрашиш ваъда қилолмаслигини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Хайрлашувимизнинг ўша тонги кишини қийнайдиган даражада секин қизарарди. Бўзарган қуёш довул шамоли натижасида қўтарилган денгизнинг шўр намлик пардаси орасидан аранг кўрилиб турарди. Мен ўзимни йўлдан қайтишга мажбур қилолмас ва узлуксиз Гришани олиб кетган машина кўринмай қолган жойга термилардим.

Лекин вақт ўтар ва қайтиш керак эди. Менинг доимий йўлдошим Игнасио Пинент «Испано-сюиз» номли офир машинамизда ўтирарди. Унинг сурункали уйқусизликдан оқарган зайтун тусидаги қора ингичка мўйловли юзи эҳтироссиз ва хотиржам эди. Унинг ёнида Таба. Мен ўзим-

ни машинага қайтишга мажбур қилганда. Таба менга пешвоз чиқди. У шундай маънони ифодаларди: иложсизсан, ҳаёт мунгли хайрлашувлар билан тўлиб-тошган ва ундан ҳеч жойга қочиб қутулиб бўлмайди...

Пинент, ҳамма вақтдагидек машинани тез ҳайдаб кетди. Барселонага етгунча биз миқ этмадик.

ЗАНЖИРНИНГ УЗИЛГАН ҲАЛҚАЛАРИ

Агар Григорий Сироежкиннинг мураккаб ҳаётини воқеалар занжири сифатида тасаввур қилсак, бу занжирнинг кўп ҳалқалари йўқолганлигини билиб афсусланади киши. Сироежкин деган бир оз эриш туюлувчи фамилияли кишининг шунчалик ёрқин ва мураккаб ҳаёт занжири ҳалқаларини топиш ва бир-бири билан боғлаш мушкул, иложсиз иш бўлиб чиқди. Баъзида у қатнашишга тўғри келган вазият ва ишлар талаб қилганда, унинг бошқача фамилиялари ҳам бўлган.

У фожиали ҳалокатга учраган кундан бери ўттиз йилдан ошиқ вақт ўтди. Унинг кўп сафдошлари ҳозир тириклар орасида йўқ. Унинг кураши ҳақидаги ҳужжатларни топиш қийин, кўп ҳужжатлар эса йўқ бўлган. Гувовҳлар ҳам тобора кам қолмоқда. Григорий Сироежкин сафдошларининг ҳаёти охириги чизиққа етиб қолган ёки ундан ошган.

Ҳар бир киши ўзининг болалик дунёсидан келади дейишадди. Бу умумий қоидадан Григорий холи эмасди. У Волга бўйининг ғаллакор далалари орасида туғилди. Унинг она қишлоғи Волкова атрофида Самаранинг олтин бошоқлари шовилларди. У ерда чидамли, бўйчан ва бақувват одамлар яшашарди. Бу уларнинг ери эди... Тақдир Сироежкинни қаерга улоқтирмасин, қайси бир мамлакатда бўлмасин далаларни кўрганда унинг кўзлари чарақлаб кетарди. Қўллари ерга интилиб ундан деҳқонларга хос ҳаракат билан бир сиқим олар, бармоқлари билан эзиб ҳидларди. У дала одами эди ва шунинг

учун унга Испанияда учратган, помещиклар далаларида қуёш ҳолдан тойдирган аламзада андалуз батраклари яқин ҳамда тушунарли эди. Улар уни севиб қолишганди ва фақат унинг бўйи узунлиги учун Гриша Гранде деб аташмасди...

У доимо шундай — душманларга шафқатсиз, дўстларга, ўзи мансуб бўлган оддий кишиларга ўта оққўнгил ва раҳмдил эди.

Гражданлар урушидан сўнг, бизнинг юртимиз шахдам қадамлар билан олға кетганда, кишилар яхшироқ ва бойроқ яшай бошлаганда Григорий Сироежкин бойлик тўпламади, кийим-кечак орттирмади. Бу унинг характери, қарашлари эътиқодидаги доимий хусусиятлар эди. Ўша йиллари у билан бирга ишлаган одамлар менга у доимо яхши тозаланган ва дазмол қилинган костюм (унда иккинчи костюм бўлиши даргумон), тоза кўйлак ва пухта ямалган ботинкада юрганлигини айтиб беришди. Оёқ кийимини у этикдўзлар ямоқ солишдан бош тортгунларича кийиб юраверарди. Ўшандагина янгисини сотиб олиб, эскисини магазинда қолдирарди.

Пул унинг учун йўқ нарсасдек туюларди. У маошини одатда столида турадиган қоғоз ташланадиган сим саватга солиб қўярди. Ўртоқларидан кимдир қарз сўраб келса, Григорий саватни кўрсатиб шундай дерди:

— Керагича ол. Маош олганда ўрнига қайтариб қўясан.

У ўзининг душманлари билан бир неча бор ўлгунича олишган, уларга шафқатсиз бўлган, унинг қўли қаттиқ эди. Лекин руҳий жиҳатдан яқин кишилар зарурати ва уқубатларига нисбатан меҳрибонлик, эътибор, кўнгилни ийдирадиган ғамхўрлик кўрсатган.

20-йилларда шаҳарларимиз кўчаларида бошпанасиз қолган болалар ва гадойлар учраб турарди. Улар кўриниши билан Григорийда доимо дилларни пора қиладиган таассурот қолдирарди. У маъюсланар, ғамгин бўлиб қоларди. Кунлардан бирида у бутун маошини қўлида

бола ушлаб турган хотинга берганди. Бошқа бир пайтда ёмғирли совуқ кўчада худди шундай, болалик хотинни учратиб, унга шу ердаёқ янги пальтосини ечиб берган.

Бу нарсаларни у шунчаки, сипогарчиликсиз қиларди. У ўртоқлари унинг ишлари ҳақида гапиришганда ёқтирмасди ва агар гувоҳлар бўлмаганда кўп нарсани ҳеч ким билмаган бўларди.

Мен Григорий Сироежкин ҳайратда қоладиган кўнгли очиқ одам эди, унақаларни ўзимнинг маълум даражадаги узоқ ҳаётим давомнда ҳеч қачон учратмаганман, деб такрорлашдан тоқмайман. Уни жасорат, уддабурролик, ихтирочилик эмас (унақа хусусиятли кишиларни тез-тез учратиш мумкин), айни очиқ кўнглилик ажратиб турарди. У ўзини шунчалик табиий тутардики, у билан тўқнашган жуда эҳтиёткор кишилар ҳам унга тўлиқ ишонч билан қарашарди. Ҳатто кишиларни одатда шубҳали ва ишончсиз бўлишга мажбур қиладиган энг оғир ва хавфли вазиятларда ҳам шундай бўларди. Мен айтганимдек, ўзига ишонч туғдиришни уддалаш асло нафис ва муғамбирона тузилган нутқ ёки ўзига керакли кишини қандайдир алоҳида ишонтирадиган сўзлар, инкор қилиб бўлмайдиган манتيқ, одатда узоқ ва пухта тайёргарлик кўриладиган уринишлар белгиламайди. Григорийда бу нарсалардан нишона ҳам бўлмаган. Аммо ўзида бошқаларга ишонч туғдириш доимо жўн ва табиий бажариларди. Кўнгли очиқликда унинг эътиқоди зоҳир бўларди. Менимча, унинг қудрати, кишиларга сўзсиз таъсир қиладиган кучининг сири ҳам шунда эди.

Уч ажралмас дўстлар — Григорий Сироежкин, Лев ва Женя Озолиналардан ҳозир биронтаси ҳам ҳаёт эмас. Энг охири бўлиб 1967 йилнинг октябрида Женя ҳаётдан кўз юмди. Шундай бўлдики, мен уни 60-йилларда, Испаниядан қайтгандан сўнг йигирма йил ўтганда учратдим. Аввалгидек у Ленинградда, севиклиси Лев билан ўзининг бахтли йилларини кечирган, унинг меҳмондўст столи

атрофида тунги — чекист дўстлари йиғиладиган, қамалнинг даҳшатли 900 кунини танҳоликда ўтказган ўша хонада яшарди. Ҳар бир нарса унга ўша бахтиёр ва оғир кунлар, ҳаётдан барвақт кўз юмган азиз кишилар ҳақида эслатарди. Ҳеч бир нарса уларни хотирадан ўчира олмасди ва у ғамгин жилмайиб: «Булар аллақачонлар бўлиб ўтган, йўқ, бари яқингинада юз берганди...» — дерди.

Мен яна Григорий Сироежкинга қайтмоқчиман. Афтидан, шундай бўлган ва доимо шундай бўлса керакки, аҳамияти жиҳатдан энг муҳим ишларда жуда оз сонли чекистлар қатнашишган. Бундай муҳим ишлар учун раҳбарлар ихтиёрида улкан шахсий жасоратга, ўткир ақл катта чидамга эга бўлган ва ҳар вақт ўзини дадил қурбон эта оладиган кишилар бўларди.

Ундай кишиларни бармоқ билан санаш мумкин эди. Бу албатта ботир, қатъий чекистлар етишмаслигидан эмасди. Ундайлар доимо кўп эди. Лекин ниҳоятда муҳим ва нозик ишлар учун алоҳида бошқа хусусиятга эга бўлган кишилар керак эди. Бунини сўз билан тушунтириш осон эмас. Бундай кишиларни ходимларининг бир қисмига ўзларининг шахсий хусусиятларини сингдира олишган Дзержинский ва Менжинский ҳайрон қоладиган даражада тўғри топишарди. Уларга буюриб ўтиришнинг зарурати бўлмасди. Уларни бир оғиз гапиданоқ тушунишарди ва улар ўзларини иш учун тавсия қилишарди. Бундай кишилар ВЧК—ОГПУ тарихига абадий кирганлигига ажабланмаса ҳам бўлади.

«Шу нарсани айтиш мумкинки, ВЧК — ОГПУ қийинлик билан ташкил қилинган ва ривожланган, унга ходимларнинг кўп меҳнати синган, — деб ёзганди Менжинский. — У янги, оғир иш бўлиб темир ирода, мустаҳкам асабдан ташқари, тиниқ фикр, соф виждон, қулоқ эшитмаган мутлақ эпчиллик, партияга сўзсиз содиқлик ва қонунга итоат этишни талаб қиларди».

Григорий Сироежкин бу хусусиятларга тўлиқ жавоб

берарди. Шунинг учун ҳам у давлат хавфсизлик органларининг тарихига кирди.

* * *

Мана яна битта банд...

20-йиллар боши. Борис Савинков тўдалари Белоруссияда бебошлик қилишмоқда. Улар гоҳо чегара ортидан пайдо бўлишади, гоҳо кетиб қолишади. Панлар Польша-си ўз мақсадларида Совет давлатига қарши фойдаланиш учун уларни яширади, қурол-яроғ ва бошқа нарсалар билан таъминлайди. Уларнинг босиб ўтган йўли талон-тарожлик, қотиллик, ёнгинлар билан тўлиб-тошган. Кичкина шаҳарлар ҳужумга йўлиқади. Каллакесарлар билан курашиш жуда мушкул. Чунки уларни ўша пайтда чекка жойларда, чегара ёнидаги районларда советларга қарши ҳар хил элементлар, қуроқлар ва руҳонийлар яширишади ва кўмаклашади. ЧОН ва ОСНАЗ¹ отрядлари босқинчиларни таъқиб қилишса-да, йўқ қилиш иложини қилиша олишмасди. Босқинчилар бир жойда кўздан йўқолишса, иккинчи жойда пайдо бўлишарди.

Савинков сафдоши полковник Даниил Ивановнинг гуруҳи энг йирик ва актив тўда ҳисобланарди. У вақти-вақти билан Польшадан совет территориясига ўтиб турарди. Чегарани қўриқлаш иши ўша пайтда шаклланиш даражасида бўлганлиги учун кам сонли, етарли даражада қуроолланмаган ва ҳаракатчан эмас эди.

ВЧК органлари Сироежкинга қадар ҳам Иванов гуруҳига ўз кишиларини юборарди-ю, лекин босқинчилар қандайдир сезилмайдиган йўллар билан уларни фош қилишга эришардилар. Сир ошкор бўлгандан сўнг ваҳшийларча қийнаш ва ўлдириш бошланарди. Босқинчилар фақат эркак чекистлар билан эмас, балки хотинларга нисбатан ҳам шундай усул қўллашарди.

1923 йилда Иванов Москвада «овозали» иш қилмоқчи

¹ ОСНАЗ — алоҳида вазифаларни бажарадиган отряд.

эканлиги ҳақида маълумотлар олинди. Гап фақат совет давлатининг раҳбарларидан бирига суиқасд қилиш ҳақида бориши мумкин эди. Революцияга қадар ҳам бундай ишларда катта тажрибага эга бўлган Савинковда доимо шундай гоёлар яшарди. Олинган хабарлар сергак туришни талаб қиларди. В. И. Ленинга қилинган суиқасд, Урицкий, Володарскийларнинг ўлдирилиши, Москвада ва бошқа шаҳарларда амалга оширилган йирик қўпоровчиликлар ҳали хотирадан кўтарилмаганди. Бундай ишларда таваккалчилик ярамасди. Шунинг учун душманининг бу ниятларини бартараф қилиш ва бузишга қаратилган барча чора-тадбирлар имконини кўриш керак эди. Бироқ бу иш ниҳоятда оғир ва мураккаб эди.

Ана шунда Григорий Сироежкин ВЧК раҳбарларидан душман мақсадларини аниқлаш ва бўлажак суиқасд олдини олиш учун унга Иванов гуруҳига қўшилишига ижозат беришларини илтимос қилади. Ф. Э. Дзержинский ундан бу хавфли режани қандай амалга оширмақчи эканлигини батафсил сўрайди. Чунки, бу журъатга ҳаёт тикилган эди-да! У Григорийни тинглаб, охири ўз розилигини беради.

Мана «Занжир»нинг яна топилган ҳалқалари.

1923 йилнинг кузи. Чопон, ботқоқбоп этик ва кўзига-ча туширилган қулоқчин кийган Григорий Сироежкин учинчи кун Белоруссиянинг Оршан районининг зах ўрмонларида тентираб юради. Барча маълумотларга кўра Даниэл Иванов гуруҳи шу ернинг қаеридадир бўлиши керак эса-да, учинчи кун ҳам натижа бермайди. Бироқ у кимнингдир оёғи остида шохча шитирлашини аранг сезиб қолади. Эҳтимол, улардир!..

Катта ирода билан у беихтиёр пайдо бўлган ҳаяжонини енгади. Энди у билинтирмасдан босилаётган қадам овозини аниқ эшитади. Музлаган қор устидан кимдир қўпол юриб келарди.

Ҳозир энг асосийси сабр-тоқат. Қўрқаётганлигини уларга сездирмаслигини керак.

Григорий кекса эман дарахти танаси олдида тўхтаб

ди. Шошмасдан кичкина гулхан ёқади ва унинг устида қўлини иситиб, елка халтасининг қаттиқ боғланган тугунини еча бошлайди. Бир бурда ёғ ва нон олиб катта пичоқни очади. Бурдаларни секин чайнаб, орқасига қарамасдан қулогини динг қилади.

Ноъмалум кишилар қадами борган сари аниқ эшитилиб, яқинлаша бошлади. Оёқлар, гавдани ташлашга шайланган, қўлда эса пичоқни маҳкам қисилган ҳолатда. У ҳамма нарсга тайёр. Мана энди ялангликка уч томондан қуролланган кишилар чиқишади.

— Қўлингни кўтар!

Григорий уларга хотиржам қараб кавшабини давом эттиради ва шошмасдан қўлини елкасигача кўтаради. Худди шундай бир вазминлик билан нигоҳини бир кишидан иккинчисига тикади. Уч бандит уни нишонга олишганди.

— Қуrolингни ташла!

У жилмайиб уларнинг оёғи остига фин пичоғи ва инглиз гранатасини улоқтиради.

— Ҳаммаси шуми?

— Ҳа...

— Қаерга бораяпсан?

— Иванов олдига.

— Нега?

— Мен бунга айтман... Бошланглар! — У энди бўйруқ бера бошлайди, халтасини боғлаб ва ердан туриб.

Босқинчилар ўзаро бир-бирларига тикилишади. Улардан бири орқаворатдан келиб Григорийнинг қўлларини қайиради ва орқасига қаратиб маҳкам боғлайди. Сўнгра унинг кўзини боғлайди ва шу ҳолда ўрмоннинг қайси бир ичкарисига олиб кетишади.

У қадамларни ва муюлишларни санайди. Босмачилар қасддан изни чалғитишади. Хулоса қилиб қаралса, улар кўп йўл босишмаганди. Ярим соатдан сўнг Григорийнинг кўзидан рўмолини ечишади.

Ўрмон ичкарисигаги кичик яланглик. Ертўла ва бир неча чодир. Тутунли гулханлар. Намлик ўрмон ичра тутун ер устида булутдек ёйилиб ва туман билан аралашиб, чуққининг қаеридадир туриб қоларди. Ертўладан погонли калта чарм камзулли, фуражкали киши чиқиб келди. Григорий Даниил Ивановичи таниди. Талон-тарож қилинган шаҳарчанинг аҳолиси уни худди шундай тасвирлаганди. У этигининг қўнжига хивич билан уриб Сироевнинг бир оз жим кузатди.

— Кимсан ўзи?

Григорий қўллари боғланган ҳолда қимирлади.

— Айтинг, ечишин... Ёки хавфланасизми?— деди у жирканиб.

Каллакесарларга, тажрибали қотилларга улар олдида ваҳимага тушмаган одамлар хулқи кўзни очадиган даражада таъсир қилади.

Номаълум кишининг хотиржам гаплашиши Ивановичи ўйлантириб қўйди.

— Ечилсин!

Бошлиқнинг буйруғи шу заҳотиёқ бажарилди.

— Кимсиз ўзи?— деб такрорлади у саволини негадир «сизлаш»га ўтиб.

— Ким, ким... Орша қамоқхонасидан қочиб, сизларга келаётгандим. Қабул қилинглар...

— Нима учун айблангандинг?

— Сизларга нима учун ўн йил беришади?— деб тўнғиллади Григорий вишшган қўлларини уқалаб, — Бу жуда узоқ гап. Нима, қабул қиласизларми ёки йўқми?

Иванов келгиндига қизиқиш билан қаради.

— Чекистмисан? Тезроқ бўйнингга ол!— деб Иванов қўлини тўппончасининг дастасига қўйди.

Григорий атаманга хотиржам боқиб жим турарди.

— Нега индамайсан?— яна сенга ўтиб ғазаб билан сўради Иванов. Бандитлар шовқин кўтара бошлашди.

— Қуролнинг борми?

Григорий қўлини қўлтиғига солиб, чап қўли остидан «вальтер» номли тўппончасини чиқарди.

— Олинглар...

— Нега сени ушлашганда бирдан топширмадинг?

— Қим бирдан топширади...

Бундай одамни Иванов биринчи марта учратганди. У, албатта, эҳтиёткорлик, ноаниқ шубҳалар туғдирар, текширишни талаб қиларди. Чунки, у ўзини жуда ғалати тутарди. Афтидан, Иванов ҳозир уни текшириб кўрамиз деб қарор қилди ва буйруқ берди.

— Орқангга бурил! Олдинга қадам ташла!..

Григорий бурилиши биланоқ атаман деярли унинг қулоғи устига тўппончадан ўқ узди.

Бироқ, у ҳатто тўхтамади, бурилмади ҳам ва шошмасдан юришда давом этди.

— Тўхта! Олдимга кел! Айт-чи, нега келдинг?

— Қаерга боришим мумкин?! Ун йил қамоқда ўтириш кимга хуш келади.

— Қочдингми?

— Ўзлари қўйиб юборишмайди-ку... Нимадан қўрқасизлар? Ахир мен қўлларингдаман-ку. Қабул қилинглар, бўлмаса у томонга ўтиб кетаман.

— У ерда сени қабул қилишиб бўпти,— деди Иванов масхара қилиб ва бир оз юмшаб.

— Қабул қилишади,— ишонч билан жавоб берди Григорий.

— Хўш, бунини ўзимизда қолдирагимизми?— деб сўради Иванов уни қуршаган бандитлардан.

Келгиндининг хотиржам муомаласи, унинг вазминлиги ва кўнгли очиқлиги бандитларда таассурот қолдирди.

— Қолдирагимиз!— деган овоз эшитилди тўдадан.

— Майли, қолавер,— деди ниҳоят Иванов тиржайиб ва Григорийга маънодор боқиб.— Ма, ол,— деб у унга «вальтер»ни узатди.

— Мендан яна пичоқ ва граната олишганди. Қайта-

риб беришсин,— деб минғирлади Григорий норози бўлиб.

Иванов ўзини кулгидан тўхтатолмади. Бу одам унга тоза ёқа бошлаганди.

Иванов уни тўдада қолдираркан, ўша куниеқ ўзининг кишиларида иккитасига Григорийдан кўзларини узмасликни, унинг ҳар бир қадамини кузатишни ва бор гапдан уни хабардор қилиб туришни топширди.

Ўрмонда бир махфий базадан бошқасига кўчиш билан кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Григорий Иванов олдига қандайдир одамлар келиб турганини, улар билан четга чиқиб нималарнидир ёзганини сезд. Бу бандитларнинг агентлари бўлиб, разведка маълумотлари келтирар, уни эса Иванов поляк разведкасига етказарди.

Иванов янги келганини маслаҳат қилса арзийдиган одам, балки офицер деб ўйлади.

Григорий тўдага унинг район шаҳарларидан бирига қилинган ҳужумидан сўнг қабул қилинди. Энди уларга изни йўқотиш, тўдани қидириб юрган ЧОН отрядларини издан чалғитиш, унинг учун эса ўрмон чакалакзорларида бекиниш керак эди.

Григорий вақтни жадаллаштирмади. У кутди.

Эртами кечми Иванов у билан гаплашиши керак эди. Шундай пайт ҳам келди.

— Қалай, ўрмонда ишсиз ўтириш жонингга тегмади-ми?— тўсатдан сўраб қолди Иванов.

— Бирон нарса таклиф қилаяпсанми, атаман?— жим туриб сўради Григорий.— Яна қандайдир шаҳарчага ҳужум қиламизми?

— Булар ҳаммаси бурга чақишидай гап. Мен эса ҳақиқий иш қилишни хоҳлайман!

— Қандай иш экан у ўзи?— деб сўради Сироежкий гулхандаги чўғларни косов билан қўзғашни давом эттириб.

— Бутун дунёга овозаси кетадиган ишни! Борис Викторович Савинков доим шу ҳақда гапиради...

Григорий ҳеч нарсa демади ва худди Ивановнинг сўзларини эшитмагандай ўтираверди.

— Сен бунга қандай қарайсан?

— Нимага?

— Ахир биз, масалан, Москвада бир иш қилсак-чи? Дзержинский ёки уларнинг раҳбарларидан биронтасини ўлдирсак?

— Сени қара-я,— деб жилмайди Григорий ва Ивановга бир ров боқди.— Сен уларга қандай қилиб етасан?

— Етаман!— деди Иванов қатъий қилиб.— Мен билан шундай ишга борасанми?

Григорий индамасди. Дзержинский чекистларга улар душман уясига кирганда қандайдир советларга қарши ишлар, айниқса қотиллик режаларини ташаббускори бўлмасликни айтганди. Улар советларга қарши бўлганларни бетараф қилишлари, уларнинг хавфли планларини йўққа чиқаришлари, агар унинг иложи бўлмаса, уларни қамоққа олиш ёки йўқ қилишнинг барча чораларини кўришлари керак. Иванов ғижоётда хавфли эди. Уни бетараф қилиш ҳақида ўйлаб кўришнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Ундай душманни кескин методлар билан зарарсизлантириш керак эди.

— Хўп қани? Борасанми ёки қўрқасанми?— Иванов жавоб беришга шоширарди.

— Сизга келган эканман қўрқиб ўтиришнинг ҳожати йўқ!.. — Бу тўғри жавоб бўлмаса-да, Иванов уни розилик ўрнида қабул қилди. У ўзида туғилган режани айта бошлади.

— Аввало Москвада ўрганиб кўриш керак. Дзержинскийни нишон қилиб оламиз. Қачон у ЧК га келади, қачон кетади, унинг қоровули борми... У олдида қоровул бўлишини ёқтирмайди, дейишади. Москвада сенинг бирон-бир таянчинг йўқми?— фавқулодда сўради Иванов.

Бу заминда текширишни яшириш лозим бўлган хавфли савол эди. Яна битта текшириш. Григорий фикран ҳамма нарсани тез баҳолаб, тарозига солиб кўрди.

Унинг яшириниши мумкин бўлган ишончли кишилари борлигини айтиши энг катта эҳтиётсизлик бўларди.

— Менда таянч нима қилсин. Мен у ерда ҳеч кимни танимайман. Москвада ҳаммаси бўлиб икки марта йўл-йўлакай бўлиб, бир неча кунгина турганман, холос.

— Бу ёмон,— деб тўнғиллади Иванов қовоғини уйиб ва яна Григорийга қаради. Унга бу камгап одам ёқарди. Иванов тўдасида бундайлар йўқ эди.

«Тап тортмайдиган йигитлар бор, албатта,— деб ўйларди атаман. Лекин улар фақат жиддий қаршиликка дуч келмайдиган ҳужумларга ярайди. Москвада эса ўта кетган муғамбирлик, кўпчилик ичида билдирмасдан, ҳеч шубҳа туғдирмай бошпана топниш ва, ниҳоят, из қолдирмай кетишни удалаш керак». Ўйлаб қараганда, бу ишга янги келган яради. Иванов «овозали иш»ни ният қилганда ана шундай одам ҳақида орзу этганди. У ҳатто ўзини ўринбосари Василийни бундай ишга кўнгилдагидай киши деб ҳисобламасди.

— Борасанми ёки йўқми?— яна бир марта сўради Иванов ва жим бўлди.

Григорий жавоб беришга шошилмасди. У худди ўйлаётгандай бўлди ва хийла узоқ танаффусдан сўнг шундай деди:

— Бир ўзим бормаيمان...

Бундай жавоб Ивановни қаноатлантирарди. У Григорийни битта ўзини юборишни ўйламаган ҳам эди. Ҳамма нарсани текшириш... Минг марта текшириш. Григорий бир ўзи эмас, балки атаман ишонадиган одам билан боради. Ёрдამчиси Василий кузатувчи ролига айна муддао-да!.. Ҳамма нарсани уддабурро ва ақлли одам билгани ва тайёрлагани маъқул. Ким бажаришини эса у ўзи ҳал қилади.

— Нега якка? Василий билан бор ва яна учта ёки тўртта киши ол. У ерда ҳамма нарсани билиб, кузатиб кейин орқага қайтинглар. Бу ерда биз ҳаммасини биргаликда муҳоама қилгач, мен ҳам сизлар билан

бирга бораман. Бутун дунёга донғимиз кетади-да,— ширин хаёл билан деди тўда бошлиғи ва қўшиб қўйди:—Энг асосийси Борис Викторович рози бўлади.

Бир неча кун ўтди. Василий — Сироежкин группаси бошқа-бошқа вагонларда кетарди. Москвада раҳбарлик қилиш ўз-ўзидан Григорийга ўтди. Бандитлар тортинчоқлик қилишмасди, лекин улар катта шаҳарга ўрганишмаганди. Ҳамма ёқда одам кўп, ҳар биттаси худди чекистдек туюларди.

Вокзалдан битта-битта кетишди. Фақат эртаси эрта-лаб улар шаҳар чеккасидаги Григорий тайинлаган маълум бир жойда, кичиккина ташландиқ боғда тўпланишлари керак эди. Григорийнинг бу кўрсатмалари Василийга маъқул бўлди: «Эҳтиёткор, шайтон. Кўпни кўрган»,— деб ўйлади у энди Григорий гапирётган ҳамма нарсани эътирозсиз қабул қилиб.

Фош бўлиш хавфини камайтириш учун биринчи кун кечаси ҳар ким ўзига-ўзи паноҳ топиши керак эди. Фақат Григорий ва Василий биргаликда ҳаракат қилишарди. Кечга яқин улар тинимсиз юришдан чарчаб бир оз дам олиш ва тамадди қилиш учун Рига вокзалидаги киракаш аравакашлар билан лиқ тўлган ошхонага киришди. Григорий фурсатни пойлаб, Василий зарурат учун чиққанда унинг чой солинган стаканига ухлатадиган дори сепиб қўйди. Босқинчи уни ичгач, бошини столга қўйиб уйқуга кетди.

Григорий эҳтиёт бўлиб ва шовқин қилмай ўрнидан турди. Югуриб ўтаётган хизматчини қўлидан тутиб, сўради:

— Сизларда телефон борми?

— Идора орқасида.

Василий қаттиқ ухлаётганига ишонч ҳосил қилгач, у телефонга томон йўналди. Марказий станция узоқ вақт жавоб бермади. Ниҳоят трубкада телефончи қизнинг овози эшитилгач, Григорий номерни айтди ва унинг кетидан

«улаяпман» дейилганини эшитди. Ўз жойида ўтирган Пузицкий дарҳол жавоб берди.

— Бу мен, Григорий. Юк билан келдим.

— Сен эркин гаплаша оласанми?

— Иложи бўлса кераги йўқ.

— Яхши. Унда фақат «ҳа» ё «йўқ» деб жавоб бера-
вер. Сизлар учтадан ошиқми?

— Ҳа.

— Тўрттами?

— Йўқ.

— Бештами?

— Ҳа.

— Қаерда турибсизлар?

— Рига вокзалидаги ошхонада.

— Тушунарли. У ерда ҳеч бўлмаса бир соат ушланиб
тура оласанми?

— Ҳаракат қиламан.

— Сизларни бошлаб боришади. Эртага эрталаб соат
тўққизларда ҳаммасини Пушечнаяга олиб кел. У ерда
қўлга ола қоламиз... Ҳаммасини бирдан. Тушундингми?

— Бутунлай.

Шу кечқурундан бошлаб Григорий ёлғиз эмасди. Уни
жанговар чекист группаси ҳимоя қиларди.

Григорий бандитларга эрта эрталаб соат еттида
Москванинг қадимий райони Зарядьенинг қоп-қоронғи
жин кўчаларидан биридаги ифлос, хароба уйда жойлаш-
ган пивохонада тўпланишни буюрди. Ҳамма йнгилиб
бўлгач, у соат тўққизда Пушечная кўчасида, «Савой»
меҳмонхонаси қаршисидаги бошқа пивохонага ўтишни
буюрди. У баён қилган ва Василий рози бўлган
планга кўра, улар Дзержинский, Менжинский келади-
ган ва кетадиган вақтни аниқлаш учун ВЧКнинг
Лубянкадаги асосий эшигини кузатишлари керак эди.

Соат тўққизда улар ҳаммаси тўпланиб Пушечнаядаги
пивохонанинг турли бурчакларида ўтиришарди. Григо-

рий билан Василий ювиш хонасига ўтадиган столни эгаллашди. Ҳамма йиғилганига ишонч ҳосил қилгач, Григорий худди ихтиёрсиз бўлганидек тирсаги билан кепкасини полга тушириб юборди. Қўшни столда ўтирган ширакайф киши ўрнидан туриб ликончага ёғимлашган пулни ташлади ва гандираклаб чиқиш томонга қараб кетди. Бир неча минутдан сўнг қора чарм камзуллик қуролланган чекистлар группаси кўчадан пивохонага киришди.

— Ҳеч ким жойидан қимирламасин. Ҳужжатлар текширилади!— деди кирганлардан бири тўппончасини гилофидан чиқариб.

Григорий Василийнинг қўлидан ушлаб, уни ўзининг кетидан ювиш хонасига томон олиб кетди.

— Яширин эшик орқали чиқиб кетамиз,— деб шивирлади унга Григорий.

У ерда, тор йўлакда уларни кутишарди ва тезликда иккаласининг ҳам қўлини боғлашди. Уларни ҳовлига олиб чиқишганда пивохонада тез тамом бўлган отишмалар ва қичқириқлар эшитилди.

Ишлаб чиқилган планга кўра Сироежкин хўжа кўрсин учун Василий билан бирга қамалган ва у билан биргаликда ВЧКнинг ички қамоқхонасида бир бўлмада ўтирарди. У ерда у юз берган воқеалар туфайли руҳи тушиб кетган ва отилиши муқаррар эканлигига ишонган Даниил Ивановнинг ёрдамчисига ўз таъсирини ўтказишга муваффақ бўлди. Григорий Василийни ҳаётни сақлаб қолишнинг ягона йўли каллакесарликдан воз кечиш ва Иванов тўдасини гугатишда совет органларига ёрдам беришдан иборат эканлигига ишонтирди. Фақат шундай қилинса, Василийга тинч меҳнат ҳаётига, оилага йўл очиларди. Василий ана шу таклифга ёпишиб олди.

Ўрмонга улар иккаласи биргаликда қайтиб келишди. Бу ҳаддан ташқари хавfli қадамни босишда Григорий йккиланмаган ва чўчимаган бўлиши амри-маҳол. Василийдек кишига у охиригача ишонмасди. Бироқ, у уста

психолог ва уни алдаш оғир эди. Афтидан, улар ўрмонга қайтишаётганда унинг бошида сотқинлик фикри бўлган. Лекин у бир нарсага амин эдики Сироежкин ҳар нарсага тайёр, агар сал хавф туғиладиган бўлса, биринчи ўқни унга қаратиб узади. Демак, ягона йўл Сироежкинни эмас, Ивановни йўқ қилиш керак.

Григорий Ивановга Москвада улар қилган тайёргарлик ишларининг икир-чикиригача ва у ерда қолдирилган уч шерик гўёки ишончли яширинадиган жойларга эга эканлиги, ВЧК ва унинг раҳбарларини тинимсиз кузатётганликларини айтади.

Бирмунча вақт ўтгандан сўнг Ивановнинг ўзи Москвага жўнади. Бу тўданинг қаҳрамонномаси шу билан тамом бўлди.

Бир неча йил ўтгандан сўнг Испанияда мен Григорийдан нега у иккинчи марта тўдага қайтишдек хавфли қадам ташлашга журъат қилганини сўраганимда, у манманлик қилмай оддийгина шундай деди: «Улар яна қанча кишиларни ўлдиришлари мумкин эди. Кишиларни қутқариш зарур эди. Чунки улар Урицкий ва Володарскийларни ўлдирганликлари каби Феликс Эдмундовични ҳам ҳалок қилишлари мумкин эди».

30-ЙИЛЛАР БОШИДА

Совет ҳокимияти мустаҳкамланар, унинг душманлари аҳволи тобора оғирлашар, Ватанимизда контрреволюция қолдиқларига қарши курашиш методлари ўзгарарди.

Григорий Сироежкин билан шарафли ва машаққатли чекистлик йўли босқичларидан биронтасини биргаликда босиб ўтишига тўғри келган кишилар қалбида унинг хотираси, унга бўлган илиқ ҳаяжон ва миннатдорчилик абадий сақланиб қолди.

Унинг ҳаёт занжиридаги ҳалқалардан яна бири топилди. «Молодой коммунист» журналин 1970 йилда ўша пайтда ҳали нашрдан чиқмаган бу қиссани икки бобини босди. Бу эса китобхонлар диққатини жалб қилишга

сабаб бўлди. Красноярскдан Сироежкининг сафдоши — Иван Механниковнинг хати келди. Унда Григорийнинг Сибирдаги фаолияти даврларидан бири — контрреволюцион исёнчилар қолдиқларига қарши кураши баён қилинганди.

Механников ҳикояси бир куни Сироежкининг ўзи менга сўзлаб берганларини батафсил тўлдирди.

Ярим кечада мен отряддан келиб, ўзимнинг хонамга кўтарилдим. Қоронғида очиқ ойна олдида тургим, Мадрид тунининг сас-садоларини эшитгим келди. Сьерра-де-Гвадаррама чўққисидан шамол эсарди. Яқингинада, Ретиро боғида дарахлар шовилларди. Чанг, куйик ҳиди келарди. Қўшни кварталда снаряд портлади. Портлашнинг гумбурлаган овози айланма кўчаларда акс-садо бўлиб янгради. Том устида шуъла порлаб, яна гоҳо пулемётдан қисқа-қисқа отишлар, гоҳо замбаракларнинг бўғиқ овози бузиб турган жимлик чўкди. Мадрид учун бу одатдаги тун эди. Алькала кўчасидан машина чинқириб ўтди. Лекин унинг чинқирғи бирдан узилиб, чўккан жимлик ичида йўқ бўлиб кетди...

Ўйқум келмаганлиги учун инглиз разведкачиси Лоуренснинг саргузаштлари ҳақидаги яқинда сотиб олинган китобни олдим ва ётиб ўқишга киришдим.

Григорий йўқ эди.

У шу бугун эрталаб Андалуз фронтдан келиб, ўзининг эски дўсти, 13-интернационал бригада командири кекса поляк коммунисти Карол Сверчевский олдида кетган ва шу вақтгача қайтиб келмаганди. У кечаси соат бирларга яқин кириб келиб, кўп пальтосини ечди ва индамай қўшни каравотга ётиб ўз ўйларига чўмди. Ярим соатча шундай ўтди.

— Нима ўқияпсан?— деб тўсатдан сўради у туриб, тўшакка ўтираркан.

— Лоуренс Аравийскийнинг саргузаштларини.

— Хўш, у ҳақида нима деб ёзишибди?

— У араб шайхи сифатида қандай қилиб қабила до-

ҳийлари ишончини қозонгани ва уларни инглизларга ҳамкорлик қилишга оғдириб, туркларга қарши қўзғолонга кўтаргани тасвирланган.

— У бунни жуда қойил-мақом қилибдими?

— Ҳа. Ҳар ҳолда бу китобда шундай деб ёзилган. У ўзини арабларга ўхшатиш учун грим қилган, миллий кийим кийган ва ҳатто ўзини мусулмон деб танитган.

Григорий мендан китобни олиб, уни варақлади ва қайтариб берди.

— Грим қилган, кийимини алмаштирган дейсанми? Бу ҳаммаси вайсаш. Агар лозим бўлса биз душман уясига боришга мажбурмиз. Лекин фитна уюштириш, қўзғолон кўтариш учун эмас, балки уларни даф қилиш учун. Бунни қон тўкмасдан қилишга интилиш керак. Бундай иш олижаноброқ, мураккаброқ ва жуда позик. Сен нима деб ўйлайсан?

Менинг жавобимни кутмаёқ у ниманидир эслаб ўйлаиб қолди. Сўнгра тўшакдан туриб хонада юра бошлади. У ўтмишни эслаганлиги шундайгина кўриниб турарди.

— Ҳа, бизнинг биродарларимиз кўп нарсани бажаришга мажбур. Лекин фақат сенинг Лоуренсинг қилган нарсаларни эмас. Мен сенга бир воқеани айтиб бераман. У унчаям илгари эмас, бундан тўрт йилча олдин бўлган...

Григорий яна тўшакка ўтириб, қўли билан қайсар сочларини силади ва ўзининг равон, бўғиқ овози билан гапира бошлади.

— Уттизинчи йиллар бошида Фарбий Сибирда, тайгада ҳали ҳам йирик қўзғолончилар гуруҳи яшириниб юрарди. Мен бу тўдани қон тўкишсиз йўқ қилиш ҳақида буйруқ олдим. Тўдада фақат уйига қайтишни орозу қилиб юрган кўп алданган кишилар бор эди. Унга бурунги колчакчи офицер-эсер Боровских раҳбарлик қиларди. Унинг виждонида қанчадан-қанча бегуноҳ тўкилган қонлар ётарди. У ўзининг одамларини оғир жазо бериш

билан қўрқитиб, уларга нисбатан қаттиққўллик қиларди...

Мен нафасимни чиқармай Григорийни тинглардим. Мени «қон тўкишсиз» деган ибора лол қолдирди. Чунки мен каллакесарлар билан қуролсиз курашишни тасаввур қила олмаддим.

— Мен бу ҳақда кўп ўйлаб, Боровских билан очиқ-ойдин гаплашиш учун тайгага, унинг ҳузурига боришга қарор қилдим. Унинг тўдасига ҳамдари сифатида кириб олиш учун эмас, балки чекист, у шунчалик узоқ қарши курашган совет ҳокимиятининг вакили сифатида боришга аҳд қилдим. Бу йлгирманчи йиллар эмасди. Кишилар онгида кўп нарсга ўзгарган, ҳокимиятимиз мустаҳкамланган ва халқ сўзсиз унга эргашарди. Шундоқ қилиб, мен Боровскихни қидириб тайгага кетдим.

— Нега?— деб сўрадим мен Григорийнинг қарорини тўлиғича баҳолаш учун.

— Нега дейсанми? Уни ўз айбига иқдор қилиб ташкилотини тарқатиб юборишга кўндириш учун.

Бундай жавоб менга шу даражада кутилмаган бўлганлиги учун мен Григорийга ишончсиз қараганимни яширмайман.

— Нега термиласан? Раҳбарлар ҳам бу фикримдан чўчишган ва рози бўлишмаганди. Лекин мен уларга ҳар ҳолда исботладим. Мен тайгада узоқ вақт сарсон-саргардон бўлиб юрдим. Юриб-юриб охири Боровскихлар турган жойга дуч келдим. Албатта, мени тутиб олишди ва боғлаб, унинг олдига келтиришди. Мен унга тўғридан-тўғри ЧК вакили эканлигимни айтдим. Қон тўкиш ва бутун ташкилотни йўқ қилишни олдини олиш учун айбига иқдор бўлиб, Новосибирскка боришни таклиф қилдим. Афтидан, у ҳайрон қолганди. Бу эса менинг таклифимни атрофлича ўйлаб кўрашга халақит берарди. Нафрат ва алам устунлик қилиб, у мени отиб ташлашга буйруқ берди.

...Уч киши мени отишга олиб кетди. Ёнгирма қадам-

лар нарига кетганимизда Боровскихнинг қичқирганини эшитдим: «Уни ертўлага ўтқазинглар ва қараб туринглар. Тагин қочиб кетмасин. Эрталаб отиб ташлаймиз!..» Унинг буйруғини эшитиб эрталаб яна бир гап бўлар, деб ўйладим.

Тун тугаб, тонг отди. Эрталаб мени ҳеч ким отишга олиб кетмаяпти. Олиб кетмасалар керак, деб ўйладим. Бир кеча-кундуз ўтгандан сўнг мен яна Боровских олдига олиб кетишди. У қўлларимни ечишни буюриб шундай деди: «Майли, биз маслаҳатлашиб кўрдик, мен Новосибирска, Совет ҳуқумати вакиллари олдида боришга розиман». Атрофимизда у туфайли алданган кишилар туришарди. Мен уларнинг юзидан тайгада санғиб юриш, тайганинг қулаган дарахтлари панасида бекиниб юриш жонига текканини сездим. Улар туфайли мен тирик қолгандим...

Ўзимни тута олмай мен унинг гагини бўлдим:

— Гриша, ахир сен аниқ ўлимга кетаётгандинг-ку!

— Қўявер. Биз ҳаммамиз, биринчи навбатда сиёсий факторларни ҳисобга олишимиз керак. Мен ҳаммадан ҳам кўра, ҳар қалай, деҳқонларимизни яхши билардим. Ўзим ҳам деҳқон оиласиданман. Ўзинг ўйлаб кўр, у пайтда совет ҳокимияти тўлиқ галаба қилганди. Бу эса тўдадаги энг ашаддий одамлар ҳам уларнинг ўйини ютқизилганлигини тушунишганини билдирарди. Иккинчидан, исёнчи қисмлардаги кўпчилик деҳқонлар ухлаганларида тушларида ҳам уларни алдаб туширган бу даҳшатли тузоқдан қандай қилиб қутулиб кетишни кўришарди. Учинчидан, руҳий фактор. Битта чекистни ўлдириш қандай натижа берарди? Боровских эса аҳмоқ эмасди. У бусиз ҳам кўп қон тўкилганини биларди. Бу нарсаларни ҳисобга олиб, мен у ва унинг одамлари билан гаплашишни улдасидан чиқишга умид қилардим.

— Ундан кейин-чи?— дедим мен қизиқишдан тоқати м тоқ бўлиб.

Григорий менга жилмайиб қаради.

— Айт-чи,— дейди менга Боровских.— Бу ёққа келатганингда сен нимага ишонгандинг? Агар мен сизларга таслим бўлсам мени аяшмайди-ку! Мен қандай қилиб бунга йўл қўяман?!

«Алдашни истамайман,— деб жавоб бердим.— Бу бизнинг қоидаларимизга тўғри келмайди. Сизларни, албатта, суд қилишади. Бироқ ўз хоҳишларингиз билан таслим бўлиб, сен ўз отрядингни тайгадан олиб чиқсанг суд бу айбни камайтирадиган томонни эътиборга олади. Бу аниқ».

«Ким кафиллик қилади?»

«Бизнинг сўзимиз ва совет қонуни!»

«Мен ўйлаб кўраман!—деди ва одамларига мурожаат қилди.— Асирни олиб кетинглар».

Мен унга қараб: «Мен асир эмас, элчиман»,— дедим.

«Ким билади сизларни — элчими ёки разведкачимин»,— деб жавоб берди у.

Мен кулиб разведкачилар бундай юрмаслигини айтдим: «Мен очикдан-очиқ келдим-ку. Ўзларинг ўйлаб кўринглар, ахир: мен сизларнинг олдиларингизга қуролсиз келдим, нега қочишим керак энди?»

«Далилларинг тўғри,— деб жавоб қилди Боровских ва бир зум ўйга толиб, сўнг менга овқат беришларини буюрди.— Майли, ҳаммасини эрталаб ҳал қиламиз»,— деб тугатди у.

Ўша кеча у ҳам, мен ҳам ухламадик. Мен улар кечаси барибир мени ўлдириб, тўда изини йўқотиш учун тайгага чиқиб кетади деб хавфсирардим. Боровских ўйлаб кўрадиган нарсалар ҳам бор эди.

«У қандай қарорга келдийкин?» деб яна мен ўзимни савол беришдан тўхтатолмадим.

Рози бўлди. Эрталаб биз иккаламиз чанада тайгадан чиқиб, кечқурун эса Иркутск поездига тушдик. Бир неча соат юрдик. Мен мизгиганда эса атаман туёғини шиқиллатиб қопти.

— Нега энди?

— Қочиб кетибди. Қўрқиб фикрини ўзгартирибди, ифлос!

— Сен нима қилдинг?

— Яна тайгага қайтиб бордим. Бир кеча-кундуздан сўнг етиб олдим. Яна тўдани топдим. Қарасам, азаматлар митинг қилишаяпти. Мен атамани олдига келиб: «Нега сен мени бундай алдайсан? Ўз сўзингда турмадинг-ку! Менга сенинг кетингда югуриб юришдан бошқа иш қурганими?»— дедим. Хуллас, мен уни ишонтиролдим. Яна қайтиб кетдик...

— Кейин нима бўлди?

— Кейин?— ихтиёрсиз такрорлади Григорий. Афтидан, унинг хаёли хотиралардан бошқа нарсаларга кетганди.— Сўнгра тўда таслим бўлди... Бутун состави билан...

— Лекин ҳаётинг хавф остида қолганини бўйинингга оларсан...

— Эҳтимол... Эҳтимол... Сен нимани афзал кўрадинг?— У тўсатдан ўрнидан сапчиб туриб, хонада юра бошлади.— Сен балки бизга айбдорларни ҳам, хато қилганларни ҳам, совет ҳокимиятига ҳеч ёмонлик қилмаган, йўлидан адашган одамларни ҳам пулемёт ўқи остида қолдиришни маслаҳат берармидинг. Агар биз тўдани огоҳлантирмай қуршаб олганимизда, албатта жанг бўларди. Жангга эса саралаб ўтиришга вақт бўлмайди. Қанча кишини бекорга ўлдириб юборардик... Бу ҳақда ўйламасликка кишининг ҳаққи йўқ...

У бир оз жим турди ва сўнгра муғамбирона жилайиб қараб, қўшиб қўйди:

— Ахир менинг кўзим юмуқ эмасди. Аввало мен кооператор сифатида босқинчилар тўдасидагиларнинг оилалари яшаётган қишлоқларни кезиб чиқдим. Уларнинг хотинлари, оналари ва оталари атаманга нисбатан қарши кайфиятда эдилар. Улар ўзларининг қўн кишилари ҳаётидан ташвишланмай таҳликасиз ва бежавотир яшашни исташарди. Ҳаммани ер қизиқтирарди.

Дон экиб, тинч яшашни исташарди. Ахир, 1934 йил эди. Барча иккиланишлар ва қийинчиликлар орқада қолганди. Мен деҳқонларнинг қоронғи тунларда тўдадан қочиб онда-сонда уйларига келиб-кетганликларини, хотинлари улардан аразлаганини, уришишганини билардим... Иш ана шундай бўлганди-да...— Григорий кулиб тиззаларига шаппатилади ва ечина туриб:— Энди ухлайлик!— деди

Шахсий ҳужжатларнинг хасис ёзувларидан биз яна Григорий Сироежкин 1924-25 йилларда Чечнада контр-революцион исённи бостиришда қатнашганини, 1929 йилда Монголия ва Ойротияда боққинчиларга қарши курашган отрядга командирлик қилганини, 1936 йилда эса Ленинградда герман разведкаси тузган террорлик ва жосуслик ташкилотини тугатишда иштирок этганини биламиз. У Германия, Польша, Манчжурия, Корея ва бошқа мамлакатларда бўлган, кўпгина жанговар мукофотлар билан тақдирланганди. Лекин булар ҳаммаси унинг қаҳрамонона ҳаёт занжиридаги йўқолган, аниқланмаган ҳалқалардир.

ИСПАН ТУПРОҒИДАГИ ОХИРГИ КУНЛАР

Балеар оролларида қайтиб келганимиздан сўнг бир ой ўтди. Исёнчилар вазоҳат билан ҳужум қилишни давом эттирдилар. Барселона бой берилди. Ун мингларча киши Франция чегарасига қочарди. Турна қатор машиналар, аравалар ва қочоқлар оламонининг охири кўринмасди. Вақти-вақти билан душман авиацияси пайдо бўлар ва тап тортмай қочувчиларни қира бошларди. Республика армиясининг отрядлари бу қочишни тўсиб, ярадор ва қочоқларни фашистларнинг мудҳиш қасосидан қутқазишарди.

Биз испан тупроғидаги охирги кечани Пиреней ён бағридаги тоғ ўрмонларида ўтказдик. Хотирамга асрий эманларнинг нам, қора таналари, дарахтлар орасидаги қалин туман, тутунли гулханларнинг сузувчи доғи ўрнашиб қолди. Бизни худди саҳро ўраб олгандек, одамлар

яшаётган олам қаерлардадир жуда йироқда, минг километрлар нарида қолгандек туюларди. Қалбларимизни аламли соғинч, мунг ва қайғу қамраб олган эди.

Тонгда Каталонияга келиб қолган Мадрид отряди жангчиларидан иборат саккиз кишилик группа йўлдан Льяносга, қачонлардир мен биринчи бор қадам қўйган испан тупроғи, охириги чегара шаҳарчаси Портбуга кетарди. Унгача ўттиз олти километр қолганди.

Виктор ва Таба кейинда келишарди. Улар кўприкларга мина қўйишарди. Виктор зарядни жойлаштираётганда Таба қўл пулемётидан изма-из келаётган марокашликларни отарди. Виктор тутаётган сигара билан бикфорд шнурини ёқарди. «Масала ҳал!»— дерди у. Шунда улар велосипедга минишиб, насбатдаги кўприкка елишарди.

Ёқимсиз, совуқ ёмғир ҳамон ёғарди. Пиренейда кучли шамол эсарди. Кеч кирмоқда. Виктор кекса зайтуннинг букри танасига суяниб турарди. У шамоллаган эди. Ўзлуксиз йўтал уни деярли икки букилишга мажбур қиларди. Йўтал тингач у кўзларини юмиб, оғир нафас оларди. Унинг ҳурпайиб кетган ҳўл сочлари тутами яланг бошидан оқарган серажин пешанасига тушарди. Нафасини ростлаб у Табага қўшилар ва йўлда кўринган отлиқларга қаратиб кетма-кет ўқ узарди. Табага ҳеч нараса — чарчоқ ҳам, ёмғир ҳам, уйқусиз тунлар ҳам таъсир қилмагандек кўринарди. Охири у ўзининг ёмғирда бўкиб оғирлашиб қолган марокашча бурнусини ечиб ташлади.

Чегарадаги тизма тоққа тобора яқинлашардик. Унга етиб олинса, бас. Тунни биз денгиз бўйи шаҳарчаси Росасдан унча узоқ бўлмаган кичкинагина водийда, зайтунзордаги ариқ бўйида ўтказдик. Бу испан тупроғида, зайтунзордаги охириги тун эди.

Тонгда биз Франция билан чегарадош жойдан ўтдик. Дароз негрлар, мустамлака полкнинг сенегаллик ўқчи аскарлари азоб чеккан мадорсиз кишилар кетидан эҳтироссиз қараб қолишарди.

Мен бу нарсаларни Гриша Грандэ кўрмагани қандай

якши бўлди деб ўйлаб қўярдим. Гарчи мен у кўнгли бўш одамлардан эмаслигини билсам-да, бироқ бу нарсаларни ҳар қандай одамнинг бошдан кечириши чиндан ҳам оғир эди.

ТУНЛАРДА КЕЛАДИГАН САДО

Фақат ҳаёт йўлининг охирида вақт қанчалик тез ўтаётганлигини тушуна бошлайсан. Урушлар ва қўзғолонлар ер юзини титратарди. Биз уларни сиртдан кузатувчи эмас эдик ва қандай омон қолганлигимизни ҳеч ким тушунтириб беролмайди. «Чакка ёки юрак ёнидан ўтган ўқлар салгина чапдан ёки ўнгдан ўтса кифоя эди...»— дерди менинг ўртоқларимдан бири.

Почта менга Женя Озолина хатларини келтириб турарди. Улар бамисоли олис, аллақачонлар сўнган юлдузлар шуъласидек туюларди.

Менинг олдимда столда ҳар хил майда-чуйдалар солинадиган кичик чарм қути турибди. Бу менда кўп йиллар давомида оламини кезишдан сўнг Гриша Сироежкиндан қолган ягона эсдалик.

Мадрид фронтда бир оз тинчроқ кунларнинг бирида биз шаҳарда кам учрайдиган магазинларни айланиб юрардик. Мен дўкон пештахтасидан ёки витринадан нима бўлишидан қатъи назар бирон-бир нарсани—кўйлак, пичоқ ё бошқа майда-чуйдани кўриш учун олишимданоқ Григорий шу заҳоти уни сотиб олиб, қўлимга тутқазарди.

— Нима менинг ўзимда пул йўқми! Гриша, нима кераги бор!— деб қаршилик кўрсатардим мен.

— Ол, ол эсдалик учун,— деб мингирларди у ва совғани менинг чўнтагимга ёки тужуркамнинг ёқасидан тикарди.

Барселонада биз Маркель номли таниқли немиснинг механик ўйинчоқлар фирмаси магазинига киргандик. Анархистлар босиб олган бу магазин буг ва электр машиналар, кемалар, автомобиллар, самолётлар моделини

сотарди. Гриша ҳам ўйинчоқларни яхши кўрар ва уларни дўстларига, айниқса, Женя Озолинага совға қилиш учун сотиб оларди. Бир куни у анча катта, мушукдай келадиган ўзи юрар йўлбарс сотиб олди. Йўл-йўл жун билан ўралган бу мўйловли, оқ қозиқ тишли «йиртқич» ўкирар ва сакрарди. Уни уйга олиб келиб, Гриша Женя хонасини очди ва ичкарига «йўлбарс»ни қўйиб юборди. Уйқу аралаш Женя қўрқиб кетди, кейин Гриша эса уни тинчита бошлади. Бешафқат жангчи ҳаётини кечираётган, ўлим кўзига бир неча бор тик қараган бу одам дўстлари орасида болалардек шўхликлар ҳам қила оларди.

Булар майда-чуйдалар, албатта. Лекин шунақа майда-чуйдалар ҳам хаёлга ўтириб қолади. Булар жуда арзимас нарсаларми ўзи? Бировга яхшилик қилиш туйғусисиз, қалб сахийлигисиз Григорий Сироежкинни тасаввур қилиш мумкинми, ахир?!

Мен Григорийдан уч ёш кичик эдим. Революция шароитида бу катта фарқ эди. 1917 йилда мен эндигина ўн тўрт ёшга, у эса ўн етти ёшга кирганди. У революциянинг тақдирига жавоб бериш бирданига елкасига тушган дастлабки йиллар авлодига мансуб эди. У мен учун қандайдир даражада ҳаёт йўлинда учраган кишиларни беихтиёр таққослайдиган ўлчов бўлиб қолганди.

Афтидан, ҳар бир касбда шу касбнинг энг яхши томонларини тўлиқ мужассам этган одамлар бўлади. Менга таниш совет разведкачиларидан Григорий Сергеевич Сироежкин кўп жиҳатдан шундай одам эди. У революциянинг улуғ иши учун фидокорона хизмат қилишда намуна бўлган ниҳоятда соф, юксак ғояли коммунист Феликс Эдмундович Дзержинскийнинг дастлабки чекистлари, аскарларининг мустаҳкам сафига кирарди.

Разведкада ишлаш туфайли учрашган ўртоқларим орасида қобилиятли ва ҳақиқатан таланти кишилар кўп эди. Уларни партиёга содиқлик, унга фидокорона хизмат қилиш, агар керак бўлса, қимматли ҳаётини ҳам аямас-

лик хислатлари бирлаштириб турарди. Ўз манфаатидан кечиш Григорий Сироежкинда яққол кўзга ташланиб турарди. У мен учун революциянинг қилич ва қалқони — «чекист» тушунчасининг асил маъносини ифодаловчи шахс эди.

* * *

Вақт шафқатсиз. Газеталарда таниш кишилар ҳақида таъзиялар тез-тез учраб туради. Бироқ, тириклар ўлганлар хотирасини унутмайдилар.

Қани энди улар — пўлат интернационал бригадалар жангчилари? Улар бутун дунёга тарқалиб кетишган ва уларни фашизм билан дастлабки олишувда туғилган бузилмас қардошлик боғлаб турарди. Уларнинг кўпчилигида таниш белги — қўлида занжирли учбурчакли юлдуз бўларди (у бу китобнинг муқаддимасида тасвирланган бўлиб, халқлар ҳамкорлигини ифодалайди).

Испанияда бизларни кўп мамлакатлардан, оламни барча бурчакларидан келган кишилар дунёси ўраб турарди. Гриша Грандэ бу одамлар ҳақида тез-тез гапирар, улар унинг эътиборини жалб қилар, уларга нисбатан қардошлик муносабатда бўларди. Менимча, бу ерда улардан баъзи бирларининг тақдири, биринчи навбатда ушбу қиссада исмлари зикр қилинганлар тақдири ҳақида ҳикоя қилиш ўринлидир.

Аввало, 1938 йил кузининг охирида Григорий Сироежкиннинг буйруғига асосан мен билан биргаликда «С—4» кемасида Балеар ороллариغا борган қадрдонларим ҳақида.

Француз Қаршилик кўрсатиш отрядларидан бирида жанг қилган жасур, севимли ва доно Таба 1944 йил Париж кўчасида август кўзғолони даврида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. У жопажон Болгариясига озодлик олиб келган ғалаба кунига озгина вақт қолганда оламдан кўз юмди.

Менинг иккинчи йўлдошим довюрак Виктор ҳам ўз

Ватанига қайтолмади. 1939 йилда испан республикаси енгилгандан сўнг, унда испан граждани паспорти бўлганлиги туфайли Франциядан Мексикага кетишга муваффақ бўлди. У ерда Мехико-Ситида у мингларча испан муҳожирлари каби кул кечирди. 1944 йилда у ўзининг олис Россияси ҳақида ўйлаб жон берди.

Мадрид отрядимизда Гриша Грандэ ботирлиги ва революцияга содиқлигини қадрлаб унга катта ҳурмат ва самимийлик кўрсатган яна бир киши бор эди. Бу қизиқ тақдир эгаси, Эскориале колледжининг педагоги, таржимон хотин эди.

Биз Мадридга келганимизда испан ўртоқлар рус тилини биладиган икки испан қизини тавсия этишди. Улар опа-сингил Родригес-Данилевскаялар, XIX аср таниқли рус ёзувчиси Г. П. Данилевский набиралари Юлия ва Елена эди. Уша пайтда «Правда» газетасининг Испаниядаги мухбири Михаил Ефимович Кольцов ўзининг «Испан кундаликлари» китобида бу оила ҳақида шундай деб ёзганди:

«Григорий Данилевскийнинг китобини менга унинг қизи Александра Григорьевна Родригес берди. «Князь қизи Тараканова», «Мирович» авторининг авлоди роман-тизм руҳи билан суғорилган. Александра Данилевская Европа бўйлаб сафарга чиқиб Пиренейда тўхтаб қолди. Бу ерда унга — харьковлик гўзалга испан офицери хуштор бўлиб қолди ва у испан офицерига турмушга чиқиб, умр бўйи ёт, бегона юртда қолиб кетди. Лекин болаларини ҳеч бўлмаганда ярим рус қилиб тарбиялашга аҳд қилди. Катта сабот ва муҳаббат билан иккала қизини ўқишга, ёзишга, сўнгра адабиётни севишга ўргатди. Уйда рус кутубхонаси ташкил қилиб, қизлари билан биргаликда рус шеърларини овоз чиқариб мутолаа қилди ва бу билан оқ кўнгил Родригесни ҳайратда қолдириб, хурсанд қилди. Айтишларича, Родригес сўл эътиқодли одам бўлиб, оиласини гоятда севган ва бундан бир неча йил бурун узоқ касалликдан сўнг вафот қилган. Бир куни

чиroyли оқ соч хотин Родригес хоним «Палас»га келган. Бутунлай испан қиёфасидаги қизлари Юлия ва Елена бор кучи ва билимини уларнинг янги Ватанини Совет Иттифоқи билан дўстлашиши йўлига сафарбар қилишга аҳд қилди. Вазият қалтис, душман Мадридга яқинлашарди».

Опа-сингиллардан кичиги Елена бизнинг отрядимизга тушиб қолди. Унинг эри, у ҳам педагог бўлиб, испан дивизияларидан бирида жанг қиларди.

Европанинг улкан шахрини роҳат-фароғатига ўрганган ёш хотин сафардаги барча хавф-хатарларни биз билан баҳам кўриб, отрядимиздаги оғир ҳаётга зорланмай чидади. У бизнинг камтар, эътиборли, вазмин, чидамли ва беқиёс меҳнатсевар ўртоғимиз эди.

Елена 1939 йилда Совет Иттифоқига келди. Ҳозир ҳам Москвада яшамоқда. Бу ерда, бир печа йил бурун, у ўзининг мунис онасидан жудо бўлди. У испан тилидан дарс беради, дарсликлар ёзади, таржима билан шуғулланади. Унинг уйи китоблар билан лиқ тўлган. Унинг иш столи устида бир қанча тарихий романларнинг автори, бобосининг бронза ҳайкалчаси туради.

Мен яна бир киши ҳақида индамаслигим мумкин эмас. Бу ҳақиқий денгизчи, кечаю-кундуз мени ва Гриша Грандэни Мадрид фронтининг хавфли йўлларида олиб юрган Игнасио Пинентдир. Гриша уни севар ва ҳеч қачон назаридан четда қолдирмасди. Игнасио Москвада яшаётганига ўттиз йилдан ошди. У русга уйланган ва ажойиб фарзандлари бор.

* * *

1936 йилнинг августида фашистлар томонидан ўлдирилган улуғ испан шоири Гарсиа Лорка бизга шундай мунгли сатрларни қолдирди.

Ғойиб бўлар юксак тераклар —

Бироқ ёди қолар кўлларда.

Ғойиб бўлар юксак тераклар —

Розин айтиб сарин елларга.

Аммо еллар сўнар ярим тун,
Кийиб қора бахмалдан ридо.
Дил изҳори сўнмайди бутун,
Дарёларга кўчар бу нило.

Мен Испанияни эслайман. Йиллар ҳалок бўлган дўстлар овозини ўчиролмади ва уларнинг хотираси юракда таскин топгани йўқ. Испания абадий менинг қалбимда қолди.

Китоблар саҳифаларида, кинотеатрлар экранида таниш исмлар ва образлар тобора тез-тез пайдо бўлмоқда. Уларда қачонлардир мен билан ёнма-ён юрганларнинг хусусиятларини топишга уринаман. Айтиш керакки, ҳаётда улар оддий — ҳам одамий, ҳам юксак бўлишган. Уларнинг ҳар бири — бутун бир олам эди ва ҳеч қачон на сўз, на бўёқ Испанияда Гриша Грандэ деб ном олган «ватандош йигитнинг» қувноқ жилмайиши, гам чекиши, ташвишланиши ҳамда довюраклиги ўрнини босолмаса керак.

ҲЕЧ КИМ ОЛДИНДАН КўРА ОЛМАГАН ХОТИМА

Ўттиз тўрт йил учиб ўтиб кетди. Кўчада 1971 йил апрель нафаси, саҳий баҳор пурвиқор кезарди. Мен ушбу китоб қўлёзмаси устида ўтирардим. Узоқ-узоқлардан аранг эшитиладиган акс-салодек таниш овозлар келарди. Мен худди яна ўзимни Барселонанинг кенг хиёбонларида, Мадрид майдонларида ва Пиреней тоғ ён бағирларида бораётгандек ҳис этардим.

Гўёки булар худди кеча содир бўлгандек. Вазиятга мос келадиган сўз қидириб, ўйлапиб турганимда даҳлизда қўнғироқ чалинди. Бу дамда ҳеч кимни кутмаганлигим учун мен почтальон келган бўлса керак, деб ўйладим. Эшикни очгач, юрагим ўйнаб кетганлигини сездим: менинг олдимда доимо столимда турадиган, 1925 йил сураида қандай акс эттирилган бўлса шундайлигича Григорий Сироежкин турарди. Меҳмон юзимдаги эсан-кирашни дарҳол пайқади. У эшикдан кириб:

— Олег Сироежкин, — деб атади ўзини.

— Ўғли бўласизми?

— Ўғли...

Ўша кўзлар, ўша юз, ўша жингалак соч ва бақувват эркак кишининг чайир гавдаси. У Григорий Испанияда бўлганида туғилган эди. У билан турмуш ўртоғи ҳам келибди. Хушрўй, малла ранг, кўк кўзли бу жувон ушбу учрашувимизда мендан кам ҳаяжонланмади.

Испаниядан қайтгач, ўз ҳаётини бирга боғламоқчи бўлган хотиндан ўғил кўриш Григорийнинг қалб сирини эди. Ўшанда мен кўз қири билан унинг чамадониди ҳали туғилмаган ўғлига ўйинчоқлар сотиб олинганини кўргандим.

Мен Олегга, у, ҳеч қачон кўрмаган отаси ҳақида узоқ вақт гапириб бердим. Назаримда, у тартибсиз ҳикоя бўлган. Ҳаяжонланиш тугамас, балки иккаламизда ҳам баттар кучаярди. Ўғлига Испанияда туширилган суратларни кўрсатдим. Отаси ҳақидаги ҳикояни нимадан бошлаб, нима билан тамом қилишни билмасдим.

Кечки овқатдан сўнг биз учаламиз узоқ вақт Москва-нинг тунги кўчаларида юрдик.

Олег менинг ўғлимга тенг келарди. Бироқ, менда мураккаб ҳислар туғён кўтарар ва мен олдимда Григорий турибди деган фикрдан қутулолмасдим. Бунинг сабаби ота-боланинг бир-бирига жуда ўхшаганлигидан эди.

Кечаси биз уйимиздан чиқиш жойда ажралишдик. Олег эрталаб хотини билан доимий яшайдиган жойи — Ленинградга учиб кетмоқчи эди. У менинг қўлимни маҳкам қисиб такрорлади: «Узоқ умр кўринг! Кўп яшанг!» Мен бу пайт худди Грише Грандэ билан ажралишаётгандек тўлқинланиб кетдим.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи ўрнида	3
Ҳамма нарсa авиациядан бошланди	5
Валенсиядаги учрашув	7
Мадрид — Испания юраги	16
Сьерра-де-Гвадаррама тоғларида	21
Биз Мадрид фронтнда курашмоқдамиз	32
Мадриднинг кундуз ва кечалари	42
Курашдош ўртоқларимиз	50
Узоқ ўтмишга қайтиш	53
«Бешипчи колонна» билан учрашув	64
Меҳмонхонадаги суҳбат	70
Анархистлар фронт очишмоқда	75
«Кондор» легиони билан янги йил учрашуви	118
«Ҳимол қиссаси» :	125
Яна бир оз хотиралар	145
Каталонияга ёриб ўтиш	151
Балеар оролларига қилинган юриш	155
Охириги кун биргаликда	182
Занжирнинг узилган ҳалқалари	184
30-йиллар бошида	199
Испан тупроғидаги охириги кунлар	206
Тунларда келадиган садо	208
Ҳеч ким олдиндан кўра олмаган хотима	213

На узбекском языке

ЛЕВ ВАСИЛЕВСКИЙ

ИСПАНСКАЯ ХРОНИКА ГРИГОРИЯ ГРАНДЭ

повесть-воспоминание

Перевод с издания «Молодая гвардия» 1974

Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент — 1976

Редактор М. Мирзаев
Рассом В. Хожайнов
Расмлар редактори Э. Валиев
Техн. редактор Т. Гулак
Корректорлар: М. Юнусова, Ш. Шоумарова

Териншга берилди 17/II-1976 й. Босишга рухсат этилди 11/VI-1976 й.
Қўғоз № 1. Формати 70×108¹/₃₂. Босма листи 6,75. Шартли босма
листи 9,45. Нашр листи 9,79. Тиражи 45000. Шартнома № 16—75. Ба-
ҳоси 41 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёғи, Тош-
кент, 700129. Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва
китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг 2-босмаҳонасида
босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. 1976 й. Заказ № 96.